تارىخىي مىراس

«قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە بايان

(2)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

تارىخىي مىراس —

«قۇتادغۇبىلىك»
ھەققىدە بايان

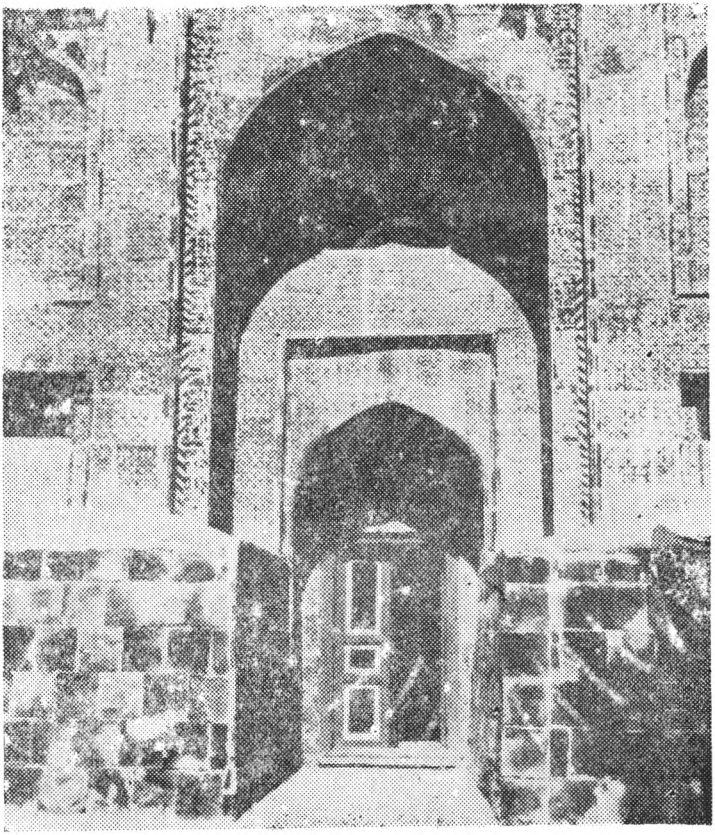
(2)

(ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

نەشرگە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق
تەييارلىغۇچى: ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىبىسا شاكىر

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، شائىرى ۋە جامائەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەبرىسى ئورۇنلاشقان گۇمبەزنىڭ دەرۋازىسى (1961 - يىل)

ئەسرىيالتىن

مەجمۇئەمىزنىڭ بۇ سانىغا كىرگۈزۈلگەن ماقالىلەرنى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى توپلاپ ئەۋەتكەن.

1984 - يىل 8 - ئايدا شىمالىي جۇڭگودىكى تاز سانلىق مىللەت تەرىنىڭ پەلسەپە - ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ 3 - قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى جىلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يەنبيەن چاۋشيەن مىللىتى ئاپتونوم ئوبلاستىدا ئۆتكۈزۈلگەنىدى. يىغىنغا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن ئېلىپ بېرىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالىلەر ھەر مىللەت ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ناھايىتى زور ئېتىبارىنى قوزغىدى. يەنى: «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىتەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان ئۇلۇغ تۆھپە. نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنىدىغان ياخشى تېما، دەپ قارىدى.

يىغىندا ئوقۇلغان ئىلمىي ماقالىلەرنى توپلام قىلىپ، ئۇنىڭغا «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدىكى ماقالىلەرنمۇ كىرگۈزۈش قارار قىلىنغانىدى. بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن نەچچە پارچە ماقالە شۇنىڭ بىر قىسمى. ئاخىرىدىكى «قۇتادغۇ بىلىك ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى»، «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى ھەققىدە» دېگەن ئىككى پارچە ماقالە كېيىن قوشۇلدى.

1986 - يىل، ئاپرېل.

مۇندەرىجە

بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ
نىڭ ئىدىيەۋى سىستېمىسى توغرىسىدا 1
..... ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر
«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ پەلسەپە قىممىتى توغرىسىدا...
..... ۋاھاپ خېۋىر 20
ئۇتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار
نامايەندە ..... ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن 44
«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە باللار تەربىيىسى مەسىلىسى.....
..... تۇرسۇن قۇربان 65
«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى دۆلەت تەلىماتى ھەققىدە
دەسلەپكى مۇھاكىمە ..... مەقسۇت ئەكبەر 95
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ساددا دېئالېكتىكىلىق
ئىدىيىلەر توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە .....
..... ئىسمايىل تۆمۇر 108
«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغ
رىسىدا دەسلەپكى پىكرىم..... مەمتىمىن يۇسۇپ 127
«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى بەدىئىي ئىپادىلەش
ئۇسۇللىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە.....

همىمت مەقسۇت 149
«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى .....
ئابدۇرېھىم سابىت 170
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى ھەققىدە .....
مۇھەممەت زۇنۇن سىدىق 213

بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىيۇى سەنئىتىمىسى توغرىسىدا

ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇزۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق داستانى ئىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يېرىك نامايەندىسى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شائىرلىيىتىنىڭ بۇۋىسى. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىلىرىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، 11 - ئەسىر قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇيۇك مۇتەپەككۇر پەيلاسوپى سۈپىتىدە جاھانغا مەشھۇر. ئۇنىڭ زامانداشى مەھمۇت قەشقەرى (قەشقەرلىك مەھمۇت) ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرى ئىلەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاتىسى ۋە تۈركولوگىيىنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە جاھان تۈركولوگلىرىنىڭ ئۇستازى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ ئىككى ئۇلۇغ ئەربابى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ئەمگەكلىرى ئىلەن پەخىرلىنىدۇ، ئۇلار كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىزنىڭمۇ پەخرى — غۇرۇرىدۇر.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە ئۇچ چوڭ دىن، يەنى بۇددا دىنى، خرىستىئان ۋە مانى دىنى، ئىسلام دىنى؛ ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت، يەنى قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتى، قەدىمكى ھىندى مەدەنىيىتى ۋە قەدىمكى يۇنان مەدەنىيىتى بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشقان رايوندا، ئىجتىمائىي ئىقتىساد بويىچە ئىش ئەقسىماتى بۇرۇنراق مەيدانغا كېلىپ، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىر قەدەر تېز راۋاجلانغان ۋە «يىپەك يولى» سودىسىغا ھەم مەيدان، ھەم كۆۋرۈك بولغان بىر رايوندا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتتە ئۆز دەۋرىدە يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن مۇنەۋۋەر مىللەت ئىدى. 10 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بىلەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرى ئەنە شۇ مەدەنىيەتنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىلىرى ئىدى»①. ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەسىرى تىل، تارىخ، جۇغراپىيە، ئېتنوگىرافىيە (مىللەتشۇناسلىق)ۋە كەڭ فولكلور ۋاستىسى بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ تاشقى دۇنياسىنى يورۇتۇپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش بەرگەن بولسا، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى تۈركىي خەلقلەرنىڭ

① قېنى جىيانىڭ: «ئۇيغۇر تارىخىدىن قىسقىچە مەلۇماتلار» 1 - توم، 80 — 81 - بەتلەر، 1955 - يىل نەشرى.

ئىچكى (مەنىۋى) دۇنياسىنى، يەنى ئۇلارنىڭ دۇنيا قاراش-
لىرىنى كىشىلىك ھاياتنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى چۈشەنچە-
لىرىنى، ئەخلاق - پەزىلەت، دۆلەت، جەمئىيەت، ئىلىم،
ئەدەل ۋە قانۇن ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنى، يىغىپ ئېيت-
قاندا، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيەسىنى بەدىئىي ۋاستىلەر بە-
لەن يورۇتۇپ بەرگەن. شۇڭا، بۇ ئىككى شاھ ئەسەر پۈ-
تۈن بىر دەۋرنىڭ قوشىغىزەك مەھسۇلى سۈپىتىدە ۋەتە-
نىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىر جۈپ بىباھا گۆھەر
بولۇپ، 10 — 11 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈر-
كىي خەلقلەر دۇنياسىنى ھەر تەرەپلىمە چۈشەندۈرۈشتە،
جۇملىدىن كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىز تارىخىنىڭ نۇرغۇن
لىغان مىللەتلەر تەرىپىدىن ئورتاق يارىتىلغانلىقىنى، ئۇي-
غۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزدىكى ئەڭ قەدىمىي مەدەنىي مىل-
لەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ۋەتەن مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا
قوشقان ئاجايىپ ھەسسىلىرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ماتېرە-
يال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

ھەممىدىن بۇرۇن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا
كېلىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىسلام دىنى ھۆكۈم-
ران ئورۇندا تۇرغان قارا خانىلار دەۋرىدە ياشىغانلىقىغا
ۋە ئۆزىنىڭمۇ بىر مۇسۇلمان بولۇشىغا قارىماي، ئۆز ئەسە-
رىنىڭ باش قىسمىدا خۇدا، پەيغەمبەر ۋە ساھابىلار ھەق-
قىدە ئازراق توختالغاندىن باشقا، ئىسلامنىڭ شەرىئەت ۋە
خىلاپەت كەبى ئاساسىي پرىنسىپلىرى، دىنى مۇئەسسە-
لىرى، قازىلار ۋە باشقا دىنىي ئەقىدە ھەم نۇقتىئىنەزەر-
لەر ھەققىدە گەپ قىلمايدۇ. ھەتتا ئاللا، پەيغەمبەر قا-

تارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ مىللىي تىلىدىكى «تەڭرى»، «بايات»، «يالاۋاچ» سۆزلىرىنى ئىشلىتىدۇ. پۈتۈن «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئەرەبچىدىن كەلگەن ئىلمىي ئاتالغۇلار بىلەن باشقا ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەرنىڭ سانى ئاران 120 ئۆپچۆرىسىگە يېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇسىتىگە، مىسال ۋە نەقىللەرنى «ئايەت» ياكى «ھەدىسلەر» دىن ئەمەس، ئۇزاق مىللىي تارىخىمىزدىكى بۇيۇك شەخسلەردىن كەلتۈرىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ يارىتىلىش، ئۆلۈم، روھ ۋە باشقا ئاقۇمەت قاتارلىق مەسىلىلەردە ئۆزىنىڭ «خۇداگۇي» بولۇشىغا قارىماي، كائىنات ۋە دۇنيانىڭ «مادداۋى» ئىكەنلىكىنى، بۇ ماددىنىڭ تىنماي ھەرىكەت قىلىدىغانلىقىنى، ھەرىكەت جەريانىدا كونا نەرسىلەرنىڭ يوق بولۇپ، يېڭى نەرسىلەرنىڭ چوقۇم مەيدانغا كېلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ يېڭىلىق تەرىپىدە تۇرىدىغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن جاكالايدۇ. مەسىلەن: ئۆز دەۋرىدىكى پەيلاسوپلار تەرىپىدىن ھايات ۋە تەبىئەتنىڭ ئاساسىي دەپ تونۇلغان تۆت شەيئىي (ھاۋا، سۇ، تۇپراق، ئوت) ئۇستىدە توختىلىپ① (بۇنى تۆت ساھابە، يەنى چاھارياردىن تەقلىد قىلىپ) مۇنداق دەيدۇ:

60 بۇ تۆت يار ماڭا تۆت تادۇ② دەڭ ئېرۇر،
تۇزۇلسە تادۇ چىن ھاياتلىق بولۇر.

---

① تەدىمكى جۇڭگو پەيلاسوپلىرى پۈتۈن بارلىقنى بەش شەيئىدىن، يەنى مېتال، ياغاچ، سۇ، تۇپراق، ئوتتىن تەشكىل تاپقان، ھەممىسىنىڭ ئاساسىي ھاۋا دەپ يازىدۇ.

② تادۇ —— زات ياكى ماددا.

ئاسمان بوشلۇقىدىكى جىسىملارنىڭ تەبىئىي قانۇنىيەت بويىچە بىر - بىرىگە توقۇنۇشماي ھەرىكەت قىلىدىغانلىقى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

144 يېغىدۇر بۇلارنىڭ بىرىگە بىرى،
قويۇپ ياۋغا ياۋ، قىلدى جەڭنى نېرى.

145 ئۇرۇشماس بۇ ياۋلار، ياراشقان ئۇچۇن،
كۆرەشمەس بۇ ياۋلار كۆتەرگەچ ئۆچۈن.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ قەدىمكى جۇڭگو ياكى مىسىر ۋە بابىل - ئاسۇرىيەدە ئۆتكەن بەزى پەيلاسوپلارغا ئوخشاش سۇبيېكتىپ ئېتىقادىنىڭ قانداقلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئۆزىدە مەلۇم ئىستىخىيىلىك ساددا ماتېرىيالىستىك قاراشنىڭ بارلىقىنى نامايەن قىلىدۇ. ئۇ دۇنيا ۋە ھاياتنىڭ ماددا ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىغاندىن تاشقىرى، خۇددى قەدىمكى جۇڭگو پەيلاسوپى لاۋزىغا ئوخشاش چەكسىز ئۆزگىرىشلەر جەريانىدا كونا نەرسىلەرنىڭ يوقلىپ، يېڭى نەرسىلەرنىڭ ھامان ەلبە قىلىشىغا ئىشىنىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ يېڭىلىق تەرەپدارى ئىكەنلىكىنى جاكالايدۇ. مەسىلەن:

687 پۇتۇن كونا نەرسە يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىز يۇكى، كۆر، كۆڭۈلسىز كېلۇر.

688 يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەك،
سەرە نەرسە بولسا، يامان نە كېرەك.

مۇنداق مسالالارنى كۆپلەپ كەلتۈرۈش مۇمكىن.
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيۋى سىستېمىسىدا ھەممىدىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئاساسلىق قانۇن ياكى جەمئىيەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش مەسىلىسىدۇر. مەلۇمكى، زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، مەسىلەن، ملادىدىن بۇرۇنقى 5 — 6 - ئەسىرلەردە ياشىغان قەدىمكى جۇڭگو پەيلاسوپلىرىدىن لاۋزى بىلەن كۇڭزى، قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل، «ئوتتۇرا ئەسىر ئارىستوتېلى» دەپ شۆھرەت قازانغان ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىبىن سىنا ۋە باشقىلارمۇ بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان ۋە نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغانىدى. بۇنىڭغا ئارىستوتېلنىڭ «پولىتىكا»، فارابىنىڭ «ئەس - سىياستۇل مەدەنىيە» (دۆلەت سىياسىتى ھەققىدە)، ئىبىن سىنانىڭ «كىتابۇس سىياسەت» ناملىق ئەسىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە. لېكىن، مەيلى ئارىستوتېل ۋە مەيلى فارابى بولسۇن، دۆلەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بىر «غايىۋى دۆلەت» سخېمىسىدا ئەكس ئەتتۈردى. يەنە ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى دۆلەت توغرىسىدا ئەمەس، بەلكى ئارزۇ قىلغان «غايىۋى دۆلەت» توغرىسىدا يۈكسەك تەپەككۇرلەر يۈرگۈزگەنىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولسا، توغرىدىن توغرا قاراخانىلار دۆلىتىنى ياخ

شلاش ۋە مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە، مەۋجۇت دۆلەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە ئۇنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇش پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. «قۇتادغۇ - بىلىك» نى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىشتىن مەقسىتمۇ شۇ ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىشىلەرنى تەربىيەلەشنى تۇنجى قانۇنلۇق ۋەزىپە قىلىپ بەلگىلىگەن بولسىمۇ، ئۇ ھۆكۈمدارنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك مەسلىھەتچىسى بولۇشى ۋە قانۇنلۇق ھوقۇقنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ئادالەتنى ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئەڭ كۆپ ئىشلەيدىغان ۋە ئەڭ كۆپ ئادالەتسىزلىقلارنى كۆرىدىغان كىشى بولۇپ قالغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسىرلىك ھاياتىدا ئۆزى كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان ئادالەتسىزلىقلارنى ئۆز كىتابىدا ئەينەن ئىپادىلىگەن. ئۇ ئۆز كىتابىدا ئادالەتسىزلىقنى ئەڭ ئاۋال ئادالەتنى بۇزۇش، ئادالەتنى بۇزۇشنىڭ ئەڭ ئاساسلىق سەۋەبى ئەمەلدارلارنىڭ ئادالەتسىزلىقى دەپ قارىغان. ئۇ ئادالەتنى بۇزۇشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرىنى تۆۋەندىكىچە تەھلىل قىلغان:

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

دەپ هۆكۈمدارنىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن قانۇن ئالدىدا ھەممىنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكىنى جاكالايدۇ. نۇشىرۋانىنىڭ ئادالەت بىلەن ياخشى ئات چىقارغانلىقىنى مىسال كەلتۈرۈپ:

291 بەيىدى ئىلى، تۈز يۈرۈتكەچ نىزام،
ئەجىب ياخشى ۋاقتا قويۇپ ياخشى نام.

دەيدۇ ۋە ھۆكۈمدارنى نۇشىرۋاندەك ئادىل بولۇشقا چاقىرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئادىل قانۇن يولغا قويۇلسا، ئەلگە بەخت ـ سائادەت يېغىپ، تىنچلىق بولىدۇ، ھەتتا قوي بىلەن بۆرە بىر يەردە سۇ ئىچىدۇ. مىسالى خەلق قوي، ھۆكۈمدار چوپانىدۇر. چوپان قويغا كۆيۈمچان بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

1412 خەلق قوي كەبىدۇر، بېگىدۇر چوپان،
چوپان بولماق كېرەك قويغا مېھرىبان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمدار قانۇننىڭ ئۆزىدۇر دېگىنى، ھەرگىز «پادىشاھنىڭ ئېيتقىنى قانۇن» دېگەن مەنىدە ئەمەس، ئەكسىچە، ھۆكۈمدار ئادىل قانۇننىڭ ئىجراچىسى بولۇش لازىم دېگەنلىكتۇر. ئۇنىڭ پىكرىچە، قانۇندا تۆۋەندىكى تۆت پرىنسىپ بولۇشى شەرت: بىرىنچى، ئادالەت؛ ئىككىنچى، خەلققە ياخشىلىق قىلماق، يەنى خەلق پايدىسىنى كۆزلىمەك؛ ئۈچىنچى،

باراۋەرلىك؛ تۆتىنچى، ئىنسانىيلىق. بۇنىڭ ئۇچۇن تۆۋەندىكىلەرنى مىسال كەلتۈرۈش كۇپايە بولسا كېرەك: «قانۇن ھۆكۈمدارىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ، ھۆكۈمدار ھەر قانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ ئۇنىڭدىن ئۇلۇغ قانۇندۇر. ھەممىدىن مۇھىمى قانۇننىڭ ئادىل تەتبىق قىلىنىشىدۇر. مەيلى ئۆزۈم، تۇغقىنىم بولسۇن، مەيلى يولۇچى مۇسافىر بولسۇن، مېنىڭ ئۇچۇن ھەممىسى ئوخشاش. ھۆكۈم ئالدىدا ھېچقايسىسىنى پەرقلەندۈرمەيمەن ... دۆلەتنىڭ ئۇلى — ئادالەت، قانۇننى ئادىل يۈرگۈزگەن ھۆكۈمدار پۈتۈن تىلەكلەرگە ئېرىشىدۇ ... خەلقنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىل، بىرىنىڭ يەنە بىرىگە زورلۇق قىلىشىغا يول قويما، قانۇن قۇياشى پۈتۈن ئىنسانلارغا يېتىشسۇن، پۈتۈن جاھان يورىسۇن ... ھەممە ئادەم باللىرىنىڭ ئەسلى بىر، ئۇلارنى ئايرىيدىغان شەرت پەقەت بىلىم دەرىجىلىرىدۇر ... قانۇن ئىنسانىيلىقنى قانچىلىك دەرىجىدە يولغا قويسا، خەلق شۇ دەرىجىدە بەختلىك بولۇپ، دۆلەت مۇستەھكەملىنىدۇ... دۆلەتنى خاراپ قىلىدىغان نەرسە ئىككى: بىرى، ۋەزىپە ئىقتىدارىنى بوشاشتۇرۇپ قويۇش؛ يەنە بىرى، ئىنسانلارغا زۇلۇم قىلىش؛ بىر ھۆكۈمدار قۇلنى پەقىرلىقتىن قۇتقۇزمىسا، ئۇ قانداق ھۆكۈمدار بولالىسۇن ...» («قۇتادغۇ بىلىك» 543، 455، 817، 818، 819، 822، 856، 2024، 5576 - بېيىتلارغا قارالسۇن).

ھالبۇكى، پىلاتون بىلەن ئارىستوتېل بۇ سۆزلەرنى ھاجىپنىڭ بۇ قاراشلىرىغا تامامەن زىت پوزىتسىيىدە

تۇرىدۇ. پلاتون، «تەڭ بولمىغانلارغا تەڭ مۇئامىلە قىلىش تەڭسىزلىكتۇر ... ئادالەتسىزلىك قىلىش ھۆر (ئازاد) ئادەمگە تېخىمۇ كۆپرەك يارىشىدۇ. بۇ سۆزەت بىلەن ئۇ تېخىمۇ كۆچلۈك خوجايىن بولالايدۇ. ئادالەتسىزلىكنى ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزەلىگەنلەر جەمئىيەتنى قولغا ئالالايدىغان ئەڭ ئەقىللىق كىشىلەر ھېسابلىنىدۇ ...»① دەيدۇ. ئارىستوتىل: «قۇللار ئەھلى ھايۋانغا ئوخشايدۇكى، ئىككىلىسىنىڭ جىسمانىي كۈچىدىنلا پايدىلىنىلىدۇ ... قۇللار — مال - مۈلۈكنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، خوجايىنىڭ مۈلكى ھېسابىغا كىرىدۇ ... كىشىلەر ئارىسىدا تەڭسىزلىك بولۇشى تەبئىي ھال، بەزىلىرى ھۆكۈم قىلىش، بەزىلىرى ھۆكۈمگە بويسۇنۇش ئۈچۈن يارىتىلغان»② دەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قەلەم تۇتقۇچىغان» ۋەزىرلەر بىلەن «قىلىچ تۇتقۇچىغان» ئەسكەر باشلىقلىرى «خەلق ئارىسىدىن چىققان ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانلاردىن تاللاپ ئېلىنىشى لازىم» لىقىنى تەكىتلىسە (2422 - بەيىتتا قارالسۇن)، فارابى بۇ مەسىلىدە پلاتون بىلەن ئارىستوتېلنىڭ قاراشلىرىنى تەكرارلاپ، «پەزىلەتلىك شەھەر ھەقىقىدە» دېگەن كىتابىدا «پازىل شەھەر رەئىسى» نىڭ يارىتىلىشتىن (تۇغما ھالدا) شۇنىڭغا لايىق شەرتلىرى بولۇشى كېرەكلىكىنى، يەنى بىرىنچىدىن، تەبىئىتى ۋە يارىتىلىشى ئېتىبارى

① پلاتون: «دۆلەت»، تۈركچە تەرجىمىسى، 1 - توم، 31 - بەت.

② ئا. شەپىل: «قەدىمكى يۇنانىدىكى سىياسىي چۈشەنچىلەر» (ت)، 163 - بەت.

بىلەن رەئىسلىككە لايىق بولۇشى؛ ئىككىنچىدىن، ئۆزىدە رەئىسلىك ئىرادىسى ۋە مەلەكىسى بولۇشى لازىملىقىنى ئالغا سۈرىدۇ (پروفېسسور كافېسۇغلۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ). بۇ مىسالىلاردىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىنسان ھوقۇقى، قانۇن، ئادالەت ۋە قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى قاتارلىق مەسىلىلەردە قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ۋارىسى ياكى شاگىرتى ئەمەس، ئۆزىگە خاس ئورىگىنال تەپەككۇر يۈرگۈزگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىدىيىۋى سىستېمىسىدىكى يەنە بىر مۇھىم مەسىلە — ئەقىل، بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت تېمىسىدۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى ئادىل قانۇن بىلەن تۇزەش ۋە ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، بەخت ۋە ياخشىلىقنىڭ ھامىيسى بولغان ئەقىللىق - بىلىملىك، پەزىلەتلىك ۋەزىر ۋە دۆلەت خادىملىرى بولۇشى لازىم. «قۇت» (دۆلەت ياكى بەخت - سائادەت) كە ئېرىشىش ۋە قولغا كەلگەن «قۇت» نى مەھكەم ساقلاپ قېلىش دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، ئەلنى بېيىتىپ، تىنچ ئاسايىشتە ياشاشقا سازاۋەر قىلىش، ھەرىكىم ئۆزىنى ۋە يۇرتىنى سائادەتمەن قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ياخشى تىلەكلەرنىڭ ھەممىسگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئەقىل، بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت ھەممىدىن مۇھىمدۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن، تۆۋەندىكىلەرنى مىسال كەل

تۇرۇش كۆپايە: «ھەر تۇرلۇك ياخشىلىقلار ئەقىلدىن كېلىدۇ، ئەقىللىق ئىنسان بۇيۇكتۇر... ئەقىل ئىنسان ئۈچۈن مىڭ خىل پەزىلەتنىڭ بېشى، كېچىدەك قاراڭغۇلۇقتىكى ئىنسانىنىڭ ئەقلىنى مەشئەل كەبى يورۇتىدۇ... ئەقىللىق ھەر زامان ئۆڭدىن ئىش قىلىدۇ، ئەقىل بىلەن قىلغان ئىشنىڭ سوئى يوقتۇر ... ئەقىللىق بولۇش تەڭرىنىڭ نېمىتى ... دۆلەت ھەرەر ئاغرىقغا دۇچار بولسا، ئۇنىڭ ئىلاجى ئەقىل ۋە بىلىمدۇر. ھۆكۈمدار مەملىكەت ۋە قانۇنلارنى بىلىم بىلەن قولغا كەلتۈرەر ۋە ئەقىل بىلەن ئىدارە قىلار ... بىلىملىكلەرنىڭ بىلىمى خەلقنىڭ يولىنى ئايدىڭلاشتۇرىدۇ... سەنئەتكارلارنىڭ بىلىمىنى ئۆگەن، بىل، ئۇلارغا ھۆرمەت كۆرسەت ... بىلىملىك لەرنى قوي پادىسىنىڭ سەركىسى ھېسابلا، ئۇلار پادىنى توغرا يول بىلەن باشلاپ ماڭىدۇ ... بىلىملىك كىشىنىڭ ئورنى كۆك (ئاسمان) دىنمۇ ئېگىز ... ئىنسان ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن يۈكسىلەر ... بالىلارغا پەزىلەت ۋە بىلىم ئۆگىتىش لازىمكى، ئۇلار ياخشى ۋە گۈزەل بولۇپ يېتىشىدۇ ... بىلىم بىل، ئۆزۈڭنى يۈكسەلدۈر ياكى ھايۋان ئاتىلىپ، ئىنسانلىقتىن يىراقلاش ... ئىلىم بىلەن بىلىم بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ. ئىنسان بۇ ئىككى نەرسە ئالدىدا ئۆزىنى يوشۇرۇن تۇتالمايدۇ... مۇنۇ تۆت نەرسىنى ئاز دېمە: ئوت، دۇشمەن، كېسەل لىك، بىلىم ... بىلىملىكنىڭ سۆزى بىلىمسىز ئۇچۇن كۆز بولۇر.»①

① رېشت رەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىك» 1- توم، 54 — 56 - بەتلەر.

بۇلا ئەمەس، بىلىم مەسىلىسىدە: ئۆگىنىشكە تېگىشلىك بەزى كونكرېت پەنلەر، مەسىلەن، ئاسترونومىيە بىلەن ماتېماتىكا ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن: «يۇلتۇزچىلار يىل، ئاي، كۈنلەرنىڭ ھېسابىنى بىلىدۇ، ئەي ئىنسان مۇنداق ھېساب بەك لازىمدۇر. بۇنى ئۆگەنمەكچى بولساڭ گېئومېتريىيە ئوقۇ، ئاندىن ساڭا ھېسابنىڭ ئىشىكى ئېچىلىدۇ. كۆپەيتىش، بۆلۈش ۋە ھەممە كەسىرلەرنى تولۇق ئۆگەن ... يەتتە قات ئاسماننىڭ سىرلىرىنى يەرده ياتقان غازاڭدەك پىشىق بىل ... ئالگېبرا ئۆگەن ...»①.

ئىجتىمائىي ئاڭ دىنىي شەرىئەت قائىدىلىرى كونترول لۇقىدا تۇرغان بىر دەۋردە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دىنىي ئەقىدىلەرگە بۇۋاستە ئالاقىسى بولمىغان ئۇنداق ئەمەلىي بىلىم پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى دىققەتكە ئەرزىيدىغان بىر مەسىلە.

ئەخلاق - پەزىلەت تېمىسىدا توغرىلىق (تۇزلۇك) ياخشىلىق، مۇلايىملىق، مېھرىبانلىق، ئاڭلىقلىق، سەۋرچانلىق، ئېغىر - بېسىقلىق، مەردلىك، سېخىيلىق، چوڭلارغا ھۆرمەت، كىچىكلەرگە شەپقەت، ئەدەب، قائىدە - يوسۇن لۇق بولۇش، تىلنىڭ پەزىلىتىنى ساقلاش، پايدىسىز سۆزلەرنى قىلماسلىق، شىرىن سۆزلۈك، يۇمشاق تىللىق بولۇش، زوراۋانلىق، ئوغرىلىق، لۇكچەكلىك، يالغانچىلىق، تەكەببۇرلۇق، ھەسەتخورلۇق، ئاداۋەت ساقلاش، ئاچكۆزلۈك، ھاياسىزلىق، ھاراقخورلۇق، زىنا ۋە شۇنىڭ

① رېشت رەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىك» 1 - توم، 54 — 56 - بەت

غا ئوخشاش يامانلىقلاردىن قاتتىق ساقلىنىش ئالاھىدە تەكتىلەنگەن. بولۇپمۇ ھۆكۈمدار بولغان كىشىنىڭ ئەخلاق - پەزىلەتتە ھەممىگە ئۈلگە بولۇشى، شەخسەن ئۆزى «يۈمشاق كۆڭۈللۈك، شىرىن تىللىق بولۇشى، يامان ۋە چىركىن ئىشلاردىن قېچىشى، كىشىلەرگە شەپقەتلىك بولۇشى» لازىملىقى تەكرار - تەكرار قەيت قىلىنغان.

قەدىمكى زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت بابىدىكى تەپەككۇرلىرىدا زاھىر بولغان ئاكتىپ ئامىللارنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىدىيۇى سىستېمىسىدا يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىشى، بىر تەرەپتىن، بۇ مەسىلىلەرنىڭ قايسى مىللەت ۋە قايسى دەۋردە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پۈتۈن ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئورتاق بىر تېما ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مىللىي شارائىتىدا يېتىشكەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىقتا ئىكەن بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ بېرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى يەنە بىر مۇھىم مەسىلە، ئاقىۋەت ياكى قانائەت مەسىلىسى بولغان ئودغۇرمىش ئوبرازىدا ئىپادىلەنگەن رېئال دۇنيا تۈرمۇشى بىلەن مەۋھۇم «ئاقىۋەت» تىن ئىبارەت زىددىيەتلىك مەسىلە دۇركى، مۇنداقلا قاراشتا ئودغۇرمىش ئۆلۈم بىلەن تۇغەيدىغان قىستا ھاياتقا نىسبەتەن «قانائەت» پوزىتسىيىسىدە تۇرىدىغان بىر تەقۋادار سوپى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇ رېئال ھاياتتىكى بەخت - سائا-

دەتكە قىزىقمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىدا ئاخىرەتلىك ئۇچۇن ياخشىلىق تىلەشنى ئەۋزەل كۆرىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەل ئەنە شۇنداق مۇرەككەپ خاراكتېرلىك بىر پېرسوناژ ئارقىلىق رېئال دۇنيا بىلەن مەڭگۈ ئاقۇۋەت توغرىسىدىكى زىددىيەتلىك قاراشنى ھەل قىلىپ، ئاخىر نەتىجىدە كىشىلەرنى ياخشىلىق تىلەشتىن كۆرە قولدىن كېلىشچە ياخشىلىق قىلىشقا ئۇندەيدۇ. رېئال كىشىلىك تۇرمۇشىغا مۇھەببەت باغلاشقا، شۇ يول بىلەن «ھەر ئىككى دۇنيادا بەختلىك بولۇش» قا چاقىرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان نۇقتىلارنىڭ بىرى دەل ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت.

XX ئەسىر كىرگەنگە قەدەر «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بىر مۇكەممەل نەشرى مەيدانغا كەلمىگەن ۋە ئەسلى تېكىستىنى توغرا ئوقۇپ چۈشىنىشتىن تېخى ئۇنۇملۇك نەتىجىلەر ھاسىل قىلىنمىغان بىر شارائىتتا، بۇ كىتابقا پەقەت مەلۇم مەنتىقىي مۇلاھىزىلەر بويىچىلا باھا بېرىش، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىنىمۇ سۇبيېكتىپ قىياسلار بىلەن تەھلىل قىلىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ كەلگەنىدى. مەسىلەن: بەزىلەر «قۇتادغۇ بىلىك» قەدىمكى ھىند - ئىران پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىدە ھەتتا پېردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سى قېلىپىدا يېزىلغان بىر نەسىھەتنامە دېسە، بەزىلەر قەدىمكى يۇنان پەلسەپىسى تەسىرىدە يېزىلغان بىر ئەخلاق كىتابى دېيىشكەن؛ بەزىلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپنى توغرىدىن - توغرا ئارىستو-

تىل بىلەن فارابى ۋە ئىبن سىناغا باغلاپ، ئۇلارنىڭ يولىدىن ماڭغۇچى ياكى ئۇلارغا تەقلىد قىلغۇچى دەپ چۈشەنگەنىدى. كېيىنچە، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تولۇق نەشرى ۋە توغرا ئوقۇلۇشى جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلەر ئارقىسىدا، بۇ قاراشلارنىڭ كۆپ قىسمى تۈزىتىلدى. «مەن، — دەيدۇ ۋامبىرى، — دەسلەپ بۇ ئەسەرنى خەنزۇچە ياكى پارسچە بىر كىتابتىن قىلىنغان تەرجىمە ۋە ياكى ئۆزلەشتۈرمە دەپ چۈشەنگەنىدىم، پەقەت چوڭقۇر تەتقىق قىلغىنىمدىن كېيىنلا، ئۇ تۈرك (تۈركىي خەلقلەر) مەھسۇلى ئىكەن دېگەن خۇلاسىگە كەلدىم» ①. پروفېسسور ئى. كافېمۇغلۇ مۇنداق دەيدۇ: «قۇتادغۇ بىلىك» پەلسەپە ياكى ئەخلاق كىتابى بولۇشتىن تولاراق قانۇن ۋە ھۆكۈمرانلىقنىڭ شەرت ھەم سۈپەتلىرىنى يورۇتۇپ بەرگەن، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش يوللىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ۋە شۇ سەۋەبىدىن ئىجتىمائىي ھايات ھەققىدىكى بىر سىياسەت كىتابىدۇر. ھالبۇكى، ئىبن سىنانىڭ توغرىدىن - توغرا بۇ مەسىلىلەرگە ئاتالغان، يەنى دۆلەت ۋە ھۆكۈمرانلىق نەزەرىيىلىرىنىڭ نەھلىنى ئۆزىگە غايە قىلغان مەخسۇس بىر ئەسىرى مەۋجۇت ئەمەس ... يۇسۇپ خاس ھاجىپنى ئاردىستوتىلغا باغلاش يولىدىكى مۇددەئالار 80 ىەل بۇرۇنقى شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن ھۆكۈم بولۇش مۇمكىن. قەدىمكى ئۇيغۇرچىنىڭ ئىلمىي، دىنىي ۋە مەدەنىي تاتالغۇلىرىدىن ھەققىي يوسۇندا ۋاقىپ بول-

① ۋامبىرى: «*Kudatu bilikuig urisehe sprach mon ente bau sad*» (ئى. كافېمۇغلۇ تەرجىمىسى، ٥ - بەت).

ماي تۇرۇپ، بۇ مەسىلىدە بىر خۇلاسىگە كېلىش ئۇڭاي ئەمەس.» ①

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، «قۇتادغۇ بىلىك» شەرقتە بۇددىست ئۇيغۇر ئىدىقۇتى خانلىقى، غەربتە ئىسلامچى قارا خانى ئۇيغۇر خانلىقى بىرلا ۋاقىتتا ياشاپ تۇرغان شارائىتتا، دىنىي ئېتىقاد ئايرىمىلىقلىرىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ئىككى خانلىقتىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ مۇجەسسەم بىرلىكىنى ساقلاپ تۇرغان شارائىتتا، بولۇپمۇ قارا خانى ئۇيغۇرلىرى ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى بەزى ئاكتىپ ئامىللىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن يۇقىرى سەۋىيىلىك مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن، ھەتتا ۋەتىنىمىزنىڭ تۆت ئۇلۇغ كەشپىياتى ــ مەتبە، قەغەز، مىلتىق دورىسى، كومپاسنى ئۇيغۇر خەلقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ئەرەب ئەللىرىگە ۋە غەربىي ياۋروپاغا تارقىتىش ۋاقتىدا بىر شارائىتتا، يەنىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتە شۇ زامان بويىچە ئۆزىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان بىر شارائىتتا مەيدانغا كېلىپ، پۈتۈن بىر دەۋر ئىدىئولوگىيىسىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن شاھ ئەسەردۇر. ئۇ، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن دۆلەتنى ئادىل قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش پىروگراممىسى (بىر سىياسەتنامە)، جەمئىيەتنى بىلىم ۋە ئەخلاق

① ئى. كافېسۇغلۇ: «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، 1980 - يىل نەشرى، 38 ــ 39 - بەتلەر.

بىلەن تۇزەش ھەم ئىلگىرى سۆزۈش دەستۇرى (بىر پەلسەپە كىتابى ۋە نەسىھەتنامە) بولسا، ئۇسلۇب جەھەتتىن پەلسەپىلىك پىكىرلەرنى بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋە ئوبرازلىق تىل بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن بىر ئەدەبىي ئەسەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە شېئىرىيەتىنىڭ قەدىمكى مۇجەسسەم بىر گەۋدىسىدۇر. بولۇپمۇ ئىسلامىيەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەرلەشكەندىن كېيىنمۇ ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىقى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ گۈزەللىك ۋە ئىنچىكىلىكلىرىنى يۈكسەك دەرىجىدە ئىپادىلىگەنلىكى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدا پۈتۈن بىر دەۋرگە باشچىلىق قىلغانلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇ ئۇيغۇر مىللىي مۇھىتىدا، ئۆز ئىجىمىزدىن يېتىشكەن، ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئىدېئولوگىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن چىن ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچى پەيلاسوپ شائىردۇر. شائىر ئۆز ئەسىرىنى ئايالاشتۇرۇۋېتىپ مۇنداق دېگەنىدى:

6605 بىلىم بىل، ئۆزۈڭ بول تۆردە ئۆلتۈرا،
بىلىمدۇر كىشىگە ئۇ مەھكەم تۇرا.

6607 نەچە بىلگەن ئولساڭ، يەنە ھەم تىلە،
بىلىملىك يېتەر، كۆر، تىلەككە، سورا.

(بىلىم ئۆگەن، ئۆزۈڭگە تۆردىن ئورۇن ھازىرلا، بىلىم ئىنسان ئۈچۈن مەڭگەم بىر قورغان، ھەر قانچە بىلگەن بولساڭمۇ، يەنە ئۆگەن، يەنە ئىزلەن. قارىغىنكى، بىلىملىك كىشىلەر سورا - سورا ئۆز تىلەكلىرىگە ئېرىشكەن.)

بۇ ماقالە ئەنە شۇ سۆزلەر بىلەن ئاياغلىشىدۇ. بۇ-نىڭدىن مەقسەت «تۆتتە زامانىۋىلىشىش» ئۈچۈن نۇرغۇن ساھەلەردە، جۈملىدىن مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، قەدىمكى بۈگۈنكى كۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يولىدا ھارماي - تالماي ئۆگىنىش لازىملىقىنى تەكىتلەپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ يەلسەپە قىممىتى توغرىسىدا

ۋاھ پ خېۋىر

ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۆزىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەرەققىيات تارىخىي جەريانىدا سانسىزلىغان ماددىي بايلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەنىۋى بايلىقلارنىمۇ ئىشلەپچىقىرىپ. جۇڭگونىڭ شانلىق مەدەنىيەت تارىخىنى ياراتتى. جۇڭخۇا مىللەتلىرى ياراتقان مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىي ئۆزىنىڭ ئېسىل مەنىۋى نەنجىلىرى بىلەن تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان ئەسەرلەر قاتارىدا «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆز دەۋر روھىنىڭ جەۋھىرى سۈپىتىدە جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخىدىكى مەدەنىي مىراسلار قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

ۇزۇن يىللاردىن بۇيان «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلىپ كېلىۋاتقان مەيلى چەتئەللەردىكى ۋە دۆلىتىمىز ئىچىدىكى تەتقىقاتچىلار بۇ ئەسەرنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى بىر دەك يۇقىرى باھالاپ، ئۇنى مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆزگە مۇناسىپ ئورۇنغا قويۇپ كەلدى. لېكىن بۇ ئەسەرنىڭ

پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىسىنى تەتقىق قىلىش جەريا-
نىدا، ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى ۋە پەلسەپە جەھەتتە-
كى قىممىتىگە باھا بېرىشتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى قا-
راشلار ئۇستىدە، يەنمۇ ئىزلىنىپ تەتقىق قىلىپ كۆرۈش-
كە توغرا كېلىدۇ.

1

«قۇتادغۇ بىلىك» نى ئۇزۇن يىل تەتقىق قىلىپ
كۆپ پايدىلىق پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بەزى تە-
تقىقاتچىلار «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى توغ-
رىسىدا ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلغانىدا: يۇ-
سۇپنىڭ ئەسىرى بىر قاراشتا ئۇمۇمىي دۆلەت تەشكىلاتى
بىلەن ئالاقىدارەك كۆرۈنسىمۇ، شائىر ئەسىرىدە ماھا-
رەت بىلەن ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرى ئارقىلىق جەم-
ئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى شەخسلەر بىلەن بۇلارنىڭ
جەمئىيەتىكى ئورنى ۋە ۋەزىپىلىرىنى بەلگىلەشكە تېخىمۇ
كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن، دەيدۇ.
ھېنىڭچە، «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى «بىر قاراشتا...
كۆرۈنىدىغان» نەرسە «ئۇمۇمى دۆلەت تەشكىلاتى بىلەن
ئالاقىدار» بولغان پىكىرلەر ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنى
تەشكىل قىلغۇچى شەخسلەر بىلەن ئۇلارنىڭ جەمئىيەت
ئىچىدىكى ئورنى، ۋەزىپىلىرى ۋە ئۇلاردا بولۇشقا تېگىش-
لىك ئەخلاق ئۆلچەملىرى، پەزىلەتلەر، قائىدە - يوسۇن
قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەسەردە دۆلەتنى قانۇن بىلەن

ئىداره قىلىش، ھەممە ئادەم قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇش، دېگەندەك ھەممىسى، خەلقە رەھىمدىل بولۇش، ھەربىي ھۇشۇننى خىل قىلىش قاتارلىق سىياسىي قانۇن ئىدىيىلىرى؛ ئادالەتلىك، رەھىمدىللىق، دوستلۇق، ئىنسانپەرۋەرلىك، ياخشىلىق، سىلىق - مۇلايىملىق، سېخىلىق، مەسئۇلىيەتچانلىق، راستچىللىق، قانائەتچانلىق قاتارلىق ئەخلاق - پەزىلەت ئۆلچەملىرى؛ بىلىمنى، ئەقىلنى ئەلا بىلگۈچى راتسىونالىزملىق قاراشلار ناھايىتى كەڭ ۋە ئەتراپلىق بايان قىلىندۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ جەھەتتىكى بايانلىرى ئۇنىڭ مول بىلىملەرگە ئىگە مەشھۇر مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن مېنىڭچە، ئەسەرنىڭ پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيە جەھەتتىكى قىممىتى ئۇنىڭ بىلەن جەكلەنگەن ئەمەس.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇر ۋە چوڭقۇر پىكىرلىك پەيلاسوپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتا ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى شەخسلەر، ۋەقەلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى تاشقى باغلىنىشلارنى كۆرۈش بىلەنلا قالماي، بۇ باغلىنىشلاردىن ئۆتۈپ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى خاسىيەتلىك ئىچكى باغلىنىشلارغا نەزەر سالغاندىن كېيىن چىلىققان مەزمۇنلارغا قاراش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ «كۆپرەك ئەھمىيەت بەرگەن» نەرسە ئۇنىڭ تارىخ قارىشى، ئەخلاق پەلسەپىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن دۇنيا قاراشىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى ئىكەنلىكىنى چىلىقتۇرالايمىز.

ھەر قانداق بىر دەۋرنىڭ پەيلاسوپلىرى نەزەرىي

تەپەككۇر شەكلىنى قوللىنىپ، يەنىي بىر قاتار پەلسەپەۋى ئۇقۇملار كاتېگورىيىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي مۇڭدىپىقىيەتلىرىنى يەكۈنلەيدۇ ۋە ئومۇملاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىنى، جۇملىدىن تەبىئەت قارىشىنى، تارىخ قارىشىنى ئىزاھلايدۇ. شۇنداق قىلىپ ھەر خىل پەلسەپە بەلگىلىك كاتېگورىيىلەر سىستېمىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مۇنداق سىستېما كەڭ، مۇرەككەپ بولۇشمۇ مۇمكىن، بىر قەدەر ئاددىيلاشقان بولۇشمۇ مۇمكىن. لېكىن مەنتىقىي كاتېگورىيىسىنى قوللانمىغان ياكى بىلىش مېڭىلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئۇلارنى مەركەزلەشتۈرۈپ مەنتىقىي كاتېگورىيىسى ئارقىلىق ئومۇملاشتۇرمىغان بولسا، پەلسەپىلىك ئومۇملاشتۇرۇش دېگىلى بولمايدۇ. بىز پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا پەلسەپە تارىخىدىكى پەيلاسوپلار ئوتتۇرىغا قويغان كاتېگورىيەلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ پەلسەپە سىستېمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ۋە پەلسەپىلەرنىڭ خاراكتېرىنى چۈشىنىمىز. پەلسەپە تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا پەيلاسوپلار ئۆز تەلىماتلىرىنى كاتېگورىيەلەر ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. مەسىلەن: قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل قوللانغان: ماھىيەت، سۈپەت، سان، مۇناسىۋەت، ئورۇن، ۋاقىت، ھالەت، ئىگىلەش، ھەرىكەت، سەرگۈزەشت قاتارلىق ئون كاتېگورىيە؛ جۇڭگو پەلسەپە تارىخىدىكى چى (气)، داۋ (道)، لى(理)، شىن (心) ۋە باشقىلار يۇنان ۋە جۇڭگو پەيلاسوپلىرى

ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا قاراشلىرىنى ئىپادىلەشتە قوللانغان كاتېگورىيىلەر دۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەيدىغان تارىخ قارىشىنى، ئەخلاق قارىشىنى ئادەتتىكىچە ۋەز - نەسىھەت يولى بىلەن بايان قىلغان ئەمەس. بەلكى ئۇقۇم، كاتېگورىيە قاتارلىق لوگىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئومۇملاشتۇرۇپ، ئۇلاردىن كاتېگورىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر پىكىرلىك پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئۈچۈن ئەسەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى مەزمۇنلىرىغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەسەردە باشتىن ئاخىر تۆت شەخسنىڭ سۆھبىتى داۋام قىلىدۇ. پەلسەپە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ شەخسلەر ئادەتتە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئۇچرايدىغان شەخسلەر ئەمەس، بەلكى رېئال شەيئىي، ھادىسە ۋە جەريانلارنىڭ مەنتىقىي ئابستراكسىيسى بولغان قۇملاردىن تۈزۈلگەن كاتېگورىيىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت.

ئەسەردىكى تۆت شەخس تۆت كاتېگورىيىنىڭ سىمۋولى. يەنى تۆت كاتېگورىيىگە بېرىلگەن نام يالغا بەلگە. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر - بىرىگە ماس كېلىدىغان، بىر - بىرىدىن ئاجرالمايدىغان، بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان بىر جۈپ تۇقۇمدىن تۈزۈلگەن. مۇشۇ تۆت نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى، ئۇنىڭ مەزمۇنى، خۇسۇسىيىتى، ئورنى، رولى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەنگەندىلا ئاندىن ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئىچكى قەۋ-

تىگە ئەقىل يەتكۈزگىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ :

358 سۆزۈم ئۇشبۇ تۆت نەرسە ئۈستىدە دۇر،
ئوقۇساڭ دىققەتلە، مەنا ئاچىلۇر.

دەيدۇ.

ئەسەردىكى بۇ تۆت شەخس — كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمش، ئودغۇرمشلار بولۇپ، كۈنتۇغدى ئادالەت بىلەن قانۇندىن ئىبارەت بىر جۈپ ئۇقۇمنى بىر گەۋدە قىلىپ ئۇنىڭغا بېرىلگەن نام، ئەسەردە بايان قىلىنغىنىدەك كۈنتۇغدى، ئايتولدى بىلەن قىلغان سۆھبىتىدە «ئادالەت، قانۇن، ئۆزۈمەن قارا» دەيدۇ. بۇ يەردە ئادالەت بىلەن قانۇن بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇلغان. چۈنكى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئادالەت بولغاندىلا جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ بىردەك ھىمايىسىگە ئىگە بولالايدىغان قانۇنىنى تۈرغۇزغىلى بولىدۇ، قانۇن بولغاندىلا ئادالەت كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. ئايتولدى — بەخت بىلەن سائادەت (دۆلەت) نىڭ سىمۋولى. ئەسەردە «بۇ ئايتولدى — بەخت ھەم سائادەت ئۆزى» دەيدۇ.

ئۆگدۈلمش — بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ سىمۋولى. ئەسەردە بىلىم بىلەن ئەقىلنى مەنبە جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇرسىمۇ، لېكىن بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ئىككى ئۇقۇم دەپ قاراپ، ئۇلارنى بىر پۈتۈن گەۋدىگە بىرلەشتۈرىدۇ.

289 ئۆسەر ئەر ئەقلىدىن، بىلىمدىن بۇيۇر،
بۇ ئىككى بىلەن ئەر قەدىرلىك بولۇر.

1952 بىلىم بىرلە بەگلەر ئېلىن باشلىدى،
ئەقىل بىرلە خەلقىنىڭ ئىشىن ئىشلىدى.

1679 جاۋاب بەردى ئۆگدۈلمىش: ئېلىگ قۇتى،
بىلىم ھەم ئەقىل — بۇ پەزىلەت ئېتى.

ئودغۇرمىش — ئاقىۋەت بىلەن قانائەتنىڭ سىۋۈلى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادەمنىڭ قانائەتلىك بولالىشىنى ئاقىۋەت بىلەن، يەنى ئادەم ئاقىۋەت بىرىپ ئۆلۈپ، ئىككى خام بىلەن قوڭۇر يەر ئاستىغا كىرىشىنى ئەسىتە تۇتۇش بىلەن باغلايدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى، ھەممىگە بىردەك بەخت ـ سائادەت كەلتۈرىدىغان جەمئىيەت قۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ، لېكىن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەنبەسى، ھەربىر كىشىلەرنىڭ كۈچى مەسلىسىدە فرانسۇز مەرپىپەتچىلىرىنىڭ ئەقىل ئىنسانىيەت دۇنياسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مەنبەسى دەپ قارىغىنىغا، فىيېيرباخنىڭ مۇھەببەت ۋە دوستلۇق تارىخنى ئىلگىرىلەتكۈچى كۈچ دەپ قارىغىنىغا ئوخشاشلا، جەمئىيەت

تەرەققىياتنىڭ ئاخىرقى سەۋەبلىرىنى ماددىي مۇناسىۋەتلەردىن ئەمەس، بەلكى مەنىۋى مۇناسىۋەتلەردىن ئىزلەيدۇ.

ئادالەت بىلەن قانۇن، بەخت بىلەن سائادەت (دۆلەت)، بىلىم بىلەن ئەقىل، ئاقىۋەت بىلەن قانائەتتىن ئىبارەت تۆت نەرسىدىن تەشكىللەنگەن بىر پۈتۈن سىستېما ۋە ئۇنىڭغا بولغان ئېتىقاد يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تارىخ قارىشىنىڭ يادروسى بولۇپ، بۇلار غايىۋى دۆلەتنىڭ نىشانىسى ۋە ئاساسىي ئاممىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بەخت ـ سائادەت (ئايتولدى) ـــ غايىۋى دۆلەتنىڭ يەتمەكچى بولغان نىشانى. غايىۋى دۆلەت قۇرۇشتىكى مەقسەت جەمئىيەتنى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش. ئادالەت بىلەن قانۇن (كۈنتۈغدى)، بىلىم بىلەن ئەقىل (ئۆگدۈلمىش)، ئاقىۋەت بىلەن قانائەت (ئودغۇرمىش) غايىۋى دۆلەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئۇچ ئاساسىي ئاممىلى، يەنى ئۇچ چوڭ تۈۋرۈكى. «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) نىڭ نەزەرىيىۋى سىستېمىسى ئەنە شۇنداق تۈزۈلىدۇ. كىتابقا بېرىلگەن نامنىڭ مەنىسىمۇ كىتابنىڭ مۇشۇ مەزمۇنى بىلەن بېشىلىدۇ.

ئەسسەردىكى ئۇچ ئامىل (ئۇچ جۈپ كاتېگورىيە) بىر ـ بىرىگە نىسبەتەن مۇستەقىل خاراكتېرگە ئىگە. لېكىن ئۇلار ئىچكى جەھەتتە بىر ـ بىرىگە باغلىنىدۇ. بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدۇ.

ئەسەردە هېكايە قىلغىنىدەك، بىر كۈنى ئايتولدى هۆكۈمدارنىڭ هۇزۇرىغا كىرىپ، هۆكۈمدارنىڭ بىر - بىرىگە چېتىقسىز ئۇچ پۈتلۈق كۈمۈش كۈرسىدا ئولتۇرغىنىنى، قولىدا پىچاق، ئوڭ تەرەپتە شېكەر، سول تەرەپتە زەهەر تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ هەيران بولىدۇ، ئۇنىڭ مەنىسىنى هۆكۈمداردىن سورايدۇ. هۆكۈمدار جاۋاب بېرىپ مۇنداق دەيدۇ:

801 مۇنۇ مەن ئولتۇرغان بۇ كۈرسىغا باق،
ئەي كۆڭلۈم توقى، بار ئۇندا ئۇچ ئايىاق.

802 پۈتۈن ئۇچ ئايىاغلىق قىڭغايماس بولۇر،
تۇرۇر ئۇچ پۈتى هەم قايماس بولۇر.

803 قىڭغايسا بىرى ئۇچ ئايىاغنىڭ ئەگەر،
قايار ئىككىسى، ئولتۇرۇچى چۈشەر.

بۇ يەردە هۆكۈمران ئولتۇرغان كۈمۈش كۈرسىنىڭ ئۇچ پۈتلۈق بولۇشى ئەنە شۇ غايىۋى دۆلەتنىڭ ئۇچ ئاساسىي ئامىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە چېتىقسىز بولغانلىقى هەر بىر ئامىلنىڭ مۇستەقىللىق خاراكتېرىنى كۆرسەتسە؛ يەنە بىرى قىڭغايسا، ئىككىسىنىڭ قېيىپ ئولتۇرغۇچىنىڭ يېقىلىپ چۈشۈشى، غايىۋى دۆلەتنى مەيدانغا چىقىرىشتا زۆرۈر بولغان ئۇچ ئامىلنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىنى تەشكىل قىلىشتا بىرسى

كەم بولسا بولمايدىغانلىقىنى؛ ئۇلارنىڭ بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقىنى، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇچ ئامىلنىڭ بىر - بىرىگە نىسبەتەن مۇستەقىللىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئۇلارنىڭ مەزمۇن، خۇسۇسىيەت جەھەتتە، جەمئىيەتتە تۇتىدىغان ئورنى ۋە ئويناىدىغان رولى جەھەتتە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقىدىدۇر.

كۇنتۇغدى — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي قانۇن ئىدىيىلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى. ئۆگدۇلمىش — ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ ئاساسى، يەنى «كىشىلىك ئۇلى» توغرىسىدىكى ئەقلىي پىرىنسىپلارنىڭ ئۇمۇملاشتۇرۇلۇشى. ئۇدغۇرمىش — ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ئاساسى توغرىسىدىكى ئىدىيىلەرنىڭ ئۇمۇملاشتۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇچ ئامىل ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغىنى ئادالەت بىلەن قانۇن. بۇ ھۆكۈمدار تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. ئاپتونومىنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمدار بىلىم بىلەن ئەقىل كۈچىگە تايىنىپ تەپەككۇر يۈرگۈزگەندە دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى — جەمئىيەتتە ئادالەتلىك قانۇننىڭ بولۇشىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئادالەتلىك قانۇن بولغاندىلا ئاندىن بىلىم بىلەن ئەقلىنىڭ كۈچىنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا بەخت - سائادەت ئۆزلۈكىدىن

دىن سېنىڭ ئالدىڭغا كېلىدۇ. جەمئىيەت بەخت - سائا-
دەتكە ئېرىشىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشچە، بەخت - سا-
ئادەتنىڭ خۇسۇسىيتى ئايغا ئوخشاش تۇراقسىز بولىدۇ،
كېلىپ - كېتىدىغان بولىدۇ. بەخت - سائادەتنىڭ بۇ
خىل تۇراقسىزلىقىنى ئۇنىڭ قۇسۇرى دېيىشكە بولمايدۇ.
بۇنداق دېسە، بەخت - سائادەتكە تۆھمەت قىلغانلىق
بولىدۇ. بەخت - سائادەتنىڭ تۇراقسىز بولغانلىقى ئۇ-
نىڭ يېڭى نەرسىنى تاللايدىغانلىقىدا. يالغۇز ئادالەتلىك
قانۇننىڭ بولۇشى بىلەن بەخت - سائادەتنى تۇتۇپ
قالغىلى بولمايدۇ، ئۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي كېتىپ قالىدۇ.
بەخت - سائادەتنىڭ كېتىپ قېلىشىنى ئەسەردە مۇنداق
چۈشەندۈرىدۇ:

1712 بىلمىسزگە كەلسە گەر دۆلەت ۋە قۇت،
بۇ دۆلەت تۇرماس ھېچ ئۇنىڭ بىرلە، پۇت.

دېمەك، بەخت - سائادەتنى ساقلاپ تۇرۇش ئۇ-
چۈن يالغۇز ئادالەتلىك قانۇننىڭ بولۇشلا كۇپايە قىل-
مايدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە ئىنسانپەرۋەرلىك ئاساسىنى
قۇرغۇچى بىلىم بىلەن ئەقىل (ئۆگدۈلمش) زۆرۈر. ئە-
سەردە بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ سىمۋولى بولغان ئۆگدۈل-
مش ھۆكۈمدار ھۇزۇرىغا كېلىپ، ئادالەت بىلەن قانۇن-
نىڭ سىمۋولى بولغان كۈنتۇغدى بىلەن بىرلىشىدۇ ۋە
ئاتىسى ئايتولدىدىن قوبۇل قىلغان ئەقلىي پرىنسىپلارنى

ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ ئۇلى دەپ ھېسابلاپ، ئۇنى سىياسىي قانۇن تۈزۈملىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ بىر قانچە تەرەپتىكى تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇنى ھۆكۈمدار ناھايىتى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. نەتىجىدە ھۆكۈمدارنىڭ دوست ـ قولداشلىرى كۆپەيىدۇ، ھۆكۈمدار ھوزۇرلىنىدۇ، ئەلنىڭ ئۇلى چىڭىيىدۇ، ئاۋام خەلق پۈتۈنلەي باي بولىدۇ.

ئاقۇۋەت بىلەن قانائەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئودغۇرمشنىڭ ھۆكۈمدار ھوزۇرىغا كېلىشى بەخت ـ سائادەتنىڭ ئۆزى كېلىپ ئۆزى كەتكىنىگە ئوخشىمايدۇ. بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ تەكلىپ بىلەن كەلگىنىگىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭغا ئېرىشىش ناھايىتى مۇشكۇل. بۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ ئىرادە بولۇشى كېرەك. ئودغۇرمش ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدار تەرىپىدىن تەكلىپ قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ مەنپەئەتى بىلەن زىت نەرسە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ:

3694 بېرەلمەس خانغا نەپ پەزىلەتلىرىم،
نە خۇلقىم، مىجەزىم، سۆز ـ ھەركەتلىرىم.

ئەمما كۈنتۇغدى بىلەن ئۆگدۈلمش ئۇنى بارلىق ياخشىلىقنىڭ ئاساسىي دەپ بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىش نىيىتىدىن يانمايدۇ. ئۆگدۈلمش:

3150 ئۇنىڭ پەزلى مەندىن يۇز ھەسسە ئوشۇق،
كىشىلەر خىلىدۇر، گويا مسلى يوق.

3861 ئۆزۈمنىڭ ئېلىدە تىلەك ئىستىسەم،
مۇناسىپ بولۇرمۇ ئاڭا يەتمىسەم.

دەپ ئودغۇرمىشنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قارىماي، ئۆگدۈلمىشنى يەنە ئىككى قېتىم ئەۋەتىپ ئۇنى داۋاملىق تەكلىپ قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ پايدىلىق پىكىرلىرىنى ئاڭلايدۇ. بۇنداق بولۇشى ئودغۇرمىش (ئاقىۋەت بىلەن قانائەت) بەخت - سائادەتكە ئېرىشىش ۋە ئۇنى ساقلاپ قېلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر ئامىل ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

3799 تولا ياخشى ئېيتمىش قانائەتلىك ئەر،
قانائەت ئىچىندە بەخت قۇچقان ئەر.

5389 كۆزى ئاچقا يەتمەس پۈتۈن بۇ جاھان،
قانائەت قىلغانلار بەختلىك ھامان

5404 سېنى يوق ئېتەر شۇ نەپسانىي لەززەت،
كەچ ئۇندىن، دېمەي سەن، كەچمەك مۇشەققەت.

يۇقىرىقىلارىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ سىياسىي قانۇن، بىلىم - ئەقىل، ئىجتىمائىي ئەخلاق قاتارلىق ئىدىيىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئويناىدىغان رولى توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئاددىي ئۇ-

سۇلدا ۋەز - نەسىھەت شەكىلدە بايان قىلغان بولماس-تىن، بەلكى ئۆزىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى توغرىسىدە-كى، دۆلەت تەلىماتى توغرىسىدىكى مول بىلىملىرىنى ئىجتىمائىي ساھە بويىچە ئەڭ ئومۇمىي بولغان كاتېگورىيىلەر ۋاستىسى بىلەن بايان قىلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئۇچرايدىغان پەلسەپە مەسىلىلىرى ھەرگىز نورمال ئاڭغا ئىگە ھەر قانداق ئادەمدە بولىدىغان ئىستىخىيىلىك ھالدا شەكىللەنگەن سىستېمىسىز، ئاڭسىز دۇنيا قاراشنىڭ پارچىلىرى ئەمەس، بەلكى دۇنيا قاراشنىڭ نەزەرىي سىستېمىسىغا باغلىق بولغان كونكرېت مەزمۇنلاردىن ئىبارەت. شۇنىڭدەك ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تارىخ قارىشى ۋە ئەخلاق پەلسەپىسىمۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە تەبىئەتكە توغرىسىدىكى بىلىملىرىنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان بىر پۈتۈن پەلسەپە تەلىماتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى.

2

«قۇتادغۇ بىلىك» بىر ئەدەبىي ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۇ بىر پەلسەپىۋى ئەسەر. بۇ ئەسەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدىكى پەلسەپىۋى قاراشلار ھەم پەلسەپىۋى تەپەككۇر ۋاستىسى بىلەن، ھەم شېئىرىي شەكىلدىكى ئوبرازلىق ۋاستىلەر بىلەن بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۇسۇبىگە ئۇنىڭغا دىنىي تۈس بېرىلگەن. بۇنىڭ

سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىغاندا، دىققەتمەنزىسى ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان تۆۋەندىكى ئۇچ مەزمۇنغا ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە قارىتىشقا توغرا كېلىدۇ.

1. زامان توغرىسىدا ئېيتقانلىرى:

6451 ئى ئالىم قاراپ كۆر، بۇگۈنكى زامان—
ئۆزگەردى ئىش - ھالەت پۈتۈنلەي بۇ ئان.

6452 بىلىملىك خار ئولدى، چەتەللىك ئۆزبەن،
ئەقىللىق گاچا بولدى، ئاچماس تىلىن.

6453 كۆپەيدى ئەل ئىچرە يامان— پەس كىشى،
ياۋاش بولدى دەپسەندە، چوشتى بېشى.

6458 ھالالنىڭ ئېتىلا قالدى، ئۆزى يوق،
ھارام بولدى قاراقچى، تۈيغۇچى يوق.

6459 قېنى بۇ ھارامنى ھارام دېگۈچى،
ھارامنى قويۇپ بىر ھالال يېگۈچى.

6469 كىچىكتە ئەدەب يوق، ئۇلۇغدا بىلىك،
قوپاللار كۆپەيدى، يوقالدى سىلىق.

6487 پەقەر، تۇل، يېتىملەرگە شەپقەتچى يوق،
جاھان ئۆزگەردى ھەيران بولغۇچى يوق.

بۇ مىسرالاردىن كۆرۈلىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھا-
جىپ زاماندىن (جەمئىيەتتىن) قاتتىق نارازى، بۇنداق
جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىشكە ئىنتىزار.

2. مەۋجۇتلۇقنىڭ نېمىلىكى، كونىنى يېڭىغا ئۆز-
گەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا ئېيتقانلىرى:

1213 جىمىكى نەرسىنىڭ كۈنى بەلگىلىك،
نەپەس - تىن ئېلىشنىڭ سانى بەلگىلىك.

692 تۆرەلگەن نېمەلەر بارى يوقلۇر،
تۆرەلتكەن بىر ئاللا، نە قىلسا قىلۇر

687 پۇتۇن كونا نەرسە يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىز يۇكى، كۆر، كۆڭۈلسىز كېلۇر.

688 يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەك،
سەرە نەرسە بولسا، يامان نە كېرەك.

689 پۇتۇن تەم ۋە لەززەت يېڭىدا بولۇر،
بۇ لەززەتنى ئىستەپ كىشى قىينىلۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يالغۇز زامانىنىڭ بۆرۈلغانلى-
قىنى كۆرۈش بىلەنلا قالماي، ئۇنى ئۆزگەرتىپ، ئور-
نىغا «يېڭى»، «لەززەتلىك» جەمئىيەت قۇرۇش لازىملىقىنى
ۋە بۇنداق جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى جەمئىيەت تەرەققىيا-

تىغا، خەلقنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرىگە ئۇيغۇن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئەملگە ئاشۇرۇشنىڭ مۇمكىنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

3. تىل توغرىسىدا ئېيتقانلىرى:

964 قىزىل تىل قىلۇر قىسقا ياشلىق سېنى،
تىلەسەڭ ئىسەنلىكنى، چىڭ تۇت ئۇنى.

966 قارا باش دۇشمنى قىزىل تىل ئېرۇر،
يېدى قانچە باشنى، يەنە ھەم يېيۇر.

983 بۇ تىل زەھەرىدىن گەر قورقساڭ ئۆزۈڭ،
يوشۇرۇن قالۇر ھەر پايدىلىق سۆزۈڭ.

تىل توغرىسىدىكى بۇ مىسرالار ئۆز ئىچىگە ئالغان زىددىيەتلىك ھالەت شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بىر تەرەپتىن ئالدىنقى ئىككى بېيىتتە ئېيتىلغىنىدەك، دىققەت قىلىنمىسا تىل باشنى يەيدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلسا؛ ئاخىرقى بېيىتتە ئېيتىلغىنىدەك باش كېتىشتىن قورقۇپ، پايدىلىق سۆزلەرنى قىلماي قويۇشنىڭمۇ توغرا ئەمەسلىكى كۆرسىتىلگەن.

دېمەك، ئەمىيەت بۇزۇلغان، ئۇنى ئۆزگەرتىش كېرەك دەپ تونغان ئاپتور ئۆزىنىڭ ئەمىيەت قارىشىنى ۋە ئەمىيەتنى ئۆزگەرتىپ ھەممىگە بىردەك بەخت - سائادەت كەلتۈرىدىغان ئەمىيەت قۇرۇش تەشەببۇسىلىكى

رمنی، قانداق تىل، قانداق ئۇسۇلۇب، قانداق شەكىل بىلەن قانداق تۈس بېرىپ، بايان قىلىش توغرىسىدا كۆپ باش قاتۇرغان. شۇنىڭدەك بۇ جەھەتتە ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، شۇنداق بىر چوڭ قۇر پىكىر، يۇكسەك ماھارەتنى نامايەن قىلغانكى، نەتىجىدە قاتمۇ قات مەزمۇنلارغا ئىگە بولغان پەلسەپە ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا كەلگەن.

ئەسەرنىڭ دىنىي تۈس ئېلىشى — بىر تەرەپتىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى بىر مۇسۇلمان بولغانلىقى بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدېئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى — پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا، ئۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىي تۈسنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. پۇتۇن لەي دىننىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا زور ھەرىكەت قوزغاش ئۇچۇن ئاممىنىڭ جانجان مەنپەئەتىنى دىنىي ئون كىيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى.»①

ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى بايان قىلىشتا قولانغان مۇنداق مۇرەككەپ شەكىل، ئاپتورنىڭ تارىخ قارىشىنى يالىڭاچ ھالدا ئوتتۇرىغا قويغىلى بولمايدىغان

① «لىيودۋىگ فېيېرباخ ۋە كېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 66 — 67 - بەتلەر.

لمقدىن. شۇنىڭدەك ئۇنى قويمايمۇ بولمايدىغانلىقىمىن كېلىپ چىققان. مەسىلىنى مۇنداق چۈشىنىش «قۇتاھغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلىش جەريانىدا، كىشىنىڭ دىققەتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان بىر مەسىلىنى، يەنى ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى بىلەن بۇ ئەسەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەسەن بۇغراخان شائىرنى قەدىرلەپ ئۇنىڭغا «خاس ھاجىپ» ئۇنۋانىنى بەرگەنلىكى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قانداق چۈشىنىشتىن ئىبارەت مەسىلىنى توغرا ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىشى مۇمكىن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە مەۋجۇت جەمئىيەتنى، يەنى كىتاب تەقدىم قىلىنغان ھەسەن بۇغراخان ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جەمئىيەتنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، ئۇنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇشنىڭ لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ۋاھالەنكى، مۇنداق بىر ئەسەرنى ھەسەن بۇغراخان خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئاپتورنى مۇكاپاتلىغان. بۇ مەسىلىدە بەزى يولداشلار «مۇشۇنداق قاتتىق نەسىھەت، تەنبىھ ۋە تەنقىدكە قارىماي شائىرنى قەدىرلەپ، خاس ھاجىپلىققا كۆتۈرگەن ھەسەن بۇغراخاننىڭ ئۆزىمۇ دىققەتكە سازاۋەر بولسا كېرەك» دەيدۇ.

ھەسەن بۇغراخاننىڭ دىققەتكە سازاۋەر شەخس بولۇشىنى ھەر خىل مەزمۇندا چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. لېكىن ئۇنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ جەمئىيەتنى ئۆز-

گەرتىش توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان دېگەن مەنىدە چۈشەندۈرۈش ئۇچۇن ھازىرچە يېتەرلىك ئاساس يوق. مۇنداق چۈشەندۈرۈشنىڭ بىردىن بىر ئاساسى، ھەسەن بۇغراخاننىڭ مۇشۇ كىتابنى قوبۇل قىلىپ ئېلىپ، يۇسۇپنى «خاس ھاجىپ»لىق ئۇنۋانى بىلەن مۇكاپاتلىغانلىقىدىن ئىبارەت.

مېنىڭچە، ھەسەن بۇغراخاننىڭ بۇ كىتابنى قەدىرلەپ يۇسۇپكە «خاس ھاجىپ» لىق ئۇنۋانىنى بېرىشى ئۇنىڭ كىتابنى ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشكە پايدىلىق دەپ چۈشەنگەنلىكىدىن بولغان. ھەسەن بۇغراخاننىڭ كىتابنى قانداق چۈشەنگەنلىكى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسىي ئىدىيىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ھەسەن بۇغراخاننىڭ بۇ كىتابنى قەدىرلىشى، ئەسەردىكى ئاساسىي ئىدىيىنى چۈشەنگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بۇ مەسىلىنىڭ، خۇددى پروسىيە پادىشاھلىقىنىڭ دۆلەت پەلسەپىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن گېگېل پەلسەپىسى سىستېمىسىغا قىلىنغان مۇئامىلىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان تەرەپلىرى بار.

گېگېل پەلسەپىسى پروسىيە پادىشاھلىقىنىڭ دۆلەت پەلسەپىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئۆزى ئالىي مەكتەپنىڭ لېكتورلىقىغا تەيىنلىنىپ، ئەسەرلىرى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكى قىلىپ بېكىتىلگەنىدى، پروسىيە پادىشاھى فرىدرىخ ۋىلگېلىم III گە يارىغان بۇ پەلسەپىمۇ ئىنقىلابىي ئاملىق ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

لېكىن بۇنى مەيلى گېگېل پەلسەپىسنى قەدىرلىگەن پروسىيە ھۆكۈمىتى بولسۇن، ياكى شۇ دەۋرلەردە ئىنقىلاب ۋەكىللىرى دەپ ھېسابلانغان گېگېل پەلسەپىسىگە كەسكىن قارشى تۇرغان بۇرژۇئازىيە ھۆرىيەتپەرۋەرلىرى بولسۇن ھېچقايسىسى كۆرەلمىگەن. پەقەت گېرمانىيىنىڭ ئىلغار شائىرى ھېنرىخ ھاينى (1797—1856) 1833 - يىللا گېگېل پەلسەپىسىدىكى ئىنقىلابىي ئامىلنى بايقىدى. پېلېخانوف ھاينىنىڭ گېرمانىيە توغرىسىدا توختالغان خېتىنىڭ پارچىلىرىدىن مۇنداق بىر نەقىلنى كەلتۈرىدۇ: «بىر قېتىم مەن «مەۋجۇت بولغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئەقىلگە مۇۋاپىق بولىدۇ» دېگەن سۆزنى ئانچە چۈشىنەلمەي تۇرغىنىمدا، پەلسەپە پادىشاھى (گېگېلنى دېمەكچى) بىر ئاز ئەجەبلەنگەن ھالدا كۈلۈپ كەتتى، ھەمدە «بىلىش كېرەككى، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى بارلىق ئەقىلگە مۇۋاپىق نەرسىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك دېگەنگىمۇ قارىتىلغان» دەپ كۆرسەتتى. ئاندىن ئۇياق - بۇياققا ئالاقزادىلىك بىلەن نەزەر سېلىپ چىقىپ، يەنە جىمىپ قالدى. ھەمدە ئۆزىنىڭ سۆزىنى ھېنرىخ بىلىنگىلا ئاڭلاپ قالغانلىقىغا ئىشەنىدى»①. بۇ يەردە ھاينى، گېگېل ئۆز پەلسەپىسىنىڭ ئىنقىلابىي ئەھمىيىتىنى ئۆزى چۈشىنىدۇ، بىراق، ئۇنى ئاشكارىلاشتىن قورقىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

① پېلېخانوفنىڭ ئىنگىلىس يازغان «لېيۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ناملىق كىتابىنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى، ئۇيغۇرچە نەشرى 116 - بەت.

دېمەك، ھەسەن بۇغراخانمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆز ئەچىگە ئالغان ئىنقىلابىي مەزمۇننى چۈشەنگەن ئەمەس، بەلكى خۇددى بەزى تەتقىقاتچىلار ئېيتقاندەك «پادىشاھلارغا لايىق بىلىم»، «ھۆكۈمرانلىق ئىلمى»، «ھاكىمىيەت ئىلمى» دەپ چۈشەنگەن. ھېنىكىچە، «قۇتادغۇ بىلىك» پادىشاھلارغا لايىق بىلىم ياكى ھۆكۈمرانلىق ئىلمى ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇشتىن ئىبارەت ئىنقىلابىي مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلغار پەلسەپىۋى ئەسەر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ XIX ئەسىردىكى ئۇتوپىك سوتسىيالىستلاردىن ئەمەس، بەلكى ياۋروپا مەدەنىيىتى ۋە ئىدىيە تەرەققىياتىنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرى (XIV — XVI ئەسىر) دىن بىر نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى فېئودالىزمغا، جاھالەتكە كەسكىن ھۇجۇم قوزغاپ بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىغا بىردەك بەخت ـ سائادەت كەلتۈرىدىغان «يېڭى»، «لەززەتلىك» جەمئىيەت قۇرۇش ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ۋە پەيلاسوپ. ئۇنىڭ ئالغا سۈرگەن ئىدىيىسى تارىختا زور ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن ياشىغان دەۋرىنىڭ تارىخىي چەكلىمىسى ۋە سىنىپىي چەكلىمىسى تۈپەيلى، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتى ۋە جەمئىيەتنى ئالغا ئىلگىرىلىتىشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى مەسىلىسىنى ماركسىزمدىن ئىلگىرىكى مۇتەپەككۇرلارغا ئوخشاشلا، ئۇمۇ ماتېرىيالىزم ئاساسىدا ئىزاھلاپ بېرەلمىگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تارىخ قارىشى ئىنسانىيەت تا-

رىخىي قارىشىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ئۆتۈپ كەتكەن بىر دەۋرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇنى ھەرگىز ئىنسانىيەت تارىخىي قارىشىنىڭ يېڭى بىر دەۋرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ماركسىزمنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىزمى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى يوقىتا چىقىرىشقىمۇ بولمايدۇ. خۇددى ماۋزېدۇڭ ئېيتقاندەك: «جۇڭگونىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك داۋام قىلغان فېئودالىق جەمئىيىتىدە شانلىق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى يارىتىلدى. قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئېنىقلاپ ئۇنىڭ فېئودالىق شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ دېموكراتىك مەزمۇنى قوبۇل قىلىش — مىللىتىمىزنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنى ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈر شەرتى. ئەمما ئۇلارنى تەنقىدسىز قارا ـ قويۇق قوبۇل قىلىۋېرىشكە ھەرگىز بولمايدۇ»①. «قۇتادغۇ بىلىك» جۇڭگونىڭ ئەنە شۇ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ شانلىق نەمۇنىلىرىدىن بىرى. بىز «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەتقىق قىلىشتا دەل ماۋزېدۇڭ كۆرسەتىپ ئۆتكەن ئەنە شۇنداق ئىلمىي پوزىتسىيەدە چىڭ تۇرۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇرلارنىڭلا ئەمەس، بەلكى جۇڭگونىڭ ئىدىيە تەرەققىيات تارىخى ۋە پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. جۇڭگو

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - توم، 686—687-بەتلەر.

ئىدىيە تەرەققىيات تارىخى ۋە پەلسەپە تارىخىنى جۇڭگو-
دا ئەزەلدىن بىللە ياشاپ كېلىۋاتقان، ئورتاق تارىخي
تەقدىرگە ئىگە بولغان ھەرقايسى مىللەتلەر بىرلىكتە
ياراتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن مەيلى جۇڭگو ئىدىيە تەرەق-
قىيات تارىخى ياكى پەلسەپە تارىخى بولسۇن، مۇشۇ
تارىخىي پاكىتنى ئېپادىلەپ بېرەلىگەندىلا
ئاندىن مۇكەممەل، ئەتراپلىق جۇڭگو ئىدىيە تەرەققىيات
تارىخى ياكى جۇڭگو پەلسەپە تارىخى بولالايدۇ. بىراق،
بۇ مەسىلە تېخى يېتەرلىك ھەل قىلىنغىنى يوق. شۇنىڭ
ئۈچۈن، ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەلسە-
پە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىسىنى تەتقىق قىلىش شۇ مىل-
لەتلەرنىڭلا مەسلىسى بولۇپ قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى
ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئىدىيە تەرەققىيات تارىخى ۋە
پەلسەپە تارىخىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە مۇھىم ئەھمى-
يەتكە ئىگە بولغان مۇھىم بىر ۋەزىپە. شۇنىڭدەك بىز-
دىن خېلى كۆچ سەرپ قىلىپ ئىشلەشنى تەلەپ قىلى-
دىغان ئېغىر ۋەزىپە.

ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندە

— «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى قانۇنشۇناسلىق تەلىماتلىرى ھەققىدە

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن

1

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر تارىخىدا بىر دەۋرنىڭ ئىدىئولوگىيىسى ۋە ئىلىم - پەن تەرەققىيات نەتىجىسىنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن بىر داستان. ئۇنىڭدىكى پەلسەپىۋى ئىدىيە ۋە ئىجتىمائىي كۆز قاراشلارنىڭ مۇھىم بىر جەۋھىرى قانۇنشۇناسلىق تەلىماتىدىن ئىبارەت. گەرچە، بۇ تەلىماتتا: فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى»، «جاھائەتچىلىك سىياسىتى»، «بەختكە ئېرىشىشنىڭ ۋاستىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان ئەقىل - پاراسەت، ئىلىم - پەزىلەت، دانىشمەن رەئىس، ئادالەتلىك سىياسەت ۋە پەزىلەتلىك دۆلەت توغرىسىدىكى ئىنسانپەرۋەر، مەرىپەت-

چى ئىدىيىلەر ئىلگىرى سۇرۇلگەن بولسىمۇ، لېكىن رېئال دۆلەت ئاپپاراتىنى ئاقىلانە، ئادىل، مۇستەقىل ۋە كەسكىن قانۇن بويىچە باشقۇرۇش توغرىسىدىكى پىكىرلەر پۈتۈنلەي يۇسۇپ خاس ھاجىپقا خاستۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى قانۇنشۇناسلىق ئۇستىدە سۆز بولغاندا كىشىلەر يەنە يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن سەكسەن ئەسىر كېيىن ئۆتكەن نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ تاجى ھېسابلانغان گېگېل (1770 — 1831 - يىللار) نى ئەسكە ئالىدۇ.

مەلۇمكى، «قۇتادغۇ بىلىك»تە گېگېلنىڭ «ھوقۇق پەلسەپىسى» ناملىق كىتابىدىكى قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلارغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئىجتىمائىي ئىدىيىلەردىن ئادەم ۋە ئۇنىڭ قەدىر - قىممىتىنىڭ ئەقىل - پاراسەت، بىلىم ۋە تەپەككۇرغا يۆلىنىدىغانلىقى، ئادەمنىڭ ئىرادە ئىختىيارلىقى ۋە ئۆز بەختى - سائادىتى ئۈچۈن كۈرىشىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى، ئاقىلانە قانۇن ئاساسىدا ئىجتىمائىي پاراۋانلىق بەرپا قىلىش ئەڭ ئالىي ياخشىلىق ھېسابلىنىدىغانلىقى ئاللىقاچانلا ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ گېگېلدىن يەرقى، مەلۇم مەنىدە ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلغارلىقى شۇ يەردىكى، گېگېل فرانسۇز بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابىدىن كېيىنكى سىياسىي تارىخ سەھنىسىدە نېمىس ئاقسۆڭەك فېئودال جەمئىيىتىنى كونستتوتسىيىلىك پادىشاھلىق تۈزۈمى بىلەن يوپۇقداش ئارقىلىق ئۇنى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابىنىڭ بورانلىرىدىن ساقلاپ قالماقچى بولغانىد-

دى. ۋاھالەنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ كونىلىقىنى ھەمايە قىلغۇچى گېگېلدىن پەرقلىق ھالدا، ئوتتۇرا ئەسىر سىياسىي سەھنىسىدە فېئودال ئىرارخىيىلىك ھاكىم مۇتلەق خانلىق تۈزۈمىنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن تەمىنلەش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئەينى زامان ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى ھۆكۈمران كالامىزم (دىنىي ھوقۇقچىلىق) كۈچ قاراشلىرىدا كۈچەپ تەرغىب قىلىنغان فېئودال ئاقسۆڭەك ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ھاكىم مۇتلەقلىقى بىلەن ساماۋى ئالەم بەخت ـ سائادىتى توغرىسىدىكى ئەپسانىلارغا غەرق بولغان تەركىدۇنيا ئىستىقامەتچىلىكى تەشەببۇسلىرىغا زىت ھالدا ئىنسانىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي ھاياتتىكى بەخت ـ سائادىتى ۋە دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇش تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىقى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ مۇنەۋۋەر نامايەندە يارىتتى. روشەنكى، ھەممە ئادەمنىڭ خان ئەۋلادى، ئەمەلدار ياكى قۇل بولۇشىدىن قەتئىيىنەزەر قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى (818 ـ يىلى)، قانۇن ئالامەتلىرىنىڭ ئادالەتلىكى(819 ـ، 821 ـ يىللار)، دەخلىسىزلىكى (833 ـ، 834 ـ يىللار)، ئىزچىل بىردەكلىكى (824 ـ، 825 ـ يىللار)، ھەم ئوچۇق ـ يورۇق (827 ـ يىلى)، ئىللىق (829 ـ يىلى) بولۇشى، ھەم كەسكىن (811 ـ ۋە باشقا يىللار) بولۇشى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ جاھالەتلىك مۇھىتىگە خاتىمە بېرىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچ

قان غەربىي ياۋروپا بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى ئالدىدىكى سىياسىي تەلىماتلار تارىخىغمۇ كىرگەنىدى.

2

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسى بىر پۈتۈن سىستېما بولۇپ، ئۇ: دۆلەتنىڭ ئاساسى — ھەر خىل كەسىپ ۋە تەبىقىدىكى خەلق ئاممىسى ئىكەنلىكى، دۆلەتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي بەخت - سائادىتىنى بەرپا قىلىش ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى تەلىماتلار؛ دۆلەت باشلىقىنىڭ دانىشمەن مۇتەپەككۇر بولۇشى ۋە دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەقلىي، كەسپىي قابىلىيىتى، ئەخلاقىي ۋە جىسمانىي شەرتلىرى توغرىسىدىكى تەلىماتلار؛ دۆلەتنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن باشقۇرۇش ۋە ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى تەلىماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەلق، ئەقىل ۋە بىلىم، بەخت - سائادەت، ئەخلاق ۋە ياخشىلىق، ئادالەت ۋە قانۇن كاتېگورىيىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ بىلىملىك خاقان، ئەخلاقلىق بەگ - ئەمەلدارلار رىياسەتچىلىكىدە رېئال دۆلەت ئاپپاراتىنى ئادالەتلىك قانۇنلار بىلەن باشقۇرۇپ، ھەر كەسىپ - ھەر تەبىقە خەلق ئاممىسىنى بەختلىك ھاياتقا ئېرىشتۈرۈشنىڭ بىر پۈتۈن سىياسىي ئىجتىمائىي پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ماقالىمىزدا پەقەت ئۇنىڭ دۆلەتنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن باشقۇرۇش ۋە ھەممە

ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتلىك كۆز قاراشلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقماقچىمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى تۇزەش ھەققىدىكى بارلىق مەرىپەتپەرۋەر كۆز قاراشلاردىن ھالقىغان ھالدا ئادالەتلىك قانۇن كاتېگورىيىسىنى ئوتتۇرا ئەسىر ئىدىئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ غولى ھېسابلانغان تەڭرى كاتېگورىيىسى بىلەن بىردەك، ھەتتا ئەمەلىيلىكتە ئۇنىڭدىنمۇ نوپۇزلۇق ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى كۆككە كۆتۈردى. ئۇ داستاندا مۇنداق يازىدۇ:

3463 ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇۋرۇك ئېرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىقىلۇر.

3464 يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات زېمىننى بۇزاتتى خۇدا.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئادالەتلىك قانۇننى گەۋدىلەندۈرگۈچى دۆلەت باشلىقىنى ئەمەلدىكى ياخشىلىقنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە مۇنداق مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ:

3465 ئادىل بەگ يۇزىن كۆرسە، قۇتلۇق بولۇر،
ساۋابىن تاپۇر ھەم گۇناھ يوقۇلۇر.

3466 ئادەم بولغۇنۇمغا، بىلسەڭ، بۇ زامان،
سەۋەبى، يۆلەكچى ماڭا بولدى خان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇننىڭ مىسلىسىز ئەھمىيىتىنى ئۇلۇغلىغاندىن كېيىن، پەقەت دانىشمەن — ئالىم-ھۆكۈمدارلار ۋە ئادالەتلىك قانۇن، جەمئىيەتنى يۈكسەلدۈرەلەيدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ داستاننىڭ تۆۋەندىكى بەيىتلىرىدا بۇ ئىدىيىنى مۇنداق بەدىئىي مىسرالار بىلەن بايان قىلىدۇ:

252 جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم ئىكەن،
ئۇلار ياخشى قانۇن تۈزەپ، ئۆرلىگەن.

1456 يامان تۈزمە قانۇننى، بەك ياخشى تۈز،
كۈنىڭ ياخشى بولغاي ھەم بەختىڭمۇ ئۇزۇن.

1461 كىم ئۇ ياخشى قانۇننى بەرپا قىلار،
ئۇنىڭ شۆھرىتى تائەبەتكە ياشار.

2171 پۈتۈن پەزلى بولسا جەمىدىن ئۇستۈن،
بەرەلسۇن ئەلگە ئۇ ياخشى قانۇن.

داستاننىڭ 2130 — 2131 - بەيىتلىرىدىن تۆۋەندىكى رۇبائىدا ئادالەتلىك قانۇن ئاساسىدىكى سىياسەت ھەققىدە مۇنداق باھا بېرىلگەن:

2130 بۇ بەگلەر ئىشىگىن سىياسەت بېزەر،
سىياسەت بىلە بەگ ئېلىنى تۈزەر.

2131 يامانغا سىياسەت يۈرۈتمەك كېرەك،
بۇلغانسا خەلق گەر، سىياسەت سۈزەر.

روشەنكى، مۇتەپەككۇر سىياسەتنى قانۇننىڭ بىر خىل جەڭگىۋار ۋاستىسى سۈپىتىدە تەرىپلىگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنى دۆلەتنىڭ گۈللىنىشى ياكى مۇنقەرز بولۇشىدىكى ھۆلۇق مەسىلە سۈپىتىدە جىددىي تەكىتلەپ، ئۇنى ئېغىزدا ياكى شەكىلدە كۆرۈنىدىغان «ئويۇن»غا ئايلاندۇرۇپ قويۇشقا قارشى ئىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تۆۋەندىكى بەيىتلىرىدا قانۇن بىلەن مالىيە ـ ئىقتىسادنى دۆلەتنىڭ ئىككى نىگىزى سۈپىتىدە مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

2132 بۇ دۆلەت تىرىكى، ئۇلى، بەكلىكى،
بۇ ئىككى نەرسىدۇر يىلتىزى — كۆكى.

2133 بىرى، خەلققە بەرمەك قانۇنىدىن ئۇلۇش،
بىرى، خىزمەت ئەتكەنگە بەرمەك كۇمۇش.

2135 شۇ ئىككىسى بەگدىن خوش ئولغان زامان،
ئەل رەتكە چۈشۈپ، بەگ ئاۋۇنۇر شۇ ئان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قانۇن بىلەن باشقۇرۇش ئوقۇل ھەربىي ھاكىم مۇتلەقلىققە زىت ھالدا «قەلەم» ۋە «ئەلەم» دىن ئىبارەت دۆلەت باشقۇرۇشنىڭ ئىككى ئاساسىي ھالقىسىنىڭ بىرى، ھەتتا ئاساسلىق تەدبىر سۈپىتىدە كۇچەيتىلىپ ئىزاھلانغان، داستاننىڭ تۆۋەندە-كى بېيىتلىرىدە بۇ ھەقتە مۇنداق يېزىلغان:

2711 ئەل - يۇرتنى تۇتماغلىق قىلىچلە بولۇر،
بۇ ئەلدە ھۆكۈملەر قەلەملە يۇرۇر.

2426 بولۇر تېز قىلىچ بىرلە يۇرت ئالغىلى،
قەلەمسىز مۇمكىن ئولماس ئەل تۇتقىلى.

2714 قىلىچ — مەملىكەتنى ئېلىپ ئەل تۇتار،
قەلەم — مەملىكەتنى تۇزەپ، مال يىغار.

2716 جاھان تۇتۇرۇكىدۇر مۇشۇ ئىككىسى،
كى مەيلى ئۆتمۇشتە، مەيلى كەلگۈسى.

2419 بۇ ئىككىسى ئەلنىڭ تەرتىپىن تۇزەر.
بىرىكسە بۇ ئىككى ئۇنى كىم ئۇزەر؟

شۇ نەرسىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش لازىمكى، يۇ-سۇپ خاس ھاجىپ خەلق مەنپەئەتى ۋە ئەقىل - بىلىم شەرتى ئاستىدا ئادالەتلىك قانۇن بىلەن خانلىق(ماناز-

خىيىلىك) تۇزۇمنى بىرلەشتۇرگەن، ھەربىي ئىشلار بىلەن قانۇنچىلىق ئىشلىرىنى بىرلەشتۇرگەن ھاكىمىيەت شەكىلىنىڭ، باشقىچە ئېيتقاندا كونىستىتوتسىيىلىك ماناردىخىيە تۇزۇمىدىكى ھاكىمىيەت شەكلىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىلىق مۇھتىدىكى تارىخىي خاراكتېرلىك تەشەببۇسچىسى بولغانىدى. بۇ ئەھمىيەتتە، مۇتەپەككۇرىدىكى ئادالەتلىك قانۇن ئارقىلىق خانلىق ھوقۇقىنى تىزگىنلەشتىن ئىبارەت دېموكراتىك خاھىشنىڭ يارقىن ئىپادىسى بولدى. ئۇ داستاننىڭ تۆۋەندىكى بېيتلىرىدا مۇنداق خىتاپ قىلىدۇ:

821 ئادالەت ئۇستىدە بۇ بەگلىك ئۇلى،
بۇ بەگلىك ئاساسىي ئادالەت يولى.

2127 بۇ ھىممەت بىلەن ھەم سىياسەت كېرەك،
سىياسەتكە بەگلىك رىياسەت كېرەك.

2128 تۇزەر ئەل قانۇن، سىياسەتلە خان،
ئاۋام خۇلقىنى ھەم ئىلتەر شۇ تامان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەل ئىچىگە ئادالەتلىك قانۇن يۈرگۈزۈش، تاشقى دۈشمەنلەرگە قورال بىلەن تاقابىل تۇرۇش لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ، ھەمدە تاشقى دۈشمەنگە بىغەملىك، خەلق ئىشلىرىغا ۋەھىمىلىك ۋە تەھلىكىلىك مۇئامىلىدە بولۇشنى دۆلەت مۇنەۋۋەرلىكىگە

نىڭ مۇھىم سەۋەبى سۇپىتىدە قاتتىق ئەيىبلەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇننىڭ ئادالەتلىك بولۇشى بىلەن ئادالەتسىز ساختا «قانۇن» پەرقىنى كۆرسىتىپ، پەقەت خەلقىگە ياخشىلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشنى، خەلق مەنپەئەتىنى قوغداپ، خەلقىگە سائادەت يارىتىشنى ئادالەتلىك قانۇننىڭ ئۆلچىمى سۇپىتىدە كۆپ قېتىم قەيت قىلىپ ئۆتكەن. بۇ ھەقتە داستاننىڭ تۆۋەندىكى بەيىتلىرىدە مۇنداق دەيىلىدۇ:

5197 پۇتۇن خەلق ئۇچۇن سەن بولۇپ مەھرىبان،
كەچمىك - چوڭغا ئادىل ھۆكۈم قىل ھەرئان.

5302 پەقەر، تۇل، يېتىمنى قوروغدا ئامان،
شۇ چاغدا بولۇر چىن قانۇن نامايەن،

5765 جاھاندا بولۇركەن قانۇن ۋە نىزام،
بەلگىسى كىشىگە كىشىلىك تامام.

روشەنكى، مۇتەپەككۇر ئادالەتلىك قانۇن بىلەن دۆلەت باشقۇرۇشنى ئىنسانپەرۋەرلىك روھتا «ئىنسانغا ئىنسانىي مۇناسىۋەتتە بولماق» دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ فېئودال خانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ قانۇن بىلەن چەكلەش ۋە تىزگىنلەشنى مەقسەت قىلغان كونىستوتۇسىيىلىك مانارخىيە تەرىزىدىكى قانۇنشۇناسلىق تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان

۱۸. تاریختا بىرىنچى بولۇپ پادىشاھنىڭ خەلق ئالدىدىكى قانۇنىي مەجبۇرىيەتلىرى ۋە مۇشۇ مەجبۇرىيەتلەر ئاساسىدىكى ھوقۇقى بىلەن خەلقنىڭ ئادالەتلىك قانۇن يۈرگۈزگەن دۆلەتكە بولغان قانۇنىي مەجبۇرىيەتلىرىدىن ئىبارەت ئالەمشۇمۇل تارىخىي قىممەتكە ئىگە پرىنسىپال تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ھەقتە داستاندا مۇنداق يازىدۇ:

5574 سېنىڭدە پۇقرانىڭ ھەققى ئىبرۇر ئۇچ،
بۇ ھەقنى ئۆتەسەن ھېچ ئىشلەتمە كۇچ.

5575 بىرى، ئۆز ئېلىڭدە كۆمۈشنى پاك ئەت،
ئەي ئىلمى كۆپ ئەرسەن ئايارىن① كۆزەت.

5576 بىرى، توغرا قانۇننى خەلقىڭغە بەر،
بىرىن - بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.

5577 ئۈچىنچى ، ئىمىن قىل پۇتۇن يوللىنى،
يوقاتقىن قاراقچى ۋە ئوغرىلىنى.

5579 پۇقرالار ئۈزە بار سېنىڭ ئۇچ ھەققىڭ،
ئۇلاردىن سورا، ئاچ ئەمدى قولاقىڭ.

---

① ئايار — (ئەرەبچە) ئالتۇن - كۆمۈش پۇلنىڭ ساپلىقى.

5580 بىرى، يارلىقىڭنى ئېزىز تۇتسالەر،
نېمە بولسا تېزدىن ئۇنى قىلسالەر.

5581 ئىككىنچى، خەزىنە ھەقمن توسمىسا،
ئەي مەردان، ھەقنى دەل چاغدا تاپشۇرسا.

5582 ئۇچىنچى، يېغىغا يېغا بولسالەر،
سېنى سۆيگۈچىنى ئۇ ھەم سۆيسەلەر.

5583 ئۆتۈگەن بولۇرسەن ئۆزۈڭ ھەقلىرىن،
ئۇلارمۇ ئۆتۈگەن بولۇر ئۆز ھەقمن.

روشەنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ پادىشاھنىڭ ھوقۇقى بىلەن خەلقنىڭ مەجبۇرىيەتلىرىنى ھاكىم مۇتلەق ئورۇنغا قويمىغان. ئۇ ئاۋۋال مەجبۇرىيەت، ئاندىن ھوقۇق پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەسئۇلىيەت، مەجبۇرىيەت بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر قەدەر توغرا ئىزاھلىغان. قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇ ئىقتىسادىي مەسىلىنى، بولۇپمۇ خەلقنىڭ كۇندىلىك ھاياتىغا ئالاقىدار بولغان پۇل مۇئامىلىسىدە پۇلنىڭ سالپىقى ۋە تۇراقلىقى مەسىلىسىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان. بۇ ئەينى زاماندا ئەمەلىي ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ، كۇمۇش پۇللارنىڭ سالپىقى ۋە تۇراقلىقىغا بۇزۇلغاچقا، يۇسۇپ قەدىرخان، ئىبراھىم بىننى ناسىر ئارسلان خان دەۋرىدە كۇمۇش پۇل ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغانىدى.

3

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى ئىدىيىسى تەنتەنىلىك جۇملىلەر ۋە ئوبرازلىق مىسرالار بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ھوقۇق پەلسەپىسى تارىخىدا قىممەتلىك تۆھپە ھېسابلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىنى خاقان كۇنتۇغدىنىڭ ئۆز سۆيەتلىرىنى ۋەزىر ئايتولدىغا، تونۇشتۇرغانلىقى شەكلىدە بايان قىلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۇنتۇغدى ئوبرازى تىلىدىن قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ، ھەتتا شاھزادە بىلەن قۇلنىڭمۇ باراۋەرلىكىدىن ئىبارەت مۇھىم ھوقۇقشۇناسلىق ئىدىيىسى بىلەن، قانۇنىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى ئۈنىڭ نوپۇزلۇقلۇقى، ئادىللىقى ۋە كەسكىنلىكىدە گەۋدىلىنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى. داستاننىڭ 824 ـ بەيىتىدىن 835 ـ بەيىتىگىچە ئارىلىقتىكى مىسرالىردا كۇنتۇغدى ئېلىك (دانىشمەن پادىشاھ)نىڭ ئادالەتلىك قانۇنىنىڭ سىماسى سۆيۈندە بىرىنچىدىن، قۇياش نۇرىدەك كۆنى بىردەك بولغىنىدەك ئادالەتتە ئىزچىللىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى؛ ئىككىنچىدىن، قۇياشنىڭ ھەممە يەرگە بىردەك نۇر چاچقىنىغانلىقىدەك ئادالەتتە ھەممىگە بىردەك

تۇر چاچىدىغانلىقىنى؛ ئۇچىنچىدىن، قۇياش ئىللىقى زىـ مىنىنى گۈللەندۈرگىنىدەك، ئادالەتتە خەلقلە تەڭ مەنپەـ ئەت بەخش ئېتىدىغانلىقىنى؛ تۆتىنچىدىن، ئايدەك بىقا‌ـ رار بولماي، مەڭگۈ يۇلتۇزلاردەك ئۆزىنىڭ ئادالەتتىكى ئىزچىللىق، باراۋەرلىك ۋە ئىللىقلىق خۇسۇسىيەتلىرـ نىڭ بەرقارارلىقىنى ئىزاھلايدۇ. داستاننىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدە مۇنداق روشەن ئىدىيە گەۋدىلەندۈرۈلگەن:

816 بۇ قاشىم تۇرۇكى، بۇ كۆركسىزلىكىم،
زۇلۇم قىلغۇچىغا بۇ يۈزسىزلىكىم.

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى بىرەر قونىقىم.

818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

828 مېنىڭمۇ ھۆكمۈم شۇ، يوقالماس ئۆزۈم،
پۈتۈن خەلقە بىرەڭ قىلىقىم سۆزۈم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئالدىدا ھەممە ئا‌ـ دەمنىڭ باراۋەرلىكى ئىدىيىسى ئۇنىڭ ھوقۇقشۇناسلىق

ئىلمىدىكى غايەت زور تۆھپىسى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەن لەشتۇرۇش لازىم. بۇ XVIII ئەسىر فرانسۇز بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دەۋرىدىكى «كىشىلىك ھوقۇقى خىتاپنامىسى» دا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن كۆز قاراشتىن يەتتە ئەسىر ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى بىلەن مىسلىسىز تارىخىي قەدەمە تكە ئىگە.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىلگىرى سۈرۈلگەن قانۇنۇنىسلىق كۆز قاراشلىرىنىڭ يەنە بىر سىي ئادالەتلىك قانۇننىڭ مۇستەقىل نوپۇزى، ئىنئام بىلەن جازانىڭ روشەنلىكى، قانۇنىي تەدبىرلەرنىڭ ئۈزۈل - كېسىللىكىدىن ئىبارەت. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قانۇن ھۆكۈمرانلىقتىن ئۇستۇن، ھۆكۈمرانلىق ھەر قانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغى قانۇندۇر» دەپ تەكىتلەيدۇ. داستاننىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدا ئادالەتلىك قانۇن ۋە ئۇنىڭ مۇستەقىل نوپۇزى ھەققىدە مۇنداق توختىلىدۇ:

800 ئادالەت ۋە قانۇن ئۆزۈم مەن، قارا،
قانۇننىڭ ۋەسىنى بۇلاردىن سورا.

801 مۇنۇ مەن ئولتۇرغان بۇ كۆرسىغا باق،
ئەي كۆڭلۈم توقى، بار ئۇندا ئۇچ ئاياق.

802 پۇتۇن ئۇچ ئاياغلىق قىڭغايماس بولۇر.
تۇرۇر ئۇچ پۇتى تۆز ھەم قايماس بولۇر.

805 نېمىكى تۆز بولسا، پۇتۇن ئۇز بولۇر،
نېمىكى ئۇز بولسا، دېمەك تۆز بولۇر.

806 نېمىكى ئېگىلسە، ئۇ ئەگرى بولۇر،
پۇتۇن ئەگرى، يامانلىق ئۇرۇقى بولۇر.

داستاننىڭ تۆۋەندىكى بېيىتىدە:

811 پىچاقتەك كېسەرمەن، پىچىپ ئىشنى،
ساقلاتماي دەۋاغا كەلگەن كىشنى.

دەپ، ئادالەتلىك قانۇننى يۈرگۈزۈشتىكى ئۇزۇل - كېسىللىكنى تىلغا ئالسا، داستاننىڭ 812-، 813-، 814-، 815 - بېيىتلىرىدە خاقان كۇنتۇغدىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ھەسەل بىلەن زەھەر سېلىنغان قاچىلار تەمسىلىدە ياخشى لىققا مۇكاپات، يامانلىققا جازانىڭ روشەن بولۇشلۇقىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ سىياسىي ئىجتىمائىي پىكىرلەرگە بېغىشلانغان كەڭ سەھىپىسىدە زۇلۇم ۋە زوراۋانلىق بىر خىل قاباھەت ۋە جىنايەت شەكلىدە ئەيىبلەنگەن. بىز داستاننىڭ 2032 -، 3107 - بېيىتلىرىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ زۇلۇمنى ئوتتەك بالايى ئاپەت سۈپىتىدە، قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنى بۇ ئوتقا زىت بولغان ھايات كۆكەرتكۈچى سۈدەك خاراكتېرلىگەنلىكىنى كۆرسەك، 2030-، 2031-، 2034 - بېيىتلەردىن مۇتەـ

پەككۇرنىڭ «زۇلۇم جاھاننى ۋەيران قىلىدۇ، خەلق زۇلۇمنى كۆتۈرمەيدۇ، زوراۋان ھاكىمىيەت ئۇزۇن دەۋران سۈرەلمەيدۇ، پەقەت ئادالەتلىك قانۇن بىلەن جاھان تۈزۈلىدۇ» دېگەن ئاقىلانە سىياسىي قانۇن كۆز قارىشىنى ئۇچرىتىمىز. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

2032 زۇلۇم — ئوت، يېقىنلاشسا، ئۇ كۆيدۈرەر،
قانۇن — سۇ، ئۇ ئاقسا نېمە تەلەر ئۈنەر.

3107 قانۇن سۇ كەبىدۇر، زۇلۇم — ئوت، بەلا،
ئېقىنتىڭ سۈزۈك سۇ، ئۆچتى ئوت مانا.

2030 سۈرەلمەس زالىم بەگ، بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتۈرمەيدۇ خەلقى ئۇنىڭ زۇلمىنى.

2031 نېمە دەيدۇ ئاڭلا بىلىملىك سۆزۈن:
بولالمايدۇ زالىم ھۆكۈمران ئۇزۇن.

2034 ئەل ئارتار قانۇن بىرلە، تۈزىلۈر جاھان،
زۇلۇم بىرلە كېمىپ ئەل، بۇزۇلۇر جاھان.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسى ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال ھاكىم مۇتلەقلىقى، شەپقەتسىز زۇلۇم ۋە ئىجتىمائىي پاجىئە ھەممە جايىنى قاپلاپ كەتكەن جاھالەتلىك شارائىت

تا كۆرۈنەرلىك ئىنسانپەرۋەر ۋە تەرەققىپەرۋەرلىك خاراكتېرگە ئىگە بولغاندى. لېكىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تېخى سىنىپىي زۇلۇم، ئىجتىمائىي زوراۋانلىقنى پۈتۈن سىنىپىي جەمئىيەتنى يوقىتىپ، سىنىپسىز جەمئىيەت بەرپا قىلىش بىلەن ئاندىن تۈپتىن يوقاتقىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمەيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ تىلغا ئالغان «زۇلۇم» پەقەت فېئودال ھۆكۈمرانلىق دائىرىلىرىدىكى چېكىدىن ئاشقان زوراۋانلىق ۋە ئادالەتسىزلىك ھادىسىلىرىنى نەزەردە تۇتقان بولۇپ، فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى تۈپ يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ تاشلاش دېگەن چۈشەنچىدىن تولىمۇ يىراق ئىدى.

4

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئۇتتۇرىغا قويۇلغان سىياسىي دۆلەت ئاپپاراتى ۋە قانۇنشۇناسلىققا ئائىت تەلىماتلار كەڭ دائىرىنى — دۆلەت باشلىقى، ۋەزىر ۋە سەركەردە، ھەر خىل ئېچكى - تاشقى ئىشلار بويىچە ۋەزىرپە ئۆتىگۈچى بەگ - ئەمەلدارلار، دۆلەت خادىملىرىنىڭ كەسپىي ۋە ئەخلاقىي شەرتلىرى، خىزمەت ئىستىلى، ئىقتىسادىي قانۇنچىلىق، دۆلەتنىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي تەبىقە ۋە كەسىپ ئەھلىگە قاراتقان سىياسەت پىرىنسىپلىرى قاتارلىق جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئۇتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم بىر دەستۇرىنى شەكىللەندۈرگەن. مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرى

نى ئەينى زامان پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ئىلغار سەمەرىسى ھېسابلانغان راتسىئونالىزم ۋە گۈمانىزم پرىنسىپلىرى ئاساسىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ۋە ھەر قايسى تۈركىي خەلقلەر تارىخىدىكى ئەنئەنىۋى ھەربىي دېموكراتىزم ھەم قۇرۇلتاي تۈزۈمى كۆز قاراشلىرى ئاساسىدا بىر سىستېمىغا كىرگۈزۈپ، ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىدا بولۇشى مۇمكىن بولمىغان يۇقىرى سەۋىيە يارىتقان.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىلىرىدە بىر قاتار سەلبىي ئىللەتلەر ۋە چەكلىمىلەرمۇ ساقلانغان: يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت باشلىقى ۋە ئەمەلدار - بەگلەرنى «يۇقىرى نەسەبتىن چىققان»، «ئېسىلزادە» بولۇشى لازىم، دەپ قارىدى. ئۇ سوپىزم ۋە سوپىزم تونىغا ئورالغان يېڭى پىلاتونىزم ئىدىيىلىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك تەسىرىدە، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ يۇقىرى قاتلام فېئودال تەبىقىچىلىك سىنىپىي چەكلىمىسى تەسىرىدە قانداقتۇر «تەڭرى ئۇلۇغلارنىمۇ، ئاددىي خەلقنىمۇ يارىتقان»، «ئۇنىڭ بايلىرى ۋە كەمبەغەللىرى، ئەقىللىقلىرى ۋە دۆتلىرى بار» دەيدىغان فېئودالىلىق دەرىجىچىلىك، ئاقسۆڭەكلىك كۆز قارىشىدىن ئالاقىنى ئۈزەلمىگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرى گەرچە ئەمەلىي تەدبىر شەكلىدىكى، باشقىچە ئېيتقاندا، سىياسىي پروگراممىا خاراكتېرىدىكى تەشەببۇس بولۇپ، قىسمەنلىك جەھەتتە بۇغرا قاراخان تەرىپىدىن

قوبۇل كۆرۈلۈپ مۇئەييەن تەسىر پەيدا قىلغان بولسا مۇ، لېكىن ئومۇميلىق جەھەتتىن ئىنسانىيەت تارىخىي نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ تەشەببۇسلار يەنىلا ئوتوپىيەلىك كۆز قاراش ئىدى. بىز «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا چىقىشىدىن كېيىن، ھەسەن بىننى سۇلايمان ئارسلان خان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئەخمەت بىننى ھەسەن ئارسلان خان (ھارۇن بۇغراخان III)، ئىبراھىم بىننى ئەخمەت زامانلىرىدا ھېچقانداق كونىستىتۇتسىيىلىك مانارخىيە تۈزۈمىنىڭ مەيدانغا كەلمىگەنلىكىنى بىلىمىز. بۇ پادىشاھنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ئەمەس، بەلكى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئۇنى تەلەپ قىلىدىغان ئىجتىمائىي شەرت - شارائىتىقا باغلىق ھادىسە ئىدى. روشەنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ غايەت مۇنەۋۋەر قانۇنشۇناسلىق تەشەببۇسلىرى ئۆزىنىڭ خىيالىيلىق-خاراكتېرى تۇپەيلى مۇتەپەككۇرگە ئېغىر ئۇمىدسىزلىك ھېسسىياتلىرىنى بېغىشلىدى. ئۇنىڭ 6495 - بەيىتتە ئۆز داستانىنىڭ يېلنامىسىنى بېرىپ، ئۇنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، داستانغا قوشۇمچە قىلىپ يازغان «يۇسۇپنىڭ ياشلىقىغا ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ ۋاپاسىزلىقى بايانىدا» دېگەن بابلىرىدا مانا مۇشۇ ئۇمىدسىزلىكنىڭ ئىقرارى قەسىدە شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. مۇئەللىپ، بۇ بابلارنىڭ سەرلەۋھىسىنى ئىلگىرىكىدەك «يۇسۇپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپ» دەپ ئەمەس، پەقەت «يۇسۇپ» دەپلا ئاتىغان.

ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىقى تارىخىدىكى ئۇلۇغ

ۋار ئىدىيىنىڭ مۇئەللىپى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدە-
يىۋى تراگىدىيىلىرىنى ئەسلىگىنىمىزدە كۆز ئالدىمىزدا
فارابىنىڭمۇ، ئەھمەت يۈكنەكىنىڭمۇ، ناۋايىنىڭمۇ، جۇملە-
دىن ئوتتۇرا ئەسىر خىيالىي — غايىۋى ئىنتىلىش ئەزە-
مەتلىرىنىڭ شۇنداق تارىخىي تراگىدىيىسى ناماياندن بو-
لىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىلغار سىياسىي ئىجتىمائىي كۆز قاراش-
لىرى ئىنسانىيەتنىڭ غايىۋى جەمئىيەت ئىزلىنىشلىرى
يولىدا ماركسىزمچە بولغان ئۇزاق جاپالىق كۈرەش تە-
رىخىدا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ئورنىغا ئىگە بولۇشى مۇقەررەر.

«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە بالىلار تەربىيىسى

مەسىلىسى

تۇرسۇن قۇربان

1

بالىلار تەربىيىسى، كىيىنكىئەۋلادلارنى يېتىشتۇرۇشتىن، يەنى ئىنسانىيەت تەرەققىيات تارىخىنى ئوڭۇشلۇق داۋاملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت مۇھىم مەسىلە. شۇڭا بالىلار تەربىيىسى بىر دۆلەت، بىر مىللەت ياكى بىر جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ياكى غۇلاپ كېتىشى، گۈللەپ ياشنىشى ۋە زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىدىن ئىبارەت ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە زور خىزمەتلەردىن بىرى. ئۇلۇغ پرولېتارىيات يازغۇچىسى گوركى: «ئىنسان ئۆزىدە قۇۋۋەت ساقلىغۇچى، دۇنيانى تەشكىل قىلغۇچى، ئىككىنچى تەبىئەت» نى، مەدەنىيەتنى ياراتقۇچىدۇر؛ ئىنسان ئۆز - ئۆزىنى بىلىش ھەمدە قايتا ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئۆز تەربىيىدىن يارتىلغان تەبىئەتنىڭ ئورگىنىدۇر؛ بالىلارغا مانا شۇنى سىڭدۈرۈش كېرەك، شۇنداق قىلىش كېرەككى، بالىلار ئالتە - يەتتە يېشىدىن باشلاپ

پىكىر قىلىشنىڭ ئاجايىپ كۈچىنى چۈشىنىشكە باشلىسۇن. ئۆز قابىلىيىتىنى بىلىشنى ئۆگەنسۇن» ① دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ سۆز بالىلار تەربىيىسى ئىشى بولسا، بالىلارغا ئىنسانلار ئەمگەك جەريانىدا ياراتقان «ئىككىنچى تەبىئەت» نى، يەنى مەدەنىيەتنى ئۆگىتىپ ۋە پۈختا ئىگىلىتىپ، ئۇلارنى ئەجدادلارنىڭ ئۇمىدىنى ئاقلىيالايدىغان، ھازىرقىلارنىڭ بېسىۋاتقان تەرەققىيات يولىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ، كەلگۈسىدىكى ئىشلارنى ئۈگۈشلۈق ۋە نەتىجىلىك بېجىرىپ كېتەلەيدىغان ياراملىق خادىملاردىن قىلىپ تەربىيىلەپ، پارلاق كېلەچەككە ھەقىقىي كېپىللىك قىلىشنى مەقسەت قىلغان بىرىنچى ئورۇندىكى مەسىلە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيەت تارىخى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ھەر مىللەتنىڭ تارىخ سەھنىسىدە مەردانە قىياپەت بىلەن پۈت تىرەپ تۇرۇشى ياكى شۇ سەھنىدىن غۇلاپ چۈشۈپ كېتىشى، تامامەن ئۇنىڭ ئۆز ئەۋلادلىرىنى ياخشى تەربىيىلىگەنلىكى ياكى ياخشى تەربىيىلىمىگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. دۇنيادا ئالىغا كەتكەن مەدەنىي مىللەتلەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت - مائارىپ، ئىلىم - پەن ۋە باشقا ساھەلەردە ئۇلۇغ نەتىجىلەرنى يارىتالىشىمۇ دەل ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پۈتكۈل ئىشلىرىدا، تۇزمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە ئۆز ئەۋلادلىرىنى تەربىيىلەشكە ئىنتا-

① «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 2 - توم، تاشكەنت، شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى، 368 - بەت.

يمن كۆكۈل بۆلگەنلىكى ۋە ئەۋلادلارنى تەربىيەلەشنى بىرىنچى ئورۇنغا مۇھىم خىزمەت قاتارىغا قويغانلىقى ئۈچۈن دۇر. ھالبۇكى، ئارىستوتىلدىن ئۇشىنسكىگىچە، كۆكۈزىدىن لۇشۇنغىچە بولغان بارلىق ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلار بالىلار تەربىيىسىنى ھەر قاچان پۈتكۈل قۇرۇلۇش پىلانىدا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ئىش دەپ قارىغان. ئارىستوتىل رۇكيان ئىنستىتۇتىنىڭ تەلىم - تەربىيە نىشانىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، گراژدانلارنى ئەقلىي، ئەخلاقىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن ئوبدان تەربىيەلەپ كەلگۈسىنىڭ يارامليق كىشىلىرىنى يېتىشتۇرۇش مەسىلىسىنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ئاتاقلىق پىداگوگىكا ئالىمى ك. د. ئۇشىنسكى ئۆزىنىڭ پىداگوگىكىلىق ئەسەرلىرىدە بالىلارنى تەربىيەلەش ئىشىنى بارلىق ئاتا - ئانا ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ زادى باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى دەپ قارىغان. ئۇ، رۇس مىللىتىنى ئەبەدىي گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن رۇس ياش ئۆسمۈرلىرىنى تەربىيەلەشنىڭ بەك لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۇ ھەقتە رۇس خەلقى ئالدىدا نۇرغۇن جەڭگىۋار ۋەزىپىلەر تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. م. گوركىمۇ ئۆزىنىڭ «ئەدەبىيات بالىلارغا» دېگەن ماقالىسىدا بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە توختىلىپ، بالىلار تەربىيىسىنىڭ بىرىنچى پىلانىدا تۇرىدىغان مۇھىم خىزمەت ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان ھەم ئۇنى قەتئىي تەكىتلىگەنىدى.

م. گوركى ئېيتقاندەك، بالىلار كەلگۈسىنى يارىتقۇچىلار،

شۇنا «باللار يېڭى دۇنياغا ئاساسلانغان ئاتا ـ ئانىلارغا قارىغاندا مەدەنىيەتلىكرەك ۋە ئاكتىپراق بولۇشى كېرەك» ①. شۇنداق بولغاندىلا ئۇلار كەلگۈسى دۇنيانىڭ ھەقىقىي ماھىر قۇرغۇچىلىرىغا ئايلىنىدۇ.

بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئالىم ۋە شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلگىرى ۋە كېيىن ئۆتكەن بارلىق مۇتەپەككۇر ۋە ماارىپىشۇناسلارمۇ باللار تەربىيىسىنى دۆلەتنىڭ ۋە خەلقنىڭ تەقدىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە دەپ قاراشقا ۋە بۇ مەسىلىنى جىددىي تەكىتلەشكە تېگىشلىك دەپ تونىغان. ئاتاقلىق تىل ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تەلىم ـ تەربىيىگە ئائىت نۇرغۇن ھېكمەتلىك ماقال ـ تەمسىلەرنى مىسال كەلتۈرگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەي ئوغۇل، نەسىھىتىمنى ئاڭلا. قۇلىقىڭدا تۇت، ئەل ئارىسىدا بىلىملىك ـ پەزىلەتلىك بول، بىلگىنىڭنى باشقىلارغا ئۆگەت»، «بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلە، سۆزىگە ئاشىق بول»، «ئۇلارنىڭ پەزىلەتىنى ئۆگەن، ئەمەلىيىتىگىمۇ شۇنداق بول»، ئۇ «دىۋان» دا كىشىلەرنى، بولۇپمۇ ياش ئۆسمۈرلەرنى بىلىم ئۆگىنىشكە، كەمتەر بولۇشقا دەۋەت قىلغانىدى، XII—XIII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن مۇتەپەككۇر ۋە شائىر ئەخمەت يۈكنەكمۇ ياش ئۆسمۈرلەرنى ئەخلاقلىق بولۇشقا ۋە بىلىم ئىگىلەشكە دەۋەت قىلغان ۋە شۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويغان.

① «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، 336- بەت.

ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر كىشىلەر ئۆز زا-
مانىسىدا ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ۋە ئەۋلادلارنىڭ تەربىيىلە-
نىشىگە كۆڭۈل بۆلگەن ۋە بۇ ھەقتە ھەر قايسىسى ئايرىم-
ئايرىم توختىلىپ ئۆتكەن.

بۇ ماقالىدا نۇقتىلىق ھالدا «قۇتادغۇ بىلىك» مۇ-
ئەللىپىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرى ھەققىدە
توختىلىمىز.

2

شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر مەدەنىيەت ـ مائا-
رىپ تارىخىدا بالىلار تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن ۋە
بۇ توغرىدا بىر قاتار ئەھمىيەتلىك، پىداگوگىكىلىق قاراشلار-
نى ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەت ئەربابى ۋە مۇتەپەككۇر دۇر.

دۆلەت، مىللەت، خەلقنىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە كا-
پالەتلىك قىلالايدىغان، خەلققە بەخت ـ سائادەت ئۆگەتـ
كۈچى ئەقىللىق، پەزىلەتلىك، لايىق كىشىلەرنى قانداق
يېتىشتۇرگىلى بولىدۇ؟ يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇنداق
لاياقەتلىك كىشىلەرنى پەقەت تەلىم ـ تەربىيە بىلەن يې-
تىشتۇرۇپ چىققىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. تېخىمۇ كون-
كرېت قىلىپ ئېيتقاندا، شائىر ئەقىللىق، ياراملىق، باتۇر ـ
يۈرەكلىك كىشىلەرنى ئۆزلۈكىدىن چىقىپ قالمايدۇ، بەلكى
جاپاغا چىداپ تەربىيىلەش نەتىجىسىدە مەيدانغا چىقىدۇ،
دەپ قارايدۇ.

شۇڭا،

1828 ئەقللىق بولۇش بۇ، خۇدادىن بولۇر،
تەبئىي بولسا ئۇ، بەلگە كۆرۈلۈر.

دەپ يېزىپ، تەلىم - تەربىيىنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. شائىر تۇغما - تەبئىي قابىلىيەتنىڭ رولىنىمۇ ئىنكار قىلمايدۇ.

1821 ياراتقان چېغىدا ئەقىل بەرمىسە،
يېتەلمەس تىلەككە ھەرنە ئەيلىسە.

لېكىن ئۇ يارامسىز ئادەم بولۇپ يېتىشىپ چىقىشتا تەلىم - تەربىيىنىڭ ئاساسىي شەرت ئىكەنلىكىنى، تەربىيە كۆرمەي تۇرۇپ ئىنسان كامالەتكە يېتەلمەيدىغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. شۇڭا، قەتئىي قىلىپ:

1822 يەنە بىر شەرت: ئىلىم تىلەسە ئوغۇل،
كىچىك چاغدا قويغاي بىلىمگە كۆڭۈل.

دېگەن توغرا ئىلمىي قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئومۇمەن، «قۇتادغۇ بىلىك» دىداكتىك مەزمۇندىكى يىرىك ئەسەر. بۇ ئەسەر ئاساسەن كىشىلەرنى ئەدەب - ئەخلاق ۋە بىلىم جەھەتتىن تەربىيىلىنىشكە، بۇنىڭ بىلەن ئەدەب-ئەخلاق ۋە بىلىملىك بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «قۇتادغۇ بىلىك» نى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇكسەك سەۋىيىدىكى پەيلاسوپلۇق داستان دېيىش بىلەن بىللە، بالىلار تەربىيىسىگە ئائىت چۈشەنچىلەرنى ئۆزىنىڭ چوڭ بىر مەزمۇنى قىلغان پىداگوگىكىلىق

ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەر دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ.

ئېلىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقى يۈكسەك دەرىجىدىكى سوتسىيالىستىك مادىدىي مەدەنىيەت بىلەن يۈكسەك دەرىجىدىكى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش كۆرىشىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بالىلار تەربىيىسىگە ئائىت پىداگوگىكىلىق چۈشەنچىلەرنىڭ خېلى رېئال ئەھمىيىتى بار. چۈنكى بىزنىڭ جەمئىيىتىمىز، مىللىتىمىز ۋە خەلقىمىز مىليونلىغان ياش ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەشنى بىر مۇقەددەس ۋىجدانىي بۇرچ دەپ قارايدۇ ۋە ئەۋلادلارنى ئەدەبلىك، بىلىملىك قىلىپ يېتىشتۈرۈپ، ئۇلارنى كەلگۈسى پارلاق دۇنيانىڭ قۇرغۇچىلىرى ۋە قوغدىغۇچىلىرىغا ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

3

يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، بالىلارنى ئەخلاقىي پەزىلەت ۋە بىلىم بىلەن تەربىيىلەش، يەنى ياش ئۆسمۈرلەرگە قارىتا پىلانلىق، مەقسەتلىك ھالدا ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان تەلىم ـ تەربىيىنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنى ئىنسانىيەت ئۇچۇن بەخت يارىتىش غايىسىدە تەربىيىلەش داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاساسىي كۆز قاراشلارنىڭ بىرى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستاندا پەزىلەت بىلەن بىلىمنى ئىنساندا بولۇشقا تېگىشلىك ئىككى ئۇلۇغ سۇپەت،

ئۇ بەخت ئىشكى، ئادەم شۇ ئىككى سۈپەت بىلەن بەختـ
كە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ئىدىيە يۈسۈپ خاس
ھاجىپنىڭ مائارىپ ۋە تەربىيە كۆز قارىشىنىڭ ئاساسـي
مەزمۇنىدىن ئىبارەت.

مۇئەللىپ ئەخلاقي تەربىيىنى كۈچەيتىش بىلەن
بىللە، كىشىلەرگە بولۇپمۇ باللارغا قارىتا ئەقلىي تەربىيە
بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

1840 كىشى تۇن كەبى بىر قاراڭغۇ ئۆيدۇر،
ئەقىل بىر چىراغتەك ئۇنى يورۇتۇر.

1841 ئەقىلدىن كېلۇر، كۆر، پۇتۇن ئەزگۈلۈك،
بىلىمدىن چوڭلار ئەر، بولۇر بەلگۈلۈك.

1842 كىشىلەر بۇ ئىككى بىلەن زور بولۇر،
بۇ ئىككى بىلەن تۇز - توغرا يول تونۇر.

شائىر ئەقلىي تەربىيىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى
ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

1861 ئەقىل بىر چىراغدۇر، كۆزى يوققا كۆز،
ئۆلۈك تەنگە جان ئۇل، گاچا تىلغا سۆز.

1864 ئەقىل كىمدە بولسا شۇدۇر بەلگۈسى،
بۇ بەلگۈ بىلە ئۇ ئەقىل بىلگۈسى.

بۇيەردە ئېيتىلىۋاتقان ئەقىل — بىلىم ۋە قابىلىيەت كە قارىتىلغان بولۇپ، ئەقىل چۈشەنچىسى بىلىم بېرىش تەربىيىسىدىن ئىبارەت. ئەقىللىق بولۇش — بىلىملىك ۋە قابىلىيەتلىك بولۇش دېگەنلىكتۇر، ئەقىل ۋە قابىلىيەت (ئىقتىدار) بىر خىل ئۆتكۈر خاراكتېرلىكى پسىخىكىلىق ھادىسە، ھالەت بولۇپ ئۇنۇملۇك تەربىيىلىنىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە نەتىجىسى. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ ئەقىل ۋە قابىلىيەتنى بىلىم ئىگىلەشنىڭ زۆرۈر شەرتى؛ ئەقلىي تەربىيە بولسا، بالىلارغا بىلىم بېرىش تەربىيىسىدىن ئىبارەت دەپ چۈشەنگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بىلىملىك بولۇش مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەدەبلىك بولۇشنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمى. ئەخلاق - پەزىلەت بىلىمدىن كېلىدۇ. شۇڭا ياش ئۆسمۈرلەرگە قارىتا ئەخلاقىي تەربىيىنى كۈچەيتىش بىلەن بىللە، ئەقلىي تەربىيىنىمۇ ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش لازىم. شائىر ئەخلاقىي تەربىيە بىلەن ئەقلىي تەربىيە ھامان بىر گەۋدە دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ داستاندا ئوتتۇرىغا قويغان پىداگوگىكىلىق قاراشلىرىدا ياش ئۆسمۈرلەرگە قارىتا بۇ ئىككى خىل تەربىيىنى تەڭ ئېلىپ بېرىشنى ۋە ئۇنى كۈچەيتىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

1863 ئەقىل ئوڭ ئىشلەر، ئۇ تەتۇر ئىشلىمەس،
پۇتۇنلەي ئېرۇر چىن، ئۇ مەككار ئەمەس.

1865 ئەڭ ئاۋۋال ئەقىلنىڭ قىلىقى ئوڭاي،
دۇرۇسلۇق بىلەن ئۇ يۇرەر يىل ۋە ئاي.

1866 ئەقىللىق، دۇرۇس ھەم سىلىق سۆز - تىلى،
دۇرۇس ھەم تولۇقتۇر ئۇنىڭ پېئىلى.

دېمەك، داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پەزىلەت ۋە ئەقىل چۈشەنچىسى ئەخلاقىي تەربىيە بىلەن ئەقلىي تەربىيىنى (بىلىم بېرىشنى) يادرو قىلغان ھالدا تەربىيەسى كۆز قارىشىدىن ئىبارەت.

4

داستاندا بالىلار تەربىيەسى چۈشەنچىسى قايسى پېرسوناژ ئوبرازى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە قانداق ئەكس ئېتىلگەن؟ داستاننىڭ «كىرىش» سۆزىدە ئېيتىلغانىدەك، بۇ بۇيۇك ئەسەردە ئىنسانىيەتكى تۆت چوڭ سۇپەت تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ سۇپەتلەر: ئەدىل (ئادالەت)، دۆلەت (بەخت)، ئەقىل ۋە قانائەتتىن ئىبارەت. بۇلار ئىچىدە ئەقىل — تەلىم - تەربىيە چۈشەنچىسى بولۇپ، ئۇ باشقا ھەممە سۇپەتلەرنىڭ زۆرۈر شەرتى ۋە مەنبۇي ئاساسى. مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە، ئادەمدە ئەقىل (پەزىلەت ۋە بىلىم) دىن ئىبارەت مۇھىم سۇپەت بولغاندا، ئاندىن ئادەم قالغان ئۈچ سۇپەتنى ھازىرلاپ ئادالەتپەرۋەر، قانائەتچان ۋە دۆلەتمەن (بەختلىك) بولالايدۇ. داستانىدىكى

ئەقىل، يەنى بالىلار تەربىيىسى چۈشەنچىسى ئۆگدۈلمشتىن ئىبارەت بەدىئي ئوبراز ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. شائىر تەسۋىرلىگەندەك ئۆگدۈلمىش ۋەزىرنىڭ ئوغلى، ئەقىلگە سەۋول بولغۇچى پىرسوناژ، مۇئەللىپنىڭ بايان سۆزى ۋە ئۆگدۈلمشنىڭ سوئال ۋە جاۋاب سۆزلىرىدىن، ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ گۈزەل ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىرادىلىك ئىكەنلىكىنى، غايىگە باي بىلىم خۇمارى ئىكەنلىكىنى تولۇق ھېس قىلغىلى بولىدۇ.

ئىسمىدىن مەلۇمكى، ئۆگدۈلمش ئۆگەنگۈچى، تەربىيە ئالغۇچى، يەنى ئوقۇغۇچى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۆگدۈلمش سوراپ بىلگۈچى، ئەقىل ئۆگەنگۈچى شاگىرت سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ ۋە شۇ سۈپەت بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. بىلىمگە قىزغىن مۇھەببەت باغلاش، بىلىم ئىزلەش يولىدا ھەرقانداق رىيازەت چېكىشتىن قورقماسلىق، كەمتەرلىك بىلەن كۆپ سوراش، كۆپ ئىزلەش، كۆپ ئۆگىنىش، ئۇستازىغا ئوقىرى ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلىش ئۇنىڭ خاراكتېرىگە سىڭگەن ئېسىل خىسلەتلەردۇر. ئۆگدۈلمش كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئودغۇرمىشلاردىن سوراپ ئۆگىنىدۇ. ئۇلار بۇ پەرزەنتكە ئوقىرى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن پەزىلەت ۋە ئىلىمدىن دەرس بېرىدۇ، بولۇپمۇ ئۆگدۈلمش دۆلەت (بەخت) نىڭ سەۋوللۇق ئوبرازى بولغان ئىقتىدارلىق ۋەزىر ئايتولدىدىن كۆپ سوراپ ئۆگىنىدۇ.

داستاندا ئايتولدى باشتىن ئاخىر ئۇقۇمۇشلۇق، ئابرويلۇق ئالىم، يۈكسەك پەزىلەت ۋە ئىقتىدارغا ئىگە

ئۇستاز سۇپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. مۇئەللىپنىڭ سۇپەتلىرى ۋە ئايتولدىنىڭ جاۋابلىرىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇكى، ئايتولدى ئۆگدۈلمىشكە پەزىلەت ۋە ئەقىل دەرسى بېرىۋاتقان، ئىستېداتلىق ئوقۇتقۇچى، ئادەملەر ئارىسىغا ئىلىم - مەرىپەت ۋە پەزىلەت نۇرىنى چاچقۇچىدۇر. پەرزەنتلەرگە چىڭ مەسئول بولۇش، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىپ ئۆگىتىش ۋە يېتەكلەش، ئۆز ئوقۇغۇچىسىغا نىسبەتەن مېھرىبانلىق قىلىش ۋە چىڭ تۇتۇش قاتارلىقلار ئۇنىڭ خاراكتېرىگە سىڭدۈرۈلگەن خىسلەتلەردۇر.

مۇئەللىپنىڭ ئايتولدىنى يېتىلگەن ئۇستاز - مۇئەللىم سۇپىتىدە تەسۋىرلىشى زادى ئاساسسىز ۋە تاسادىپىي ئەمەس. چۈنكى، ھەرقانداق مىللەتتە ئائىلە، مەكتەپ، جەمئىيەتتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تەلىم - تەربىيە مەيدانى بار. ئادەمنىڭ تەربىيىلىنىشى مۇشۇ ئۈچ تەرەپنىڭ تەسىرى ۋە ئۆز ئارا ماسلىشىپ تەربىيىلىنىشى ئارقىلىق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئائىلە بىرىنچى ئورۇندىكى تەبىئىي مەكتەپ، ئادەم بالىسىغا تۇنجى تەربىيە (مەسىلەن: تىل، ئۆرپ-ئادەت، ئەمگەك قىلىشنى ئۆگىتىش) مۇشۇ مەكتەپتە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئاتا - ئانا ئائىلىدىكى تەبىئىي ئوقۇتقۇچىلار-دۇر. ئادەمنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ئائىلىدە شەكىللىنىدۇ. شۇڭا، ئائىلە تەربىيىسى بەك مۇھىم. مەكتەپ بالىلارغا پەزىلەت ۋە بىلىم ئۆگىتىدىغان ئاساسىي مەيدان. بالىلارنىڭ پەزىلەت ۋە بىلىم ئاساسى مۇشۇ مەيداندا تىكلىنىدۇ. بۇ يەردە ئوقۇتقۇچى (مۇئەللىم) ئاساسلىق رول ئويناپدۇ. بالىنىڭ مۇكەممەل تەربىيىلىنىشىدە

مەكتەپ ۋە ئوقۇتقۇچىنىڭ رولى ئىنتايىن زور. ئائىلە ۋە مەكتەپ تەربىيىسى ياخشى بولۇپ جەمئىيەت تەسىرى ياخشى بولمسا، تېخىمۇ بولمايدۇ، جەمئىيەت تەسىرىمۇ بالىنىڭ تەربىيىلىنىشىدە مۇھىم تاشقى ئامىل، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئايتولدىدىن ئىبارەت قابىلىيەتلىك مۇئەللىم ئوبراز ياغا ئائىلە، مەكتەپ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىجابىي، تەسىرلىك سۇپەتلىرىنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئايتولدى چىنلىقى غېلىلا يارقىن بولغان ئوبراز ھەم شائىرنىڭ غايىۋى دۇنياسىدىكى ئۇستاز ئوبرازى. چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتىكى پايتەخت ئوردۇكەنت (قەشقەر) يېپەك يولىنىڭ تۈگۈنى؛ ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا سودا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇھىم بېكىتى بولغاچقا، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت، مەدەنىي ـ مائارىپ، ئىلىم جەھەتتە زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ ئاۋاتلاشقان، بۇنىڭ بىلەن مەخسۇس ئىقتىدارلىق خادىملارنى تەربىيىلەيدىغان ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەر (مەدرىسلەر) تەسىس قىلىنغان. بۇ مەكتەپلەردە كۆپلىگەن بالىلار ئوقۇغان. شۇنداقتىمۇ شائىر بۇ ۋەزىيەت بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي، مائارىپنىڭ تېخىمۇ گۈللىنىشىنى، تېخىمۇ ياخشى ئوقۇتقۇچىنىڭ كۆپلەپ بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان. ئايتولدى بىلەن ئۆگدۈلمىش ئەنە شۇ رېئاللىق بىلەن شائىر غايىسىنىڭ يارقىن كارتىنىسىدىن ئىبارەت.

شائىر ئايتولدىنى قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلەيدۇ. چۈنكى، ئايتولدى ئۆگدۈلمىشنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۈچ چىقىرىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ۋىجدانىي بۇرچىنى ئاقلايدۇ.

مۇئەللىپ ياخشى ئوقۇغۇچى، پەزىلەت ۋە مەرىپەت خۇمار ئۆگدۈلمۈشنى تەسۋىرلەشكە كۆپ ئەمگەك سىڭدۈرگەن. بولۇپمۇ ئۆگدۈلمۈشنىڭ قىزىقىش ھەۋەسلىرىنى، ئۇمىد ـ ئارزۇلىرىنى، ياراملىق كىشى بولۇش يولىدىكى ئىزلىنىشلىرىنى، شۇنداقلا ئۇستازى ئايتولدىغا بولغان يۈكسەك ھۆرمەت ھېسسىياتىنى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. ھەقىقەتەن ئۆگدۈلمۈش ئۇستازىنى قىزغىن سۆيۈپ ئۆگىنىشكە راسا بېرىلگەن ياخشى بالىنىڭ بەدىئىي ئوبرازى.

ئەمەلىيەتتە ئايتولدى بىلەن ئۆگدۈلمۈش ئوتتۇرىسىدىكى سەممىي، قىزغىن مۇناسىۋەت تەربىيىلىگۈچى بىلەن تەربىيىلەنگۈچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتۇر. مۇئەللىپ باللارنى تەربىيىلەشتە ئەنە شۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشىنى ئۇمىد قىلىدۇ.

1208 بۇ ئايتولدى ئېيتتى: بالام ئاڭلىغىن،
ئۇ دۇنيا ئىشىن قىل، غاپىل بولمىغىن.

1229 جاۋابەن ئۆگدۈلمۈش دېدى: ئەي ئاتا،
غېمىڭ يەپ كۆيەرمەن، بولۇرمەن ئادا.

مانا بۇ دىئالوگلار يۈقىرىدىكى كۆز قاراشلىرىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ دۇنياغا كەلگىنىگە 900 يىل بولسىمۇ، لېكىن داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلـ

غان ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى سەممىي، قىزغىن مۇناسىۋەت، ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىنىڭ سۆيۈتى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر ھېلىمۇ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمايدۇ.

5

نېمە ئۈچۈن يۇسۇپ خاس ھاجىپ پەزىلەت ۋە ئەقىلنى يادرو قىلغان تەلىم - تەربىيىنى ئالاھىدە تەكتىلەيدۇ؟

شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىيات جەريانى، يوقىلىشى ھەرگىز تاسادىپىي بولمايدۇ، ھەر قانداق بىر دەۋرده مەلۇم ئىدىيىۋى كۆز قاراش ياكى چۈشەنچىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بەلگىلىك ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلەر ئارقىلىق بولىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز داستانىدا شۇ دەۋرلەردە ئىلغار ئىدىيە بولغان، ھازىرمۇ مەلۇم ئەھمىيىتى بولغان تەلىم - تەربىيە چۈشەنچىسىنى، تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا بالىلار تەربىيىسىگە دائىر بىر قاتار توغرا كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمۇ سەۋەبسىز ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا:

بىرىنچىدىن، بۇغراخان ھاكىمىيتى، يەنى قاراخانىلار سۇلالىسى ھاكىمىيتىنى كۈچەيتىش ۋە ئەبەدىي ساقلاپ قېلىش - داۋاملاشتۇرۇش تەربىيىسى چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ئوبيېكتىپ سەۋەبلىرىدىن بىرى. چۈنكى، مەلۇم بىر جەمئىيەت، مەلۇم بىر ھاكىمىيەتنىڭ كۈچىيىشى

ۆه ئەبەدىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن مۇقەررەر كى، پەزىلەتلىك، بىلىملىك ۆه قابىلىيەتلىك خادىملار (ئىزباسارلار) بولۇشى كېرەك. يۇسۇپ خاس هاجىپ بۇ جىددىي مەسىلىنى ئويلاپ يەتكەن ۆه ئۇنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ لازىملىقىنى چوڭقۇر هېس قىلغان.

ئىككىنچىدىن، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ ئاساسى خېلىلا كۆچلۈك ئىدى، جەمئىيەتتە بىر قاتار ئىلغار پىداگوگىكىلىق قاراشلار مۇ مەۋجۇت ئىدى. بۇ رېئاللىقمۇ داستاندا بالىلار تەربىيىسى قاراشلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىغا سەۋەب بولدى.

ئۈچىنچىدىن، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئىگىلىك ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى، يەنى دېھقانچىلىق، سودا-سېتىق، قول هۈنەرۋەنچىلىك، تاشقى سودا يۇكسەلدى. بۇنىڭ بىلەن سىياسىي پائالىيەتلەر، دىپلوماتىيە ئىشلىرىمۇ راۋاجلاندى. بۇ خىل تەرەققىيات ۆەزىيىتى جەمئىيەتتە بىر قىسىم ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش زۆرۈرىيىتىنى تۇغدۇردى.

تۆتىنچىدىن، ئىگىلىك تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قەشقەر قاتارلىق جايلاردا شەهەر - بازارلار كەينى - كەينىدىن بارلىققا كېلىپ، يېڭى ئىجتىمائىي شارائىت — شەهەر جەمئىيىتىنى پەيدا قىلدى. بۇ خىل تارىخىي شارائىتتا، فېئودال تەبىقىلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئەخلاقىي جەهەتتىن بۇزۇلۇش، ئىقتىدار جەهەتتىن ئاجىزلىشىشمۇ بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ، روهانىي تۈرمۇشقا بېرىلىپ كېتىش بىر قەدەر گەۋدىلىك بولدى،

بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئالدىدا چېكىنىش ئېھتىمالى پەيدا بولدى. شۇڭا، بۇ خىل رېئال ئوبيېكتىپ ۋەزىيەتنى تەلىم-تەربىيىنى كۈچەيتىش تەقەززاسى بىلەن مائارىپقا روھىي مەرەزلەرنى تۇغدۇرۇش، كىشىلەرنى پەزىلەتلىك ۋە ئىلمىلىك قىلىپ يېتىشتۈرۈش مەجبۇرىيىتىنى يۈكلىدى.

بەشىنچىدىن، قاراخانىلار سۇلالىسى — تۇنجى مۇسۇلمان ئۇيغۇر پادىشاھلىقىدۇر. ئىسلام دىنى پادىشاھلىقنىڭ ئاساسىي دۆلەت دىنى، بۇ دىننىڭ قاراشلىرى بارلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر ۋە قاراشلارغا سىڭىپ كىرگەن. بولۇپمۇ ئىسلامنىڭ ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرى ۋە پرىنسىپلىرى تۇرمۇشقا ئېھلى چوڭقۇر ئۆزلەشمەكتە ئىدى. مەملىكەت ئىچىدە يۈقىرىدىن تۆۋەنگىچە ئىسلام دىنى تەشۋىق قىلىنىپ، تەكتلىنىپ تۇراتتى، شۇڭا كىشىلەرنى كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن تەربىيىلەش، جەمئىيەت ئۇستىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس زۆرۈرىيەتكە ئايلانغانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ شۇ خىل ئوبيېكتىپ ئىجتىمائىي شارائىتتا ياشىغان مۇسۇلمان ئەدىب ۋە پىداگوگ بولغاچقا، ئۆزىمۇ ئىسلام پرىنسىپلىرىدىن ۋاز كېچىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېمەك، ئىسلام قاراشلىرىنى تەرغىب قىلىپ، ئۇنى ياش ئەۋلادلارغا قەلبىگە سىڭدۈرۈش تەقەززاسى داستاندا ئىسلام ئەقىدىسى ئاساسىدىكى تەلىم-تەربىيە چۈشەنچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىغا سەۋەب بولغان بىر ئوبيېكتىپ ئەھۋال بولدى.

سۇبيېكتىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا:

بىرىنچىدىن، زامانغا يارىشا ئىلغار پىكىرلىك بولغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزى دەۋرىدىكى ئىلغار تارىخ ئېقىمىنى سەگەكلىك بىلەن بايقىيالىدى ۋە كۆرەلىدى. جەمئىيەتتىكى ئىلغار پىكىر ئېقىملىرى، بولۇپمۇ خەلق ئاممىسىنىڭ پەزىلەت ۋە ئەقىل مەسلىسىدىكى ئومۇمىي ئىلغار ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ئوردا خىزمىتىدە تۇرۇۋاتقان يۇسۇپ خاس ھاجىپنى تەسىرلەندۇرمەي قالمىدى. بۇيۇك مۇتەپەككۇر خەلق ھېسسىياتىنى قوبۇل قىلدى.

ئىككىنچىدىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشى بولغاچقا، ئارىستوتېل، فارابى قاتارلىق ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر پەيلاسوپلارنىڭ پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي ۋە مائارىپ قاراشلىرىنى تەتقىق قىلغان ۋە ئۇنى ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاپ ئۆگەنگەن ۋە ئىجادىي راۋاللاندۇرغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئۇ، داستاندا ئەقلىي - ئەخلاقىي تەربىينىمۇ، ھەتتا جىسمانىي تەربىينىمۇ كۆچەيتىشنى تەرغىب قىلىدۇ.

دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بالىلار تەربىيىسىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان تەلىم - تەربىيە قارىشىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، ئۇنىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتتا ئارىستوتېل پىداگوگىكا ئىدىيىسىنىڭ ئىجادىي تەتبىقلىنىشى، ئىجادىي تەشەببۇس قىلىنىشى ۋە ئىجادىي راۋاجلىنىشىدۇر. بۇ تەرەپتىن ئېيتقاندا، داستاندا ئايتولدى ۋە ئۆگدۈلمىش ئوبرازلىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن تەلىم - تەربىيە قاراشلىرى ھەم ئىلغار ئەنئەنىۋى قاراش، ھەم ئىلغار پىداگوگىكىلىق كەشپىيات ھېسابلىنىدۇ.

6

شائىر داستاندا پەرزەنتلەر تەربىيىسى خىزمىتىدە پۇتۇن دۆلەت، پۇتۇن جەمئىيەت، پۇتۇن مىللەت ۋە پۇتۇن ئائىلىنىڭ زىممىسىگە يۈكسەك مەجبۇرىيەتنىڭ يۈكلەنگەنلىكىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، پەرزەنتلەرنى تەربىيىلەش ئىشى ـــ پۇتۇن دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ، پۇتۇن ئائىلىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى. بولۇپمۇ ئاتا ـ ئانىلار ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇقەددەس بۇرچى. بۇ قاراش ئۆگدۈلمىش بىلەن باشقا پەرسونا‌ژ‌لارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىدە ناھايىتى يارقىن گەۋدىلىنىدۇ.

1218 ئاتا ئەمگىكى سىڭسە ئوغلىغا كۆپ،
بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خوي ـ پەيلى خوپ.

ئايتولدىنىڭ بۇ جاۋابىدا جەمئىيەتنىڭ ۋە ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى ياخشى تەربىيىلەش زۆرۈرلۈكى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

پىداگوگىكا نۇقتىسىنەزىرىدىن ئېيتقاندا، ئائىلە تەربىيىسى ئارقىلىق ئادەمنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى شەكىللىنىدۇ. ئادەم ئۆزىنىڭ بالىلىق دەۋرى، ئۆسمۈرلۈك دەۋرى، ياشلىق دەۋرلىرىدە ئالىدىغان تەربىيىسى (ئەگەر تەربىيە ئىجابىي بولغاندا) ئارقىلىق جىسمانىي پىسخىك جەھەتلەردە زۆرۈر ئىلگىرىلەش ھاسىل قىلىدۇ.

ئىرادە، ئەقىل، تەپەككۇر، ئىقتىدار، غەيرەت، سېزىم، غايە قاتارلىق تەرەپلەردە نورمال ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. ئەگەر تەربىيە ئۇنۇمى ياخشى بولسا، بۇ جەھەتلەردە كامالەتكە يېتىشمۇ تامامەن مۇمكىن. كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتە ساغلام، روھىي جەھەتتە ئىرادىلىك، غايىلىك، ئەقىللىق، غەيرەتلىك، ئىقتىدارلىق بولۇشى ئۇنىڭ كېچىك چېغىدىن باشلاپلا ياخشى تەربىيىلىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، پەرزەنتلەرنىڭ «خۇي - پەيلى خوپ» كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيەلەشته ئاتا - ئانىلار ۋە تەربىيىلىگۈچىلەرنىڭ كۆپ ئەجىر سىڭدۈرۈشى لازىملىقىنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

1219 ئوغۇلنى قىسىپ تۇتسا، ياخشى ئېرۇر،
ئاتاسى - ئاناسى بەختلىك بولۇر.

1220 ئەگەر چىڭ تۇتۇلماس ئىكەن ئۇ ئوغۇل،
بولۇر زايە، ئاندىن سەن ئۇزگەن كۆڭۈل.

1221 زەكى بولسا ئالىم، ئوغۇل ئاتىسى،
ئۇنى تۇتقۇلۇق چىڭ، شۇدۇر چارىسى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق قارايدۇ: پەرزەنتلەرنى (بالىلارنى) كۆڭۈلدىكىدەك تەربىيەلەش ئۈچۈن بىرىنچىدىن، ئۇلارغا مېھرىبانلىق قىلىش؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلارنى چىڭ تۇتۇش لازىم. يەنە بىر تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلارنى ئەركىلىتىۋېتىپ، ئۇلارنىڭ ئىختىيارىغا قويۇۋېتىپ، ئۇلارنى ئەركىن قويۇۋېتىش كېرەك. ئۇلارنى ئەركىلىتىۋېتىپ، ئۇلارنىڭ ئىختىيارىغا قويۇۋېتىپ، ئۇلارنى ئەركىن قويۇۋېتىش كېرەك. ئۇلارنى ئەركىلىتىۋېتىپ، ئۇلارنىڭ ئىختىيارىغا قويۇۋېتىپ، ئۇلارنى ئەركىن قويۇۋېتىش كېرەك.

قاندا، تەربىيلەنگۈچىلەرگە قارىتا مەھرىبانلىق قىلىش بىلەن چىڭ تۇتۇشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا پەرزەنتلەرنى ياخشى تەربىيلەپ يېتىشتۈرگىلى بولىدۇ.

ھازىرقى زامان پىداگوگلىرى، جەمئىيەتشۇناسلار ۋە قانۇنشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، پەرزەنتلەرنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى، ئۇلارنىڭ پەزىلەتلىك ياكى ئىللەتلىك ئادەم بولۇپ چىقىشى تامامەن ئۇنىڭ قانداق تەربىيلىنىشىگە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئاتا - ئانىلار ۋە ئوقۇتقۇچىلار قولىدا قانداق تەربىيلىنىشىگە باغلىق.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بالىلار تەربىيىسىگە دائىر بېيىتلىرىدا بۇ تەرەپنى خېلى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ غايىۋى پەرزەنتلىرى ئايتولدى ۋە ئۆگدۈلمىشلەرنىڭ بەدىئىي ئوبرازىدا بۇ جەھەتتىكى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ يورۇتۇپ بېرىدۇ. شائىر مۇنداق يازىدۇ:

1223 كىمنىڭكى بولۇر ئەركە ئوغلى - قىزى،
چېكىپ ئاھ ۋە ھەسرەتتە يىغلار ئۆزى.

1225 ئوغۇل قىز خۇي - پەيلى بولسا ياماق،
ياماق قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.

1228 ئوغۇل - قىزغا ئۆگەت پەزىلەت، بىلىم،
پەزىلەتلە بولسۇن خۇلقى مۇلايىم.

ئۇ يەنە مۇنداق كۆرستىدۇ:

كىچىك چاغدا ئوغلىنى قويسا ياۋا①،
ئوغۇلدا گۇناھ يوق، ئاتاغا جاپا.

ئوغۇلنى قىسىپ تۇت ئاتا بولغۇچى،
ساڭا كۆلمىسۇنلەر كېيىن كەلگۈچى.

بالىلار تەربىيىسىدە، پەرزەنتلەرگە قارىتىلغان تەلىم - تەربىيىنىڭ ئۇسۇلى، پرىنسىپى، شەكلى قاتارلىقلار مۇئىنتايىن مۇھىم مەسىلە. ئەگەر ئاتا - ئانا ۋە ئوقۇتقۇچى بالىلارنى تەربىيىلەشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلسە، ئۇنى قانداق تەربىيىلەشنى بىلمىسە، يەنى تەلىم - تەربىيىنىڭ ئۇسۇلى ۋە شەكلىنى بىلمىسە، ئاخىرقى ھېسابتا بالىلار ئۇنۇملۇك تەربىيىگە ئىگە بولالمايدۇ. شۇڭا تەربىيىلىگۈچىلەر ئالدى بىلەن ئۆزى بىلىملىك ۋە پەزىلەتلىك بولۇشى؛ ئىككىنچىدىن، بالىلارغا نىسبەتەن سەمىمىي مۇناسىۋەتتە بولۇشى؛ ئۆچىنچىدىن، ئۆزىمۇ بالىلاردىن ئۆگىنىشى لازىم، ئەلۋەتتە. بۇ مەسىلە ئۇستىدە م. گوركى: «مۇنداق كىشىلەرنىڭ ئاساسىي خىسلەتلىرى ئەڭ ئاۋۋال بالىلارغا بولغان مۇھەببەت، ئۇنىڭدىن كېيىن، كەڭ بىلىمگە ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك»، «بالىلارغا نىسبەتەن ۋىجدانەن مۇناسىۋەتتە بولۇش كېرەك»، «بالىلارغا ئۆگىتىش زۆرۈرلۈكىدىن تاشقىرى يەنە

① ياۋا — بۇ يەردە بەگۈباش مەنىسىدە.

شۇ نەرسىنى چۈشىنىشۈبلىشىمىز لازىم. چۈنكى، بۇ نا-
ھايىتى پايدىلىق ئىش»① دېگەنىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇندىن توققۇز ئەسىر بۇرۇنقى تارىخىي شارائىتتا، باللار تەربىيىسى مەسىلىسىدە شۇ كۆز قاراشقا يېقىنراق كېلىدىغان چۈشەنچىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ ئوغۇل - قىزلارنى چىڭ تۇتۇش، ئۇلارغا پەزىلەت ۋە بىلىم ئۆگىتىش توغرىسىدىكى قاراشلىرىدا باللارغا مۇھەببەت بىلەن مۇئامىلە قىلىش، ئۇلارغا سەمىمىي ۋىجدانىي مۇناسىۋەتتە بولۇش لازىملىقىدىن ئىبارەت كۆز قاراش گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بىز ئايتولىدى ئوبرازىنى تەھلىل قىلساق، ئۇنىڭ ئۆز ئوقۇغۇچىسى ئۆگدۈلمىشكە ناھايىتى سەمىمىي ۋىجدانىي مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى، ئۇنىڭغا پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئۆگىتىۋاتقانلىقىنى، ئۆگىتىش بىلەن بىللە يەنە ئۆز ئوقۇغۇچىسىدىن كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلالايمىز.

لېكىن، تارىخىي چەكلىمە ۋە فېئودالىلىق قاراش تەسىرى تۈپەيلىدىن شائىر پەرزەنتلەر تەربىيىسى مەسىلىسىدە بەزى خاتا چۈشەنچىلەردىنمۇ خالى بولالمىغان. بىر نەچىدىن، ئۇ تەلىم - تەربىيە مەسىلىسىدە كۆپرەك ئوغۇل بالىنى تەربىيىلەشنى تەكىتلەپ كەتكەن، قىز بالىنىڭ تەربىيىلىنىشىگە سەل قارىغان. مىسال:

---

① «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 52 - بەت.

4510 قىزىڭ ئۆيدە ئەرسىز ئۇزاق تۇرمىغاي،
ئۆلەرسەن پۇشايماندا سەن ئاغرىمايسەن.

ئىككىنچىدىن، تەربىيە ئوبيېكتى مەسىلىسىدە خوتۇن - قىزلارنى خارلايدىغان، يەنى ئەرلەر ئېزىز، ئالالار خار» دېگەن قېئودالىق ئىدىيە رامكىسىدىن چىقالمىغان. 60 - بابتىكى بىر قانچە بېيىتلەر بۇنىڭ مىسالى. ئۇچىنچىدىن، شائىر ئايرىم - ئايرىم بېيىتلەردە بەزى خاتا تەربىيىلەش ئۇسۇللىرى (مەسىلەن، ئۇرۇش، تىللاش) نى تەشەببۇس قىلغان.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شائىر يۇقىرىقىدەك بىر قانچە خاتا پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ساقلىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، بۇنى ئەلۋەتتە شائىر ياشىغان دەۋرنىڭ تارىخىي چەكلىمىسىدىن ئايرىپ قاراش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، ئۇنىڭ پەرزەنتلەرنى قاتتىق تەربىيىلەش مەسىلىسى توغرىسىدىكى بىر قاتار توغرا، چوڭقۇر پىكىرلىرى ھېلىمۇ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمايدۇ.

7

باللارنى ئىدىيىۋى ئەخلاقىي پەزىلەت جەھەتتىن ياخشى تەربىيىگە ئىگە قىلىش — بالىلار تەربىيىسىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ۋە مەزمۇنى. بۇنىڭدىن 150 يىل بۇرۇن رۇسىيىنىڭ ئۇلۇغ ئىنقىلابىي دېموكرات تەنقىدچىسى ف. بېلىنىسكى باللارغا بېغىشلانغان ئۇقۇشلۇقلار

ھەققىدە توختالغاندا، باللار ئوقۇشلۇقلىرىنىڭ مۇھىم رولى ۋە مەزمۇنى باللارغا ئەخلاقىي پەزىلەت تەربىيىسى بېرىشتىن ئىبارەت بولۇشى لازىم دەپ قارىغانىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ باللار تەربىيىسى باللارغا ئىدىيىۋى ئەخلاق تەربىيىسى بېرىشنىڭ ئاساسىي نىشانى قىلىدۇ.

چۈنكى، ئەخلاقىي پەزىلەت ئادەملىك ئۆلچىمى بولۇپ، بۇ بىرەر دەۋر، بىرەر سىنىپ، تەبىقە كىشىلىرى ئەمەل قىلىدىغان ئومۇمىي قائىدە - يوسۇن، سۆز - ھەرىكەت مىزانىدىن ئىبارەت. ئەخلاقىي پەزىلەت ئادەمنىڭ سۆز - ھەرىكىتىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى باھالايدىغان ۋە ئۆلچەيدىغان ئاساسىي بىرلىك. سۆز ۋە ھەرىكەتنىڭ قانداق بولۇشى بىر ئادەمنىڭ ئومۇمىي ئىستىلىنىڭ قانداق سۈپەتتە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىپادىلەنگەن باللار تەربىيىسى چۈشەنچىسىنىڭ يادروسىمۇ دەل ئەخلاقىي پەزىلەت تەربىيىسى چۈشەنچىسىدىن ئىبارەت.

شائىر ئادەمنىڭ بەختلىك بولۇشى ياخشى سۆز ۋە ياخشى ئىشقا باغلىق دەپ قارايدۇ.

ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

181 ئەر ئىككى نەمىدىن قەرىماس ئۆزى،
بىرى ياخشى ئىش، بىرى ياخشى سۆزى.

شائىر داستاندىكى بالىلار تەربىيىسىگە ئائىت چۈشەنچىلەردە تىل گۈزەللىكى مەسىلىسىنى ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تىل گۈزەللىكى ئادەمنىڭ گۈزەللىك قارىشىنىڭ ئەمەلىي جەھەتتىن نامايەن بولۇشى ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتتە ئىپادىلىنىشىدۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپ تىلنى جايىدا ئىشلىتىشنى، سۆزلەرنى توغرا، مەنتىقىيلىق، راۋان قىلىشنى، قىلۇاتقان سۆز قائىدىلىك، گۈزەل بولۇشى لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ ۋە ئادەملەرنى سۆزنى گۈزەل قىلىشقا ئادەتلىنىشكە دەۋەت قىلىدۇ. ئۇ ئادەملەرنىڭ، بولۇپمۇ ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتتە ھامان تىلى بىلەن دىلىنىڭ بىردەك بولۇشىنى، يەنى تىلىنىڭمۇ، دىلىنىڭمۇ، ھەرىكىتىنىڭمۇ گۈزەل بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى يېشىش مەقسىتىدە نۇرغۇن تەسىرلىك مىسرالارنى يازغان.

976 يەنە ئېيتتى ئايتولدى: ئېلىگ ئۇقار،
زىيان يەتسە تىلدىن ھاياتلىق يوقار.

978 كىشى سۆزلىمەككە سورالماق كېرەك،
سورالمسا، سۆزنى دېمەسلىك كېرەك.

1003 ئىچكى سۆز قىلىشنى گەر تىل بىلمىسە،
ئۆزىنى پەسلىتەر، ئاسماندا ئىسە.

1013 كېرەك سوزنى چوڭدىن ئىشتىمەك كېرەك،
كىچىككە دېگۈلۈك، ئۇ قىلسۇن كېرەك.

1025 دۇرۇس سۆزلەنسە سۆز كۆپتۇر پايدىسى،
سۆكۇلەر ھەمىشە سۆزنىڭ ئەگرىسى.

دېمەك، ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ خېلى بۇرۇنلا قەلبى گۈزەل بولۇش، تىلى گۈزەل بولۇش چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. گەرچە بۇ چۈشەنچىلەر ھازىرقىدەك تولىمۇ كونكرېت، ئىلغار ئىجتىمائىي ۋە سىنىپىي مەزمۇنغا ئىگە بولالمىسىمۇ، ئەمما ئۆز زامانىسىدا ناھايىتى ئىلغار كۆز قاراشلار ئىدى. ئۇ تىلى گۈزەل بولمىغان، قەلبى گۈزەل بولمىغان كىشىلەرنى:
1028 بىھۇدە سۆز ئېيتقان كىشى قەدىرسىز،
قەدىرلىك كىشىدۇر سېخىي شۇبھىسىز.
دەپ تەنقىدلىگەنىدى.

شائىر ئىدىيىۋى ئەخلاقىي پەزىلەتكە دائىر بېيتلىرىدە ئادەم بالىسىنىڭ خۇي ـ پەيلىنىڭ، قىلىقىنىڭ توغرا بولۇشىنى، يەنى ئۇنىڭ ياخشى خۇلق ـ خاراكتېرگە ئىگە بولۇشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئۇ ياش ئۆسمۈرلەرنى كىشىلەر ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىشقا، دۆلەت ۋە خەلقە پايدىلىق ئادەم بولۇشقا ئۇندەيدۇ.

230 ئەگەر بولسا، خەلق ئۈزرە قولۇڭ ئۇزۇن،
ئەمەل سۆزدە قىل ياخشىلىقنى پۇتۇن.

242 بىرى ياخشى ئەردى، ئۇنى ماختىدى،
يامان ئەردى بىرسى، ئۇنى قاغىدى.

246 كىشى ياخشى، ئات بىرلە ئالقىش ئالۇر،
يامان ئاتلىق ئولسا، ئۇ قارغىش ئالۇر.

دېمەك، شائىر ئىنسانىيەت بەختىنى ئۇچۇن **ياخشى ئىشلار** بىلەن شۇغۇللىنىشنى ھەقىقىي پاك ئادەم بولغانلىقىنىڭ بەلگىسى، ھەقىقىي شانۇ - شۆھرەتنىڭ ئاساسى دەپ تونۇيدۇ ۋە كىشىلەرنى ھەر دائىم ياخشى ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەۋسىيە قىلىدۇ.

داستاندا تاريخنا ئۆتكەن قەھرىمان شەخسلەردىن، بولۇپمۇ ئەل - يۇرتنى قوغداش يولىدا باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلغان بىلىملىك، ئىقتىدارلىق قەھرىمان شەخس توڭا ئالىپ ئەر (ئاپراسىياپ) دىن ئۆگىنىپ تۇغۇلغان ئەل - يۇرتنى، ئۆز خەلقىنى قىزغىن سۆيۈش ۋە ۋەتەننى جان تىكىپ قوغداشتىن ئىبارەت ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ تەرغىب قىلىنىدۇ. بۇ، داستانغا سىڭدۈرۈلگەن ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق گەنئەنە تەربىيىسىدۇر. داستاندىكى بۇ مەزمۇن ھېلىمۇ ۋە بۇندىن كېيىنمۇ ئۆزىنىڭ تەربىيەۋى قىممىتىنى يوقاتمايدۇ.

ئايتولدىنى ۋە ئۆگدۈلمىشنى توڭا ئالىپ ئەردەك قەھرىمانلاردىن ئۆگىنىشكە چاقىرغان مۇنۇ بەيىتلىرىنى ئوقۇيلى:

276 بۇ تۇرك بەگلىرىگە سېلىنسا نەزەر،
جاھان بەگلىرىنىڭ ياخشىسى شۇلەر.

277 بۇ تۇرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۈلۈك،
توغا ئالىپ ئەر ئىدى بەختى بەلگۈلۈك.

278 ئىلىمدە بۇيۇك، كۆپ پەزىللىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقىنىڭ خىلى.

داستاندا بۇ خىل ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق روھى تەرغىب قىلىنغان مىسرالارنى خېلى كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئۇمۇمەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيۇى ئەخلاق ـ پەزىلەت تەربىيىسى توغرىسىدىكى قاراشلىرى ئۇنىڭ ئەخلاق ۋە گۈزەللىك ئىدىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى. ئۇ كىشىلەرنى كەچكىدىن باشلاپ گۈزەل، رەتلىك، توغرا بولغان تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشكە، تۇرمۇشنى ئەخلاق ۋە گۈزەللىك پرىنسىپلىرى بويىچە قۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ.

× × ×

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەلىم ـ تەربىيە چۈشەنچىلىرىدە، بولۇپمۇ باللار تەربىيىسى چۈشەنچىلىرىدە بەزى ئېغىر چەكلىمىلەر بار. ئۇ بولسىمۇ پەزىلەت، ئىقتىدار ۋە بىلىمنى ئالالايدىغان، غايىپتىن دەپ قارىغانلىقى؛ تەشەببۇسلىرىدا بەزى ساراي ئەدەب ـ قائىدىلىرىگە يېقىنراق چۈشەنچىلەرنىڭ تەرغىب قىلىنغانلىقىدا. لېكىن،

ئومۇمىي خاھىش جەھەتتىن ئېيتقاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەلىم - تەربىيە چۈشەنچىلىرى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ھەم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ نەگىدىكى ئىلغار ئاممىلارغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم ئەلۋەتتە.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى دۆلەت تەلىماتى

مەققىدە دەسلەپكى مۇھاكىمە

مەقسۇت ئەكبەر

«قۇتادغۇ بىلىك» مەزمۇن جەھەتتىكى كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى، شەكلى ۋە ئۇسلۇبى جەھەتتىكى ئامىبابلىقى ۋە بەدىئىيلىكى بىلەن كەم ئۇچرايدىغان قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەر. دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى توغرىسىدىكى قاراشلىرى ھەر خىل. بىزنىڭچە، بۇ ئەسەرنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدىكى تەلىمات دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

چۈنكى، بىرىنچى، ئەسەرنىڭ نەسرىي ۋە نەزمىي كىرىش سۆزلىرىدە ئەسەر دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەلىماتى دەپ ھېسابلانغان، مەسىلەن: چىنغلقلار «ئەدەبۇل مۇلۇك» (شاھلارنىڭ ئەدەب ـ قائىدىلىرى)؛ ماچىن مۇلكىنىڭ ھېكمىلىرى «ئايىنۇل مەملىكە» (مەملىكەتنىڭ دەستۇرى)؛ مەشرىقلىقلار «زىننەتۇلئۇمرا» (ئەمرلەر زىننىتى)؛ ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۇركى»؛ بەزىلىرى «پەندنامەئى مۇلۇك» (پادىشاھلارغا نەسىھەت)؛ تۇرانلىقلار «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ ئات قويغان. كىرىش سۆزدە تىلغا

ئىلىنغان ئەسەر ناملىرىدىن پەقەت «قۇتادغۇ بىلىك» توغرا قويۇلغان ئات بولسىمۇ، قالغانلىرىنى كىتاب مەزمۇنىغا ئويغۇن ئەمەس دېيەلمەيمىز. بەلكى بۇ ناملارنى كىتاب مەزمۇنىغا باغا بېرىشتە ئىستايىن قىممەتلىك مەنبە دەپ ھېسابلايمىز.

ئىككىنچى، «كىتاب تۆت ئۇلۇغ ۋە مۇھىم ئۇل ئۇستىگە بىنا قىلىنغان». بىرى ئەدىل (ئادالەت)؛ ئىككىنچىسى دۆلەت (بەخت)؛ ئۈچىنچىسى ئەقىل؛ تۆتىنچىسى قانائەت بولۇپ، يەنە ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە خاس ئات قويۇلغان. ئەدىلگە «كۈنتۇغدى» ئېتى بېرىلىپ، پادىشاھ ئورنىغا قويۇلغان؛ دۆلەتكە «ئايتولدى» دەپ ئات قويۇلۇپ، ۋەزىر ئورنىغا قويۇلغان؛ ئەقىلگە «ئۆگدۈلمىش» دەپ ئات قويۇلۇپ، ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئورنىغا قويۇلغان. قانائەتكە «ئودغۇرمىش» ئېتى بېرىلىپ، ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى دەپ ئېيتىلغان.

ئەسەردىكى تۆت قەھرىماندىن ئۈچ كىشى دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ يېقىنى، ئۇلارنىڭ سوئال - جاۋاب شەكلىدىكى پىكىر ئالماشتۇرۇشلىرىمۇ دۆلەت ۋە دۆلەتنى قانداق ئىدارە قىلىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان.

ئۈچىنچى، ئەسەردە دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا، خانغا بېرىلگەن مەسلىھەتلەر ئىچىدە دۆلەتنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. دۆلەت ھاكىمىيىتىدە ئارمىيە ۋە قوماندانلىق رولى ۋە ئۇلارنىڭ سۈپەتلىرى؛ قانۇن ۋە ئۇنىڭ

خاراكتېرى؛ بىلىم ۋە ئەقىل بىلەن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى؛ ئەخلاقنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى زۆرۈرلۈكى كەڭ سۆزلەنگەن.

تۆتىنچى، دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەخلاق پەزىلەت، سۈپەتلىرى ھەققىدە بىر قەدەر كەڭ توختالغان. دۆلەتتە خانىنىڭ ئەخلاق پەزىلىتى قانداق بولۇش، ۋەزىرنىڭ پەزىلىتى قانداق بولۇشتىن تارتىپ تاكى ئوردا ئەمەلدارلىرى، خادىملىرى، كۈتكۈچى، ئاشپەزلەرگىچە، ئۇلارنىڭ سۈپەتلىرى، ئەخلاق ئۆلچەملىرى كۆرسىتىلگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى توغرىسىدىكى ئاساسىي نۇقتىلىرىنى مۇنداق بىر قانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىدارە قىلىشتا قانۇن بولۇشنى، يەنى دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى ناھايىتى يۇكسەك ئورۇنغا قويىدۇ:

252 جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم ئىكەن،
ئۇلار ياخشى قانۇن تۈزەپ، ئۆرلىگەن.

545 ئەل ئىچرە كىم ئالسا بىر ئۇستۇن ئورۇن،
تۈزىسۇن ئەل ئۈچۈن بىر ياخشى قانۇن.

1456 يامان تۈزمە قانۇننى، بەك ياخشى تۈز،
كۈنۈك ياخشى بولغاي ھەم بەختكۇمۇ ئۇز.

1461 كىم ئۇ ياخشى قانۇننى بەرپا قىلار،
ئۇنىڭ شۆھرىتى تا ئەبەتكە ياشار.

يۇسۇپ خاس ھاجىپىنىڭ ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى تەۋسىيە قىلىشى ئەينى زاماندا خانلىق تۈزۈمىدە يۈكسەك غەيرەت - جاسارەت، پەم - پاراسەت ئىگىسىنىڭ قىلالايدىغان ئىشى، ئەلۋەتتە.

مۇئەللىپ خانغا «ياخشى قانۇن» تۈزۈشنى تەۋسىيە قىلغىنىدا نېمىلەرنى نەزەردە تۇتقان؟ ئادالەت سىمۋولى بولغان كۇنتۇغدىنىڭ ئادالەت سۇپىتىنىڭ قانداقلىقى توغرىسىدا ئايتولدىغا ئېيتقان سۆزلىرى شەكىلىدە مۇنۇلار بايان قىلىنىدۇ:

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم.

818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

مۇئەللىپ بۇ يەردە دۆلەتتە قانۇن بولۇش، قانۇن بىلەن دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، قانۇن بولغاندىمۇ توغرا، ئادىل بولۇش، قانۇن ھەممە ئۇچۇن بىردەك بولۇش

ئەدىبلىرىنى خان ئاغزىدىن ئېيتىشىش شەكلى بىلەن ئىپادىلىگەن.

خاننىڭ ھەر بىر سۆزى «قانۇن» ھېسابلىنىدىغان ئاشۇ مۇستەبىتلىك ئىجتىمائىي تۈزۈمدە دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى، ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈشنى خان ياكى ۋەزىر ئاغزىدىن بېرىشكىلا بولاتتىكى، باشقا شەخسنىڭ تىلىدىن بېرىش ئەلۋەتتە چوڭ جىنايەت ھېسابلىناتتى. مۇئەللىپنىڭ قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈشنى مۇراجىئەت قىلىشى خەلق ئۈستىدىكى تۈرلۈك زۇلۇمنى، ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتنى، ھەلۈم ھەندە، ھەلۈم دائىرىدە پەسەيتىش، يۇمشىتىش، چەكلەش ئارقىلىق مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تېخىمۇ كۈچەيتىش، مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغان دېيىش — ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىككىنچى، دۆلەت ھاكىمىيىتىدە قورالىق قوشۇننىڭ ئورنى ۋە زۆرۈرلۈكى، ئەھمىيىتى، قوشۇن قوماندانلىقىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئەسەردە خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ:

2139 قىلىچ بىرلە بەگلەر ئۇزاتۇر قولىن،
قىلىچسىز غاپىل بەگ تۇتالماس ئېلىن.

2140 قىلىچ بىرلە پالتا — بۇ ئەل ساقچىسى،
قىلىچ بىرلە ئالار ئەل خەلق باشچىسى.

2141 نېمه دەيدۇ ئاڭلا جاهان تۇتقۇچى،
قىلىچ، پالتا بىرله ياۋنى ئۇتقۇچى؛

2143 قىلىچله پالتىنى ساقچى قىل، ئەي ئەر،
قىلىچ ساقچى بولسا، بەگلەر تىچ ئۆتەر.

2270 كېرەك بەگكە جەزمەن قوشۇن باشچىسى،
ئېچىشقا ياراشماس ياۋنىڭ ئۈيقۇسى.

2271 بۇ ئىشقا جەسۇر، بەك قاتتىق ئەر كېرەك،
بېشىدىن ئىش ئۆتكەن ئەر يۈرەك كېرەك.

2272 ناھايەت چىڭ ئىشتۇر قوشۇن باشلىماق،
تۈزەپ لەشكىرىن، ياۋنى قىرىپ تاشلىماق.

2282 ئەقىللىق كېرەك ھەم يۈرەكلىك كېرەك،
جەسۇرلۇق كېرەك، كەڭ كۆڭۈللۈك كېرەك.

2296 قوماندان ئۆزىنى تۇتاركەن يوغان،
يېگەي دۈشمەنىدىن تاياق بىگۈمان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوراللىق كۈچىنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىدىكى تۈرۈكلۈك ئورنىنى، دۆلەت بولۇش ئۈچۈن قوراللىق قوشۇن بولماي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ناھايىتى روشەن كۆرسەتكەن. ئۇ قوراللىق قوشۇن دۆلەت

نی تاشقی تاجاۋۇزدىن ساقلايدۇ، ئىچكى قارشىلىقىنى تىنجىتىدۇ، دۆلەتتە تىنچ ـ ئامانلىق، مۇقىملىق بولغاندىلا، دۆلەتنى ساقلاپ قالغىلى، ئۇنى باي قىلغىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلىغان.

ئۇچىنچى، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىلىم بىلەن ئىدارە قىلىش.

دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىلىم بىلەن، ئەقىل بىلەن ئىدارە قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئەھمىيىتىگە ئەسەردە ناھايىتىڭ كەڭ سەھىپە ئاجرىتىلغان. ئاپتور مەيلى قانۇن، مەيلى ھەربىي قوشۇن، مەيلى خان، ۋەزىر ۋە ئوردا خادىملىرىنىڭ سۈپەتلىرى ئۈستىدە توختالسۇن، قىسقىسى، ئەسەرنىڭ ھەممىلا يېرىدە دېگۈدەك ئىلىمنىڭ، ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا زۆرۈر شەرت ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ مەسىلىنى ئەسەرنىڭ يادروسى، مۇئەللىپنىڭ ئەسەرنى يېزىشتا ئۆز ئالدىغا قويغان ۋە يەتمەكچى بولغان تۈپ مەقسىتى دېيىشكە بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

217 جاھان تۇتقىلى ئەر ئوقۇشلۇق كېرەك،
كېرەك يۇرت سوراشقا ئەقىل ۋە يۈرەك.

303 ئەقىل بىرلە ئېسىل ئاتىلۇر كىشى،
بىلىم بىرلە بەگلەر قىلۇر ئەل ئىشى.

1780 بىلمىسىزگە كەلسە دۆلەت بىلەن قۇت،
پۇتۇن خەلق بۇزۇلۇر، بولۇر ئەلگە جۇت.

1840 كىشى تۇن كەبى بىر قاراڭغۇ ئۆيدۇر،
ئەقىل بىر چىراغدەك ئۇنى يورۇتۇر.

1861 ئەقىل بىر چىراغدۇر، كۆزى يوققا كۆز،
ئۆلۈك تەنگە جان ئول، گاچا تىلغا سۆز.

1970 داۋاسى بۇ دەردنىڭ ئەقىل ۋە بىلىم،
داۋالا ئەقىللە، خۇلقى مۇلايىم.

مۇستەبىت خانلىق تۈزۈمدە دۆلەت ھاكىمىيىتىنى خان ئۆزىنىڭ ھاكىم مۇتلەقلىقىگە، زوراۋانلىقىغا تايىنىپ ئىدارە قىلىدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، ئاپتور ئەسەرنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە ھەممىلا يېرىدە دېگۈدەك ئىلىم، ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىدارە قىلىشتىكى زۆرۈرلۈكىنى قايتا ـ قايتا تەكىتلەپ، ھېچبولمىغاندا، خانىنىڭ زوراۋانلىق تەرەپلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە پەسەيتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەڭ مۇھىمى ئادالەتپەرۋەرلىكىنىڭ ئىلىم ئۈستىگە قۇرۇلىدىغانلىقىنى نامايەن قىلىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىق تۈزۈمى شارائىتىدا ئىلىمنى ئادالەت بىلەن بىر قاتاردا قويۇش، ھەتتا ئىلىمنى ئادالەتنىڭ تايانچىسى دەپ مەدھىيىلەشنىڭ

ئۆزى ئۆز دەۋر چەكلىمسىنى بۆسۈپ ئۆتكەن مۆجىزە دېيىشكە بولىدۇ.

تۆتىنچى، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئىلىم بىلەن قوراللىق كۈچنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش.

مۇئەللىپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا قوراللىق قوشۇنىنىڭ ۋە ئىلىم، ئەقىل - پاراسەتنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەش بىلەن بىللە بۇ ئىككىسىنى بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇش لازىملىقىنى، ئۇنىڭدىن بىرى كەم بولسا، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىدارە قىلىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

268 ئېلىپ قولغا قىلىچ، بىرى ئەل تۇزەر،
قەلەم بىرلە بىرسى، ھەق يول كۆرسىتەر.

2426 بولۇر تېز قىلىچ بىرلە يۇرت ئالغىلى،
قەلەمسىز مۇمكىن ئولماس ئەل تۇتقىلى.

2716 جاھان تۇتۇرۇكىدۇر مۇشۇ ئىككىسى،
كى مەيلى ئۆتمۇشتە، مەيلى كەلگۈسى.

2419 بۇ ئىككىسى ئەلنىڭ تەرتىپىن تۇزەر،
بىرىكسە بۇ ئىككى ئۇنى كىم ئۇزەر؟

مۇئەللىپنىڭ دۆلەت قارىشى ئىچىدە ئىلىم بىلەن قوراللىق قوشۇنىنى، قەلەم بىلەن ئەلەمنى ئۆزئارا بىر-

لەشتۇرۇش ئىنتايىن دانا پىكىر ھېسابلىنىدۇ.

بەشىنچى، ئەدەب ـ ئەخلاق، ياخشى پەزىلەت ۋە خىسلەتنىڭ دۇلەت ھاكىمىيىتىنى ئىدارە قىلىشتىكى رولى.

مۇئەللىپ پادىشاھدىن تارتىپ ئوردا خادىملىرىغىچە ھەممىسىنىڭ ئەدەب ـ ئەخلاقلىق، ياخشى پەزىلەتلىك، ئېسىل خىسلەتلىك بولۇشىنىڭ دۇلەتنى ئىدارە قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئاساسىي شەرتلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىر قەدەر كەڭ بايان قىلىدۇ:

285 ھۆكۈمدارغا خىسلەت كېرەك مىڭ تۈمەن،
ئۇنۇڭلە تۇتسا ئەل، يوقالۇر تۈمان.

863 تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇ ياڭلىغ بولۇرچىن ۋە توغرا كىشى.

895 ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئەگەر،
بېيىپ ھەممە خەلقى، جاھان تۈزۈلەر.

1436 ئېلىگ سەن بۇگۈن خەلقىڭ باشچىسى،
بول ئويغاق، ئەقىللىق، خەلق ساقچىسى.

2012 گۈزەل بولمىسا بەگدە خۇي، سۆز ۋە تىل،
ئۇ ئەلدە تۇرالماي قاچار بەخت، بىل.

2037 ياماندىن ياماندۇر ئەي ساھىپقىران،
ئەگەر ئاتىنىپ قالسا يالغانچى خان.

يۇسۇپ خاس هاجىپ: مۇئاملىده سىلىق بولۇش، سەۋرچان ۋە كەمتەر بولۇش؛ خۇلقى - مىجەزى خۇش-خۇي بولۇش؛ دىلى بىلەن تىلى بىردەك بولۇش، ئىچى بىلەن تېشى بىر خىل بولۇش؛ تۇز كۆڭۈل، ئىچ قارنى كەڭ بولۇش، ئىنسانپەرۋەر بولۇش، خەلقپەرۋەر بولۇش؛ ئاددىل ئىش قىلىش، ئەدەب - يوسۇنلۇق، قائىدە - قانۇن-لۇق بولۇش؛ باتۇر، جەسۇر بولۇش، يالغانچى بولماس-لىق؛ ئاجكۆز، تاماخور بولماسلىق، تەنتەكلىك قىلماسلىق؛ خەلقنىڭ زولۇم سالماسلىق، ئوغرىلىق، خىيانەتچىلىك قىل-ماسلىق، ھاراقكەش، زىناخور بولماسلىق، خۇشامەت قىل-ماسلىق، پىتنە - پاساتتىن يىراق بولۇش، يوغانچى - تەكەببۇر بولماسلىق... نى ياخشى ئەخلاقي - پەزىلەت دەپ كۆرسىتىدۇ.

چۈنكى، دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشىدا، خەلقنىڭ دۆلەتنى سۆيۈشى، خەلق قەلبىنىڭ دۆلەتكە تەلپۈنۈشى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. خەلقنىڭ دۆلەتنى سۆيۈشى دۆلەت ئەربابلىرى ۋە خادىملىرىنىڭ ئەخلاق، پەزىلەت سۈپەتلىرىگە باغلىق. ھەر قانچە قۇدرەتلىك ۋە مۆستەھكەم مەملىكەتمۇ خان، ۋەزىرلىرىنىڭ، دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەخلاقي جەھەتتىن بۇزۇلۇشى، چىرىك-لىشىپ - چۈشكۈنلىشىشى تۈپەيلىدىن، ئىچىدىن يىمىرىلىپ ۋەيران بولغان. بۇ ھەقىقەتنى ئالىم ئۆز زامانىسىدا ئۆتكۈرلۈك بىلەن كۆزىتەكەن ۋە بۇنىڭدىن توغرا يەكۈن چىقارغان.

مۇئەللىپنىڭ خانغا ئاداللەتنى، ۋەزىرگە بەخت -

سائادەت يارىتىشنى، دۆلەت ئەربابلىرىغا بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەت بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىشنى دارىتما قىلىشى، دۆلەت خادىملىرىغا خەلقپەرۋەرلىكنى ئاساس قىلغان ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى مۇراجىئەت قىلىشى ئۆز زامانىسى ئۈچۈن ناھايىتى زور ىپكىلىق يارىتىش روھىغا ئىگە ئىلغار پىكىر ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشنى، زۇلۇمنى يوقىتىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ نۇقتىئىنەزەر ئۆز دەۋرىدە مەھكۇم ئورۇندا تۇرۇۋاتقان كەڭ ئاۋام خەلقنىڭ مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۇزۇمگە نىسبەتەن ۋۇجۇدىدا قاينام تۇرغان قارشىلىقنىڭ ئىنكاسى؛ مەزلۇم خەلقنىڭ ئاھۇ نالىسى، ئازاب - ئوقۇبەتلىك ھاياتنىڭ مۇئەللىپ تەپەككۇرىدىكى ئىنكاسى. بۇ پىكىرلەر ئۆز زامانىسى ئۈچۈن بىباھا قىممەتلىك پىكىرلەر ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا، ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىلىق تۇزۇمىدىكى ئىلغار پىكىر ئېقىملىرى تارىخنى چۇشىنىشتە بىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئەپسۇسكى، دەۋر چەكلىمىسى مۇئەللىپ پىكىرلىرىنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشىغا يول قويمايتتى، ئەينى زامانىدىكى فېئودالىلىق دۆلەتتە مۇئەللىپ تەشەببۇس قىلغان، ئارزۇ قىلغان مەنزىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى.

دېمەك، مۇئەللىپ ئۆز تەشەببۇسلىرىنى خان ئارقىلىق، خانلىق تۇزۇم ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرماقچى بولغان. ئەسەرنىڭ باش تەرىپىدە ئۆز زامانىسى ئۈچۈن ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان يوسۇن بويىچە خۇدا، پەيغەمبەر،

چاھار يارلار قاتاردا خانغمۇ مەدھىيە ئوقۇلدۇ. لېكىن، بۇنىڭ بىلەن مۇئەللىپنىڭ غايىۋى دۆلەت قۇرۇش تەشەببۇسى مۇجمەللەشمەيدۇ. دەۋر چەكلىمىسى، مۇئەللىپتىكى قۇتۇلغۇسىز ئاجىزلىقلار ئەسەرنىڭ قىممىتىنى ھەرگىزمۇ ياپالمايدۇ. بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتى بىلەن جاھان ئەدەبىياتىغا قوشۇلغان بىر تامچە ھېسابلىنىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ساددا دېئالېكتىكىلىق ئىدىيىلەر توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

ئىسمايىل تۆمۈر

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا گەرچە قويۇق ئىسلام دىنى پۇرىقى ئەكس ئەتتۈرۈلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئىپادە ئېتىلگەن ساددا دېئالېكتىكىلىق ئىدىيىلەرمۇ خېلى سالماق-نى ئىگىلەيدۇ. مەن بۇ ماقالىدا بۇ ئەسەردە ئىپادە ئېتىل-گەن ساددا دېئالېكتىكىلىق پىكىرلەر توغرىسىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزەمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كىتابخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى دېئالېكتىكىلىق ئىدىيە ئالدى بىلەن ئاپتورنىڭ جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنىڭ ئومۇمىيۈز-لۈك ھالدا بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولىدىغانلىقىنى ئۆز ئارا بېقىندىلىق ئاساستا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن ئاپتور ئېئودالىلىق جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدە شاھنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئويناي-دىغان رولىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ، جەمئىيەت تەرەق-

قىياتىغا مۇئەييەن دەرىجىدە تۇرتكىلىك رول ئويناپدىغان مۇھىم شەخسلەرنىڭ رولىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش نۇقتىسىدىن سۆز ئاچقان. ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە شاھنى «كۇنتۇغدى» دېگەن سىمۇوللۇق نام بىلەن ئاتاپ، خانىنىڭ مەملىكەتتىكى جىمى پۇقراغا خۇددى قۇياشقا ئوخشاش تەكشى نۇر چېچىشىنى ئۇمىد قىلىدۇ.

شائىر يۇقىرىقى ئارزۇ ئاساسىدا، خانىنىڭ يۇقىرى مەلۇماتلىق بولۇشىدىن تاشقىرى يەنە ئۆز پۇقرالىرىغا ئۇلگە بولغۇدەك پەزىلەتكە ئىگە بولۇشى زۆرۈرلۈكىنى تىلغا ئالىدۇ؛ خانىنىڭ ئەقىل - بىلىم، چارە - تەدبىرگە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى يۈرەكلىك، جەسۇر بولۇشىنىمۇ تەكىتلەيدۇ ھەمدە خانىغا يات كىشىلەردىن ئىشلار — كەيپى - ساپا، ئەيشى - ئىشرەت، ۋەدىدە تۇرماسلىق، ئالدىراقسانلىق... قاتارلىق ئىللەتلەرنىڭ بولماسلىقىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

شۇ ئالىي ھۆكۈمدارنىڭ سۈپەتلىرىدە مەۋجۇت بولغان ياخشى پەزىلەت ۋە يامان ئىللەتنىڭ ھاكىمىيەتنى ئىدارە قىلىشتا كۆرسىتىدىغان تەسىر — نەتىجىسىدىكى دىئالېكتىكىلىق باغلىنىشنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. شائىر بۇ ھەقتىكى پىكىر - تەشەببۇسىنى مۇنۇ بەيىتلەردە خۇلاسىلەيدۇ:

1956 بەگ ئولسۇن بىلىملىك، ئاقىل ۋە ئويغاق،
ئۇشتۇمتۇت تەگمەگەي دېسە بىر چاتاق.

1957 كېرەكتۇر ياخشى خۇلق، پەزىل مىڭ تۈمەن،
ئېتىمغا تەگمىسۇن دېسە داغ - بوياق.

2130 بۇ بەگلەر ئىشكىن سىياسەت بېزەر،
سىياسەت بىلەن بەگ ئېلىنى تۈزەر.

2131 يامانغا سىياسەت يۈرۈتمەك كېرەك،
بۇلغانسا خەلق گەر، سىياسەت سۈزەر.

يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۆز داستانىدا دۆلەت بىلەن خەلق، خان بىلەن پۇقرانىڭ مۇناسىۋىتىدە مۇهىم رول ئويناپىدىغان بەگ - ئەمەلدارلارنىڭ رولىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

شائىر دۆلەتنىڭ سىياسەت - قانۇنلىرىنى، خانىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىشتا ۋاستىچىلىق قىلىدىغان بەگ - ئەمەلدارلارنىڭ رولى — دۆلەتنىڭ گۈللىنىشىگە، خەلق تۇرمۇشىنىڭ پاراۋانلىقتا ئۆتۈشىدىكى مۇهىم سەۋەبتۇر، دەپ تونۇيدۇ. پۇقرالارنىڭ بويسۇنۇشىغا تەگىشلىك بولغان قانۇن، تەرتىپ، ئادەتلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشىدا بەگ - ئەمەلدارلار ئۇلگىلىك رول ئوينىشى لازىم، دەپ گەننى تەكىتلەيدۇ. شۇڭا بەگ - ئەمەلدارلارنى تاللاپ ئىشقا قويۇش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلارغا ئەقىل - پاراسەتلىك، شۇنداقلا كۆپ تەرەپلىمىلىك بىلىم - مەلۇماتقا ئىگە بولۇش، مەرد - سېخىي بولۇش، راست چىل، چىن سۆزلۈك بولۇش، خىيانەتكار بولماسلىق، تەكەب-

ھۇر بولماسلىق، كىچىك پېئىل، مۇلايىم، رەھىمدىل، كۆيۈمچان بولۇشتەك بىر قاتار تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا «ھىممەتلىك بولۇش، ياخشىلىق قىلىش — پەزىلەتنىك شەرتى»، «خەلقنى پاراۋان قىلىش — ھاكىمىيەتنىك مەقسىتى»، «ئەل نەزىرىگە ئېرىشمەك — خانلىقنىڭ ئاساسى»، «گۈزەللىكنىڭ ئۆلچىمى — ھەربىر كىشىنىڭ توغرا ـ تۈزلۈكىدە، يەنى سۆز بىلەن ھەربىر كىشىنىڭ بىردەك بولۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ»، «پارىخورلۇق — دۆلەتنىڭ نومۇسى»... قاتارلىق مەسىلەرنى ئىجابىي ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇپ، دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ بەخت ۋە ياخشىلىقىنى، بىلىم ۋە ئادالەتنى ھەم بىر قاتار كەسىپىي ماھارەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان شەرتلىرى ئۈستىدە تەپسىلىي توختىلىدۇ. ئۇ يەنە ئۆز ئەسىرىدە ماددىي نېمەتلەرنى ئىشلەپچىقارغۇچىلار — دېھقان، چارۋىچى، ھۈنەرۋەنلەر ... نىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئوينايدىغان رولىنى، ئۇلارنىڭ ئاجايىپ زور تارىخىي تۆھپىسىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە ئۇلارغا قىزغىن ھېسسىيات بىلەن مەدھىيە ئوقۇيدۇ.

يۇقىرىقى بايانلاردىن شائىرنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق ھەققىدە مول بىلىمگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئاپتور جەمئىيەت تەرەققىياتى توغرىسىدا جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى ئۆز ئارا بېقىندىلىق ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغانلىقى توغرىسىدىكى چۈ-

شەنچىسىنى بەدىئىي ماھارەت بىلەن شېئىرىي مىسرالاردا ئەكس ئەتتۈرگەن.

× × ×

يۇسۇپ خاس ھاجىپ جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىشتىكى دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى يۇقىرىقىدەك بايان قىلغاندىن كېيىن، ئومۇمىيلىقتىن ئايرىملىققا، يەنى فېئودال خانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ مەركىزىي ھالقىسىغا ئۆتىدۇ. شائىر پادىشاھ ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە تايىنىدىغان يارەمچىلىرىدىن ئايرىلغان ھالدا مۇستەقىل تۈرۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلالمايدۇ؛ شۇڭا پادىشاھ ئۆز قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنى مۇئاپىق ئىشلىتىشىنى بىلىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ.

ئاپتور يۇقىرىقى نۇقتىدا، يالغۇز پادىشاھنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، بىلىمى ۋە پەزىلەتلىرى بىلەنلا دۆلەتنى باشقۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، دۆلەتنى باشقۇرۇشتا يەنە ۋەزىر، قوماندان، ئىشىك ئاغىسى، خەزىنىچى، ئەلچى، كاتىپ ... قاتارلىق ئەمەلدارلارنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچىدە ۋەزىر، قوماندان، كاتىپ ئەڭ مۇھىمدۇر، دېگەن كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

شائىر، فېئودالىق جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدىكى ھاكىمىيەتنى يۇرگۈزۈشتە مۇھىم رول ئويناىدىغان ئۈچ شەخسنىڭ — پادىشاھنىڭ ئەڭ كۆچلۈك يارەمچىسى بولغان ۋەزىر، دۆلەتنىڭ مەخپىيەتلىكىنى، مۇھىم سىرلە-

رنى بىلگۇچى كاتىپ، ئەل - يۇرتنى تاجاۋۇزچىلاردىن، ئىچكى توپىلاڭدىن ساقلايدىغان قوماندانلىك رولىنى گەۋدىلىك ھالدا بايان قىلىدۇ ۋە بۇ پىكىرنى مۇنۇ بەيىتلەر- گە يىغىنچاقلايدۇ:

2711 ئەل - يۇرتنى تۇتماقلىق قىلىچلە بولۇر،
بۇ ئەلدە ھۆكۈملەر قەلەملە يۇرۇر،

2713 بىلىم بىرلە باشلار بەگ ئەلدە قانۇن.
ئەقىل بىرلە ئىشلەر ئىشنى پۈتۈن.

2714 قىلىچ — مەملىكەتنى ئېلىپ ئەل تۇتار،
قەلەم — مەملىكەتنى تۈزەپ مال يىغار،

2715 قىلىچ قان تېمىتسا — بېگى ئەل ئالار،
قەلەمدىن سىيا تامسا — ئالتۇن يىغار.

2716 جاھان تۇرۇكىدۇر مۇشۇ ئىككىسى،
كى مەيلى ئۆتمۇشتە، مەيلى كەلگۈسى.

2418 ۋەزىرلىك بىرىدۇر، ئۇنىڭدا قەلەم،
قىلىچ تۇتقىنى بىرسى، قولىدا ئەلەم.

2419 بۇ ئىككىسى ئەلنىڭ تەرتىپ تۈزەر،
بىرىكسە بۇ ئىككى ئۇنى كىم ئۈزەر؟

شائىر يۇقىرىقى نۇقتىدا، مەملىكەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ تۈپ شەرتى: بىرىنچىدىن، قوشۇنغا سەرخىل قوماندانلىق تاللاپ باش قىلىش ئارقىلىق ھەربىي ئىشلارنى ياخشى تەرتىپكە سېلىپ، دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچلەندۈرۈش؛ مەملىكەت ئىچىدە ياخشى قانۇن - سىياسەتنى يۈرگۈزۈپ، ئىقتىسادىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ياخشى ۋەزىر تاللاش؛ خانىنىڭ ئەمر - پەرمانىنى پۈتۈن ئىچىدە ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئىقتىدارلىق سالاھىيەتلىك بولغان كاتىپ تاللاش كېرەك، دەپ تونۇغان. شائىر بۇ پىكىرنى بىر تەرەپتىن ھاكىم مۇتلەقلىققە قارشى تۇرۇش ئىدىيىسى نى نامايەن قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەملىكەتنى گۈللەندۈرۈشتە بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان ۋە بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئىككى خىل ئامىلنى، يەنى دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش بىلەن دۆلەت ئىقتىسادىنى يۇكسەلدۈرۈشتىن ئىبارەت دىئالېكتىك مۇناسىۋەتنى — قەلەم بىلەن ئەلەمنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىنى بايان قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ فېئودال ھاكىم مۇتلەقلىققە قارشى ھالدا دۆلەتنى بىلىم ۋە قانۇن بىلەن دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى بەلگىلىك ئىلغارلىققا ئىگە بولۇپ، بۇ خىلدىكى كۆز قاراش ئەينى زاماندا ئىنسانىيەتنى ئالغا، يورۇقلۇققا ئىلھاملاندۇرۇپ كەلگەنىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ

يەنە بىر گەۋدىلىك تەرىپى شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قاراخانىلار جەمئىيىتىنى «بۆرە بىلەن قوزا بىر ئىرىقتا سۇ ئىچىدىغان» غايىۋى دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا ئىنتىلگەنلىكىدۇر. شائىر بۇ تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئادالەتلىك پادىشاھنىڭ بولۇشىنى ياكى پادىشاھ ئادالەتنى ۋە قانۇننىڭ ھامىيسى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە «ئادالەت — پادىشاھ بىلەن پۈقرا ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنداقلا ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ توغرا ئۆلچىمى»، «ئادالەت ھەممىگە قارىتا بىردەك مۇئامىلىدە بولۇشتا ئىپادىلىنىدۇ»، «خان — ئادىل سىياسەت، توغرا سىياسەت يۈرگۈزگەندىلا ئۆز ئېلىنى گۈللەندۈرەلەيدۇ»، «كۈچ خەلقتىن، ئادالەت قانۇندىن تۇغۇلىدۇ»، «مەملىكەتتە ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈلسە ئەل ئامانلىق تاپىدۇ؛ يامانلار ھوقۇق تۇتسا، ئەل ـ يۇرت پاراكەندە بولىدۇ» دېگەن پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

داستاننىڭ 15 ـ بابىدىكى بايانداۋ خانىنى ئادالەت سىمۋولى ۋە ئادالەت ھامىيسى سۈپىتىدە چۈشەندۈرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇشۇ بابتىكى تەسۋىرىي بايان ۋە سۆھبەت دىئالوگى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى نامايەن قىلىدۇ. شائىر بۇ بابتىكى مىسرالىرىدا ئادالەتنىڭ ئۈچ پۈتلۇق كۆرسىدەك بىقارارلىققا تايىنىدىغانلىقىنى، لېكىشپ تۇرغان نەرسىدە ئادالەت ھامىيلىققا مۇيەسسەر بولالمايدىغانلىقىنى، «شاھ ئولتۇرىدىغان تەخت ئادالەت بىلەن بىرلىكتە بولىدۇ» دېگەن پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

دىغان كۆرسا پەقەت ئۇچ پۇتلۇق بولۇشى» كېرەكلىكىنى (شائىر كۆرسىتىش ئۈچۈن پۇتىنى مۇنۇ ئۇچ ئىشقا سىمۋول قىلغان: ئادالەت تىلەپ كەلگەنلەرگە شېكەر، يامانلارغا ئۇراغۇن ① بېرىش، دەۋانى خۇددى پىچاق بىلەن بىر نەرسە كەسكەندەك، سۆزەلمىلىك قىلماي تېز ھەل قىلىش)، «ئەگرىلىك — يامانلىق ئۈرۈقى» ئىكەنلىكىنى ئەدەبىياتتىكى سىمۋوللۇق ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق بايان قىلىدۇ.

شائىر ئۇچ پۇتلۇق كۆرسىنى — ئادىل، توغرا قانۇنغا، كۆرسىتىش يەردە قىڭغايماستىن تۈرىدىغانلىقىنى — ھاكىمىيەتنىڭ مۇستەھكەم تۈرۈشىغا سىمۋول قىلىدۇ. بۇ دۆز قارىشىنى بەدىئىي ۋاستە بىلەن چۈشەندۈرۈش قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئاپتور خانغا خىتاپ قىلىپ: «ئەگەر بەگلىكنى مۇستەھكەم بولغان ئۇچ پۇتلۇق كۆرسەدەك مەھكەم، پۇختا تۈرسۇن دېسەڭ، ئەلدە ئادىل قانۇن يۈرگۈزگىن، بۇ ئادىل قانۇن بەگلىكنىڭ ئۇلى بولسۇن» دەيدۇ. بۇ ھەقتە شائىر مۇنداق يازىدۇ:

821 ئادالەت ئۇستىدە بۇ بەگلىك ئۇلى،
بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت يولى.

822 ھۆكۈم قىلسا ئەلگە ئادىل بىرلە بەگ،
تىلەك ـ ئارزۇسىغا بولۇر يەتكىلى.

---

① ئۇراغۇن — ھىندىستاندا ئۆسىدىغان بىر خىل زەھەرلىك چۆپ. شائىر بۇ يەردە قانۇنىي جازانى كۆزدە تۇتىدۇ.

بۇنىڭدىن شۇنداق مەنا چىقىدۇكى، شائىر دۆلەتـ
نىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن ئادىللىق بىلەن تۈزۈلـ
گەن توغرا قانۇننىڭ بولۇشى كېرەكلىكىنى، دۆلەتنىڭ
گۈللىنىشى ۋە خاراپ بولۇشى — ياخشى قانۇن ۋە خاتا
سىياسەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقىنى، بۇـ
نىڭدا سەۋەب ۋە نەتىجىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن دىئـا
لېكتىكىلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ
ئۆتكەن.

× × ×

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىپادىلەنگەن ساددا دە
ئالېكتىكىلىق ئىدىيىنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك تەرىپى شۇـ
كى، شائىر مۇئەييەن دائىرىدە، شەيئىيلەر تەرەققىياتىدە
كى قارىمۇ قارشىلىقنى شېئىرىي تىل بىلەن ئىپادىلەپ
كۆرسىتىدۇكى، شەيئىيلەر بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى
بولغان ئىككى تەرەپتىن تەشكىل تاپىدىغانلىقى، ھەمدە
بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى تەرەپـ
نىڭ مەلۇم شارائىتتا ئۆز ئارا ئۆزگىرىدىغانلىقىنى
غۇۋا تونۇپ يېتىدۇ. مەسىلەن: ھايات - مامات، بەختـ
ئاپەت، ساۋاب - گۇناھ، بىلىملىك - بىلىمسىزلىك، توغرا -
خاتا، ئاچكۆزلۈك - قانائەتچانلىق قاتارلىق جەھەتلەر-
دىكى بايانلاردا يۇقىرىقى ئىدىيە نامايەن بولىدۇ. ھايات -
مامات توغرىلىق شائىرنىڭ تونۇشىدا ئەنئەنۋى دىنىي
كۆز قاراشلارغا نىسبەتەن بۆسۈش بولىدۇ.

ئاپتور تۇغۇلماق — ئۆلمەك دېمەكتۇر، تۇغۇلۇش-ئۆلۈش تەبىئەت قانۇنىيىتى، دېگەن كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىپ، مۇنداق دەيدۇ:

1213 جىمىكى نەرسىنىڭ كۆنى بەلگىلىك،
نەپەس — تىن ئېلىشنىڭ سانى بەلگىلىك.

1214 يىل، ئاي، كۈن ئۆتەردەك تىرىكلىك كېچەر،
ئۆتەر كۈن تۇغەتكەي سېنى بەلگىلىك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىدا، ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بويىچە، پەقەت خۇدالا مەڭگۈ، ھەممىگە قادىر؛ ئادەم ۋە مەخلۇقات، جۇملىدىن بارلىق مەۋجۇداتنى «خۇدا ياراتقان» دەپ تونىغانلىقىنى ئىزھار قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە كۆپلىگەن مىسرالاردىكى پىكىر بايانلىرىدا تەڭرىدىن قالمىش بارلىق نەرسىلەرنىڭ ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە ھەرىكەت قىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مايىل ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىم توغرىسىدىكى بايانىغا ئۆز ئەسىرىدە كۆپ ئورۇن بېرىپ، بىلىم بىلەن بەختنىڭ زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ:

152 بىلىمنى بۇيۇك بىل، ئۇقۇشنى ئۇلۇق،
بۇ ئىككى يۇكسەلتۇر قۇلنىمۇ تولۇق.

154 ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۇيۇكلۇك تاپۇر.

155 ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر.

218 ئەقىل بىرلە تۇتتى جاھان تۇتقۇچى،
بىلىم بىرلە تۇتتى ئەلنى سورغۇچى.

289 ئۆسەر ئەل ئەقىلدىن، بىلىمدىن بۇيۇر،
بۇ ئىككى بىلەن ئەر قەدىرلىك بولۇر.

شائىر بىلىمنىڭ بەخت - دۆلەتكە، قەدىر - قىممەتكە ئائىل بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىكەنلىكىنى، پەنى بىلىمنىڭ بەختكە ئېرىشىشتىكى سەۋەب ئىكەنلىكىنى، بەختنىڭ بىلىمنى توغرا ئىشلىتىش سەۋەبى (ۋاستىسى) بىلەن قولغا كېلىدىغان نەتىجە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، ئادەمنىڭ بەخت - سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈشىدە ئەقىل - پاراسەتنىڭ، بىلىمنىڭ مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ ۋە بۇ پىكىرنى مۇنۇ مىسرالىرىدا خۇلاسىلەيدۇ:

302 كىشى ئوغلى سۆندى قوڭۇر يەرگە قول،
بىلىم بىرلە تاپتى ھەر نەرسىگە يول.

3168 بىلمىلە يېشىلگەي پۇتۇن تەس تۈگۈن،
بىلىم بىل، ئەقىل ئوق، ئاڭلىق ياشىغىن.

شائىرنىڭ يۇقىرىقى كۆز قارىشىدا، بىلىم بىلەن بەخت ـ سائادەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا دىئالېكتىكىلىق باغلىنىش مەۋجۇت، دېگەن چۈشەنچىنى ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقىنى چۈشىنىش مۇمكىن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە يەنە كىشىلەرنىڭ تۇغما بىلىملىك بولمايدىغانلىقىنى، پەقەتلا ئۆگىنىش ئارقىلىق، تىرىشچانلىق كۆرسىتىش يولى بىلەنلا بىلىمگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەقتە يەنە مۇنداق دەيدۇ:

4021 بىلىملىك تۇغۇلماس كىشى، ئۆگىنۈر،
تۇغۇپ سۆزلىمەس تىل، تۇرۇپ سۆز قىلۇر.

4022 كىشى ئۆگىنىش بىرلە ئالىم بولۇر،
بىلىم بىلسە بارچە ئىشلار ئوڭلىنۇر.

ئاپتور داستاندا ئەقىل ـ پاراسەتلىك بولۇش ـ تۇغما بولىدۇ دەپ قارىسىمۇ، لېكىن بىلىملىك بولۇش ئۆگىنىشتىن، تەربىيىدىن بولىدۇ دەپ قاراپ، بىلىم ـ تەربىيە ۋە بىلىش پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. شۇڭا، ئاپتور «قۇتادغۇ بىلىك» تە ھېسسىيات، تەپەككۇر، تىل، تەجرىبە، ئەمەلىيەت، تەلىم ـ

تەربىيە، خاتالىق ۋە ھەقىقەت مەسىلىسىدە تېگىشلىك شەرھى بايانلار ئېلىپ بارىدۇ.

بىز، ئاپتورنىڭ يۇقىرىقى بىر قاتار بىلىش نەزەرىيىسى مەسىلىسى ۋە كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغان ئۇقۇملار ئۈستىدە خېلى تەپسىلىي توختالغانلىقىدىن ئۇنىڭ بىلىملىك بولۇش بىلەن تەلىم - تەربىيە، ئۆگىنىش پائالىيىتى ئوتتۇرىسىدا دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەت بارلىقىنى، ئۆگىنىش — بىلىملىك بولۇشنىڭ زۆرۈر ئالدىنقى شەرتى دەپ تونىغانلىقىنى قىياس قىلالايمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىگە «قۇتادغۇ بىلىك» (بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) دېگەن نامنى بەرگەن ھەم بۇ تېما ئەسەرنىڭ پىكىر راۋاجىدا تەپسىلاتلار بويىچە شەرھىلەنگەن. شائىر مۇشۇ ھەقتىكى بايانلىرىدا بەخت - سائادەتنىڭ بىر ئىزدا تۇرمايدىغانلىقىنى — توپتا ئوخشايدىغانلىقىنى، كىمكى ئۇنىڭ قولىغا كەلتۈرىمەن يا كى چىڭ تۇتىمەن دېسە پەقەت ئۇنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ شەرتىنى، يەنى ھالال مېھنەت بىلەن، ئەقىل - بىلىم بىلەن، توغرا يول بىلەنلا ھاسىل بولىدىغانلىقىنى ۋە يەنە ئۇنى چىڭ تۇتۇشنىڭ شەرتى — دىيانەتلىك، ئەخلاق - پەزىلەتلىك بولۇش، سۆز ۋە ھەرىكەتتە بىردەك بولۇش ... قاتارلىقلارنى ھازىرلاش ئىكەنلىكىنى سېلىشتۇرما ئاساستا بايان قىلىپ، سۇبېيېكتىپ پائالىيەتچانلىقنىڭ مۇھىم رولىنى تەكىتلەيدۇ.

شائىر، بەخت - سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ شەرت-

ئاسسللىرى بىلەن ئۇنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويۇش سەۋەبلىرىنىڭ دىنالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى مۇناسىۋەتلىك بابلاردا كونكرېتلاشتۇرۇپ بايان قىلغان. دېمەك، شائىرنىڭ بۇ بايانلىرىدىن ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى ھەر قانداق بىر ھادىسىنىڭ پەيدا بولۇشى سەۋەب - نەتىجە قانۇنىيىتى بويىچە بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنلىكىنى كۆرۈش ئانچە قىيىن ئەمەس.

× × ×

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ شەيئىلەر تەرەققىياتى توغرىسىدىكى تونۇشىمۇ ناھايىتى قىممەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرى ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

شائىر شەيئىلەر تەرەققىياتى توغرىسىدا مۇنداق مىسرالارنى يازىدۇ:

687 پۇتۇن كونا نەرسە يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىز يۇكى، كۆر، كۆڭۈلسىز كېلۇر.

688 يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەك،
سەرە نەرسە بولسا، يامان نە كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە «تۆرەلگەن نەسلەر بارى يوقىلۇر»، «پۇتۇن كونا نەرسە يېقىمسىز

بولۇر»، «بېكى نەرسە بولسا كونا نە كېرەك» دېگەن مىسرالىرى بىلەن قاراخانىلار جەمئىيىتىنى بەختىيار غايىۋى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش ھەقىقىدىكى ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا يەنە نەرسىلەرنىڭ سىرتىغا ئەمەس ئىچىگە، ھادىسىگە ئەمەس ماھىيىتىگە قاراش لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ:

5109 ئېلىگسەن قارىما كىشى تېشىغا،
ئىچىگە قارا ھەم مەخپىي ئىشىغا.

5110 قوغۇننىڭ تېشى ياكى رەڭگى - يۈزى.
ھىدى، مەڭزى كۆركەم نە چاغلىق ئۆزى.

5113 پۈتۈن نەرسە ئۇستۈنلۈكى ئىچىدە بولۇر،
ئىچى بولمىسا، تاش يارامسز قالۇر.

شائىر بۇ مىسرالىردا سۈپەتنىڭ شەيئىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولىدىغان بىر خىل مۇئەييەنلىك ئىكەنلىكىنى، بۇنداق مۇئەييەنلىك بىر شەيئىنىڭ ئەينەن ئۆزى ئىكەنلىكىنى بەلگىلەش بىلەن ئۇنى باشقا شەيئىلەردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغانلىقىنى بايان قىلىش ئارقىلىق، شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىنى بېكىتىشتە شۇ شەيئىنىڭ ئىچكى ماھىيىتىگە دىققەت قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نۇقتىمۇ شائىرنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىدىكى دىئالېكتىكا

لىق كۆز قاراشنىڭ گەۋدىلىك بىر ئىپادىسى بولۇپ، بىز-
نىڭ ئۇيغۇر يەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا
ناھايىتى قىممەتلىكتۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ شەيئىيلەر تەرەققىياتى توغرى-
سىدا يەنە مۇنداق كۆز قاراشنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

1086 نېمە كىم تۇغۇلار ھەم ئۆلمەك كېرەك،
نېمە ئۆرلىسە پەسكە چۈشمەك كېرەك.

1087 چىقىشقا چۈشۈش بار، ئېگىزگە باتىق① ،
سۆيۈنچكە قايغۇ - غەم، ئاچچىقلا تاتىق ②.

بۇ مىسرالاردا يۈسۈپ خاس ھاجىپ شەيئىيلەر
تەرەققىياتىنى، يەنى مەلۇم بىر شەيئىي تەرەققىي قىلىپ
مۇئەييەن بىر باسقۇچقا يەتكەندە يوقىلىدىغانلىقى
(ياكى ئىككىنچى بىر نەرسىگە ئۆزگىرىدىغانلىقى)نى كۆر-
سىتىدۇ ۋە بۇ پىكرىنى ۋەزىر « ئايتولدى » نىڭ ئوبرا-
زىنى يارىتىشقا خىزمەت قىلدۇرغان مۇنۇ بەيىتلىرىدە تېخى-
مۇ كونكرېتلاشتۇرىدۇ:

731 ئاي ئاۋۋال تولامۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن - كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.

---

① باتىق —— (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) چوققۇرلۇق، ئوي يەر.
② تاتىق —— (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) تاتلىق ، لەززەت.

733 تولۇپ ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ كېيىن—
كېمىسى ئاستا، كۆركى كېتەر يۇزىدىن.

734 يۇرۇقى ئاز - ئازدىن يەنە يوقلۇر.
تۇغۇلۇپ كەچمەك ئۈچۈن قايتىدىن تولۇر.

بۇ بېيىتلەردىن شائىرنىڭ شەيئىلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز ئەرەققىي قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ مۇئەييەن قانۇنىيەت بويىچە تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدىغانلىقىنى ئەينى مسال قىلىش ئارقىلىق چۈشەندۈرگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ نۇقتىنىڭ قىممىتى — شائىرنىڭ شەيئىلەرنىڭ توختاۋسىز ھەرىكەتتە ئىكەنلىكىنى بايان قىلغانلىقىدا.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا يۇقىرىقىدەك مۇپەسسەل ساددا دىئالېكتىكىلىق ئىدىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. لېكىن شۇنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىمكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ خۇددى تارىختا ئۆتكەن ھەر مىللەت مۇتەپەككۇرلىرىغا ئوخشاش تارىخىي دەۋر ۋە سىنىپىي چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقتىن تەبىئەت ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرەلمىگەندى.

ئىدېئولوگىيە ۋە سىياسىي جەھەتتە ئىلاھىي كۈچكە بولغان ئېتىقاد مۇتلەق ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان تارىخىي شارائىت تۈپەيلى، گەرچە شائىر ئېنىق ئاتېئىستلىق كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئاسترونومىيە ھەققىدىكى كۆز قاراش-

لىرى، ھايات - مامات توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرى ۋە شەيئىلەر تەرەققىياتى ھەققىدىكى بايانلىرىدا خۇراپاتلىق-نى يوشۇرۇن ھالدا قامچىلاپ، كىشىلەردە تەكرىگە نىسبەتەن گۇمان پەيدا قىلىدۇ.

تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدىن چىققان مەشھۇر مۇتەپەككۇرلار دۇنياۋى ئىلىم - پەندە پەلسەپە، مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەرنى قوشقانىدى. ئۇلارنىڭ ئىلغار ئىنسانىيەت ئالدىدا كۆرسەتكەن ئۇلۇغۋار خىزمىتى شۇكى، دۇنيانى ماتېرىيالىستىك ئاساستا چۈشىنىشىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۇنداق ياكى بۇنداق دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بىز بۇ تەرەپنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئاساسىدا، كلاسسىكلىرىمىزنىڭ پەلسەپە ئىدىيىلىرىنى ماركسىزملىق نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇل بىلەن تەتقىق قىلىشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە ئەدەبىياتى توغرىسىدا دەسلەپكى پىكرىم

مەمتىمىن يۈسۈپ

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى، جۈملىدىن پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىنى ئۆگىنىمىزدىكى مىللەتلەر ئورتاق يارالتقان. شۇڭا ئۆگىنىمىزنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدىكى مەدەنىي مىراسلىرى ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆگىنىمىزدە ياشاپ كەلگەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق بايلىقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى بىلەن زىچ باغلانغان. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى بار. ئۇيغۇر خەلقىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، «قۇتادغۇ بىلىك» مانا شۇ مەدەنىيەتنىڭ گەۋدىلىك بىر نامايەندىسى.

ئازسانلىق مىللەتلەر رايونى بولغان شىنجاڭ تارىختا دۇنيا بويىچە ئۇچ چوڭ دىن، ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت، ئۇچ چوڭ تىل سىستېمىسىنىڭ گىرەلەشكەن جايى. تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار مەنبەسى بىر قەدەر مەركەزلەشكەن، شۇنداقلا « يىپەك يولى » نى بويلاپ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئۆتكەن ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇلغان جاي. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆگىنىمىزدىكى ئازسانلىق

مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىنى تەتقىق قىلىش جۇڭگو پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

« قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى، ئەدىب يۇسۇپ خاس ھاجىپ 1069 - يىلى يېزىپ پۈتتۈرگەن. داستان 85 باب، 13 مىڭ 290 مىسرا شېئىر ۋە ئۇچ مەدھىيە شېئىر-دىن تەركىب تاپقان. ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى يۇسۇپ خاس ھاجىپ 1018 - يىلى بالاساغۇندا دۇنياغا كەلگەن، ئۇنىڭ ئىجادىيەت پائالىيىتى قەشقەردە ئېلىپ بېرىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇ بىلىك» نى يېزىپ تاماملىغاندا، 50 ياشتىن ئاشقان، ئىلىم جەھەتتە پىشىپ يېتىلگەن ئەدىب بولۇپ، 1085 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەبرىسى قەشقەردە. يۇسۇپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇ بىلىك»نى ھىجرىيە 462 - يىلى (مىلادى 1069 - يىلى) يېزىپ تاماملاپ، قاراخانىلارنىڭ خان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان قەشقەردىكى ئۇردىسىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبۇ ئېلى ھەسەن تاۋغاچ بۇغرا قاراخانغا تەقدىم قىلغان. « قۇتادغۇ بىلىك» قاراخانىلار خانلىقىنىڭ 180 - يىلى يېزىلىپ تاماملانغان. قاراخانىلاردا بۇ دەۋردە مەلۇم تەرەققىيات بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ۋە ئىجتىمائىي قاتلاملار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ قارشىلىق

هەم زەددىيەتلەر مۇرەككە پلىشىپ ئۆتكۈرلەشكەنلىدى. مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، يۇسۇپ قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردىكى ئوردىسىدا « ھاجىپ » (يېقىن ۋەزىر، خاس مەسلىھەتچى) لىك ئۇنۇانىغا ئېرىشكەن. شۇنىدىن كېيىن ھەسەن بۇغراخان ۋە ئالىملار بۇ ئەسەرنى قەدىرلەپ، يۇسۇپكە ئىككىنچى قېتىم « ئۇلۇغ ھاجىپ» ئۇنۋانىنى بەرگەن.

« قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر ئىنتايىن مول ئىچكى مەزمۇنى ۋە جانلىق ئەدەبىي ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىمۇ دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە.

2

« قۇتادغۇ بىلىك » شەرق ۋە جۇڭگو تارىخىدا بىر تارىخىي دەۋرنى تەشكىل قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرى ئىجتىمائىي ئاڭ فورماتسىيەسىنىڭ مۇجەسسەم ئىنكاسى بولغانلىقى؛ ئىدىئولوگىيىنىڭ بىر مۇنچە مۇھىم ساھەلىرى (مەسىلەن: ئەقىل ـ پاراسەت، بىلىم، ئەخلاق ـ پەزىلەت) بويىچە چوڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە تەرىيىۋى ئىدىيىلەرنى بەدىئىي ۋاستە بىلەن نامايەن قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغانلىقى بىلەن ئويغۇر پەلسەپە، ئەدەبىياتى تارىخىدىكى بىر پارلاق نامايەندە سۈپەتتىدە ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ

بۇ ئەسەر XIX ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دۇنياسىنىڭ زور دىققىتىنى ئۆزىگە جەلب قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم بىر تېمىسى بولۇپ قالدى.

مەلۇمكى، «قۇت» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى قەدىمدىن بۇيان بەخت - دۆلەت، سائادەت، تەلەي، مۇبارەك، مۇقەددەس دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەردە قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە «ئادغۇ» نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن «قۇتادغۇ»، «بەخت - دۆلەت بەرگۈچى» ياكى «بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆز ياسالغان. قەدىمكى «بىلىك» سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بىلىم» ياكى «ئىلىم» دېگەن مەنىنى بولۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن سۆزنى «بەخت - سائادەت بەرگۈچى بىلىم» دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» — قانداقتۇ ۋەقەلەرنى نەقىل قىلغۇچى بىر تارىخ، نە رايون - جاي ۋە شەھەرلەرنى تەسۋىرلىگۈچى بىر جۇغراپىيە، قانداقتۇ دىنىي كىشىلەرنىڭ ئىجتىھاتلىرىنى توپلىغان بىر كىتاب، نە ھېكمەتلەرنىڭ يېكىرلىرىنى ئاساس قىلغان پەلسەپە ۋە نە شەيخ لەرنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىگە تايانغان نەسىھەتنامە ئەمەس. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بەزىلەرنىڭ ئويلىغىنىدەك مەنسەپ ئەھلىگە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن بىھۇدە، مەنىسىز ئەخلاق دەرسى بەرگۈچى قۇرۇق نەسىھەتچى ئەمەس، بەلكى ئىنسان ھاياتىنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلغان ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت ھەم دۆلەت ئىچىدىكى ۋە-

زېپسنى بەلگىلەپ بېرىدىغان بىر ھايات پەلسەپسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ئەڭ مەنىدىكى مۇتەپەككۇر ئالىمدۇر. ئۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق ئەسىرى ماۋزۇ ئېتىبارى بىلەن بىللە، باشقا جەھەتلەردىمۇ تامامەن ئورىگىنال بىر ئەسەردۇر.

بۇ كىتاب ئۇتتۇرا ئەسىر شېئىرىيىتىنىڭ مەسنەۋى (ئىككىلىك شەكلى) ۋە ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغان. ئەپسۇسكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان ئەسلى نۇسخىسى تېخى تېپىلمىدى. ھازىرغىچە ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغىنى كېيىنكى چاغلاردا كۆچۈرۈلگەن ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

ۋېنا نۇسخىسى — مىلادى 1439- يىلى، يەنى «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا كېلىپ 370 يىلدىن كېيىن ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ھىرات شەھىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا. ئۇ، 1474 - يىلى ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن. 1790- يىلى ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس ھاممېر پۇرگىشتال ۋېنىغا ئېلىپ بېرىپ، ۋېنادىكى پادىشاھلىق كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان (ھازىرمۇ شۇ يەردە ساقلانماقتا). XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، ئارمىن ۋامبىرى ۋە ۋىلھېلم راداللوف كىتابنى تۇنجى قېتىم قىسمەن تىرانسكرىپسىيە ۋە تەرجىمىسى بىلەن دۇنياغا ئاشكارىلىغان.

قاھىرە نۇسخىسى — ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، جەمئىي 11 مىڭ 600 مىسرادىن ئىبارەت. بۇ نۇسخىنى قاھىرە «ھىدىۋە» كۇتۇپخانىسىنىڭ نە-

مس مۇدىرى دوكتور مورىتز 1896 - يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلغان، كېيىن تۈركىيە تىل جەمئىيىتى بۇ نۇسخىنىڭ فوتوسىنى تۈركىيىگە كەلتۈرۈپ 1943- يىلى شۇ يېتى بېسىپ چىقارغان.

پەرغانە نۇسخىسى — ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ۋە ھەممىدىن تولۇق نۇسخا بولۇپ، جەمئىي 190 12مىڭ مىسرادىن ئىبارەت. بۇنى تۇنجى قېتىم 1914 - يىلى تاتار ئالىمى زەكى ۋەلىدى تۇغان پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھىرىدىن تاپقان ۋە شۇ چاغلاردا رۇس جامائەتچىلىكىگە بىر قۇر تونۇشتۇرغان. بۇ نۇسخا ئارىدا بىر زامان يوقلىپ كېتىپ 1924 - يىلى ئۆزبېك ئالىمى ئابدىراۋوپ فىترەت تەرىپىدىن قايتا ئاشكارىلىنىپ تونۇشتۇرۇلغان. 1934- يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بۇ نۇسخىنىڭ فوتو كۆپىيىسىنى تۈركىيە تىل جەمئىيىتىگە تەقدىم قىلغان. تۈركىيە تىل جەمئىيىتى 1943- يىلى بۇ نۇسخىنىڭ فوتو باسمىسىنى نەشىر قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن تۈركىيە ئالىمى رېشىت رەھمىتى ئارات ئۆزۈن يىل ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، بۇ نۇسخىلارنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تولۇقلاپ، 1947- يىلى تولۇق مەتىن (تېكىستى) نى ترانسكرىپسىيە بويىچە نەشىر قىلدۇرغان ۋە 1959- يىلى ھازىرقى زامان تۈركچىسىگە قىلىنغان نەسرىي تەرجىمىسىمۇ ئېلان قىلىنغان.

بىز « قۇتادغۇ بىلىك » تىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە، تارىخ ۋە دىنشۇناسلىق، دۆلەت، جەمئى

يەت ۋە قانۇنـشۇناسـلىق، ماتارىپ، ئائىلە ۋە ئەخلاقشۇناسلىق، تىبابەت، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل ـ ئەدەبىيات، شېئىرىيەت، فولكلور، دراماتورگىيە، ھەربىي، ستراتېگىيە ۋە ئىقتىسادشۇناسلىق، تاكتىكا جەھەتلەردە يېتىشكەن چوڭ ئالىم ئىكەنلىكىنى بىلۈالالايمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تىل جەھەتتە بىر مۇنچە دىئالېكتلارنى پىششىق بىلگەندىن باشقا، ئەرەب ـ پارس تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى. بەزى ئالىملارنىڭ ئېيتىشچە، شۇ زامانلاردا ئىشلىتىۋاتقان ئۇتتۇرا ئىران تىللىرىدىن سوغداق (سوغد) تىلىنى بىلەتتى.

ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز مىللىتىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى ئاساسلىرى ۋە خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىن مول ئوزۇق ئالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتلەردىن بولسۇن، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلق ئەدەبىياتىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان « قۇتادغۇ بىلىك » تىن ئىبارەت بۇ نادىر ئەسەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن يارىتالىغان.

ھەممىدىن دىققەتكە ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا شۇكى، بۇ كىتاب تۇركىي ئەدەبىياتنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە، خانغا مەدھىيە ئوقۇپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە تۆت ئوبرازنىڭ سىممىي نەسىھەتلىرى ئارقىلىق خانغا قاتتىق تەلەپ ۋە ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن. بۇنى خانغا قارىتا بىر خىل تەنقىد دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

5242 بىرى چەككەچ زۇلۇم، بەختى قارادۇر،
بىرى يوقلۇق غېمىدە بىنەۋادۇر.

5243 بىرى ئاچ، ئۇ بىرسى يالاڭغاچ يۈرۈر،
بىرى قايغۇ ـ غەمدە پغانلار چېكۈر.

5374 چىشى، ئەركەك تاغ ئۆچكە، ئۇئون①، ئاق كىيىك،
ساڭا تۇگمەس يەم، ئى ئۇز مىجەزلىك،

5380 ئاتالىق، ئاتاسىز قالۇر ئۇ يالغۇز،
ئانالىق، ئاناسىز بولۇر بىر ئۆكسۈز.

مۇئەللىپ ئۆزى ياشاپ تۇرغان رېئال ھاياتنى قاتتىق پاش قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«ئەي بىلىملىك كىشى، ئەتراپىڭغا بىر باق، نېمىلەرنى كۆرەرسەن، بىلىملىكلەر خارلانغان، ئېتىبارسىز چۇشكەن، چەتكە قېقىلغان، ئەقىللىقلەر تىلسىز، ئۆلار ئاغزىنى ئاچالماس بولۇپ قالغان. ھالالىنىڭ پەقەت ئېتىلا قالدى، ھەممە ياقنى ھارام قاپلىدى، بۇنى سەزگەن كىشى يوق... ۋاپا ئورنىنى جاپا ئىگىلىدى، توغرا يولدا ماڭغان كىشى قېنى؟!...»

دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ پادىشاھلارغا مەدھىيە ئوقۇپ ئۆلارنىڭ دەستۇرخانلىرى بىلەن قورساق

① ئۇئون —— (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) كىيىكنىڭ بىر خىلى.

قويغۇزىدىغان قەسىدىچى ساراي شائىرى ئەھمەس، ئۆز زامانىسىنىڭ رېئال ھاياتىدىن ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىدە تۇرغان ئىلغار پىكرلىك بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىر ۋە ۋەتەنپەرۋەردۇر. شائىر ۋە پەيلاسوپ ياشىغان دەۋرنىڭ خاراكتېرلىك بەلگىسى شۇ ئىدىكى، ئىچكى - تاشقى ئۇرۇشلارغا ئاساسىي جەھەتتىن خاتىمە بېرىلىپ، قاراخانىلار سۇلالىسى بىر قەدەر تىنچ مۇھىتقا كۆچكەن، بولۇپمۇ ئىچكى - تاشقى سەۋەبلەر بىلەن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت گۈللىنىشكە باشلىغانىدى. بۇ مەدەنىيەت بىر تەرەپتىن، ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ ئامىللىرى كۈنسايمن كۈچىيۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شامان، مانى، بۇددا دەۋرلىرىدە شەكىللەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالماقتا ۋە بەلكى زور سالماقنى ئىگىلىمەكتە ئىدى. بىر تەرەپتىن تىل - يېزىق، ئەدەبىيات ۋە باشقا ساھەلەردە ئەرەب ئاسىمىلاتسىيىسى باشلىنىپ كەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەرەب ئاسىمىلاتسىيىسىگە قارشى كەسكىن كۈرەش مەيدانغا كەلگەنىدى.

3

بۇ دەۋردىكى ئادەملەر بىلەن بىلىمىنىڭ، بىلىم بىلەن دۆلەتنىڭ، قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ، خەلق بىلەن قانۇننىڭ، خان بىلەن پۇقرانىڭ بىر - بىرىگە بولغان

مۇناسىۋەتتىنى ساددا دىئالېكتىكا ئۇسۇلى بويىچە يېشىپ بەرگەن. مەسىلەن:

5574 سېنىڭدە پۇقرانىڭ ھەققى ئېرۇر ئۇچ،
بۇ ھەقنى ئۆتەسەن ھېچ ئىشلەتمە كۇچ.

5575 بىرى، ئۆز ئېلىڭدە كۇمۇشنى پاك ئەت،
ئەي ئىلمى كۆپ ئەرسەن، ئايارىن كۆزەت.

5576 بىرى، توغرا قانۇننى خەلقىڭغە بەر،
بىرىن - بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.

5577 ئۇچىنچى، ئىمىن قىل پۇتۇن يوللىنى،
يوقاتقىن قاراقچى ۋە ئوغرىلىنى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى ئىدىيىسى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئاساسىي مەسىلە ئىدى. شۇڭا، «قۇتادغۇ بىلىك» قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى، دۆلەتنى ئادىل قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇشنىڭ تەلىماتى سۇپىتىدە ھازىرغىچە نامايەن بولماقتا. مۇنداق دېيىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن مۇتەپەككۇرلارنىڭ بۇيۇك سەردارى سۇپىتىدە دۆلەتشۇناسلىق مەسىلىسىگە ئائىت تۆۋەندىكى ئۇچ پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان:

1. « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر ».

2. دۆلەتنى پەقەت بىرلىك ئادەملەر ۋەشەن قانۇن، ئېنىق بەلگىلىمىلەر ئارقىلىق باشقۇرۇش كېرەك.

3. خان، پادىشاھ، بەگلەردە ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ بولۇشى — بولماسلىقى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئەخلاقىي دورىلىرى ۋە دۆلەت قانۇنىنىڭ توغرا ئىجرا قىلىنىشى ياكى بۇزۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك.

بۇ ئۇچ مۇناسىۋەتنىڭ بىر - بىرىگە بولغان باغلىنىشىنى بىر گەۋدە قىلىپ، ئۇنىڭ زور ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئۆتكۈر تىل، يۇقىرى ماھارەتلىك كىنايە ئۇسۇلى ئارقىلىق كۆرسەتكەن. لېكىن، تارىختا ئۆتكەن بۇ يۇنۇك پەيلاسوپلاردىن پلاتون، ئارىستوتىل، فارابى قاتارلىق ئالىملارمۇ بىر گەۋدە قىلىنغان بۇ ئۇچ مەسىلىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش دۆلەتچىلىك ئىلمىي سەۋىيىگە كۆتۈرۈپ قويالمىغاندى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە مۇۋەپپەقىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن « قۇتادغۇ بىلىك » تىكى تۆۋەندىكى بىر نەچچە مىسالارنى كۆرسىتىپ ئۆتەيلى. مەسىلەن:

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، بېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم.

پۇسۇپ خاس ھاجىپ كىشىنى قايىل قىلدىغان بۇ قانۇن ئىدىيىسىنى بۇنىڭدىن مىڭ يىلچە ئىلگىرىكى ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن ھۆكۈمنى ئۆز خاقانى ئالدىدا، خەلق ئالدىدا تەنتەنە بىلەن جاكالىغان. شەكسىزكى، قانۇن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى بىر خىل ۋاستە. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ھەممىدىن مۇھىم ئورۇنىنى تۇتىدىغان ئامىل ئىجتىمائىي ئادالەتنى ۋە ئىنسانلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈملەرنى ئادىل قانۇن بويىچە ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئەينى چاغدا ئىجرا قىلىنغان - قىلىنماۋاتقىنىدىن قەتئىينەزەر، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دېگەن ھۆكۈمنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. «قانۇن ھۆكۈمدارىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ھۆكۈمدار ھەرقانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغى قانۇندۇر. ھەممىدىن ئۇلۇغى قانۇننىڭ ئادىل تەتبىق قىلىنىشىدۇر». لېكىن، تارىختا ئۆتكەن ئاتاقلىق پەيلاسوپلاردىن پلاتون، ئارىستوتىل، فارابى قاتارلىقلارنىڭ مۇشۇ مەسىلىدىكى كۆز قاراشلىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كۆز قاراشلىرىغا زىتتۇر. پلاتون: «تەڭ بولمىغانلارغا تەڭ مۇئامىلە قىلىش تەڭسىزلىكتۇر... ئادالەتسىزلىك قىلىش ھۆر (ئازاد) ئادەمگە تېخىمۇ

كۆپرەك يارىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ تېخىمۇ كۈچلۈك خوجايىن بولالايدۇ، ئادالەتسىزلىكنى ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزەلىگەنلەر جەمئىيەتنى قوللىغا ئالالايدۇ ۋە ئەڭ ئەقىللىق كىشىلەر ھېسابلىنىدۇ» ① دەيدۇ. ئارىستوتېل: «قوللار ئەھلى ھايۋانغا ئوخشايدۇكى، ئىككىلىسىنىڭمۇ جىسمانىي كۈچىدىنلا پايدىلىنىلىدۇ... قوللار مال - مۈلۈكنىڭ بىرقىسمى بولۇپ، خوجايىننىڭ مۈلكى ھېسابىغا كىرىدۇ... كىشىلەر ئارىسىدا تەڭسىزلىك بولۇشى تەبىئىي ھال. بەزىلىرى ھۆكۈم قىلىش، بەزىلىرى ھۆكۈمگە بويسۇنۇش ئۈچۈن يارىتىلغان»② دەيدۇ. بۇ مىسالدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن «ئادالەت» ھەققەت مەسىلىلىرىدە ھەرگىزمۇ قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ۋارىسى ياكى شاگىرتى ئەمەسلىكىنى، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇچىدىن چىققان بۈيۈك مۇتەپەككۇر پەيلاسوپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە رېئال قانۇن ئىدىيىسى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىر پەيلاسوپلىرىنىڭ، دانىشمەنلەرنىڭ، خان - پادىشاھلارنىڭ، نوپۇزلۇق مۆتىۋەرلەرنىڭ سۆزىنى ئادالەت، ھەققەتنىڭ ئۆلچىمى قىلىۋېلىشتەك ئىلاھلاشتۇرۇش پەلسەپىنى رەت قىلغان. ئۇلار «ئىنجىل» نى ئادالەت، ھەققەتنىڭ ئۆلچىمى قىلغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «ھەممە ئادەم

① پلاتون: «دۆلەت» تۈركچە تەرجىمىسى، 1- توم، 31- بەت.

② ئاشىنل: «قەدىمكى يۇنانداسىياسىي چۈشەنچىلەر» تۈركچە تەرجىمىسى، ئىستانبۇل نەشرى، 163- بەت.

قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشى كېرەك» دېگەننى ئۆلچەم قىلغان؛ ئۇلار پاھىشاھ - خانلارنىڭ سۆزىنى ئادالەت - ھەققەتنىڭ ئۆلچىمى قىلغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئالدىدا بەگ، قۇل، كەمبەغەل دېمەي ئادىل ھۆكۈم قىلىشنى ئۆلچەم قىلغان؛ ئۇلار ئوردىدىكى كۆپ-چىلىكنى تەشكىل قىلغان ئەمەلدارلارنىڭ سۆزىنى ئادالەت، ھەققەتنىڭ ئۆلچىمى قىلغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوردىدىكى كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان ئەمەلدار-لارنىڭ سۆزلىرىنىڭ ھەققەت بولۇشى مۇتلەق ئەمەس دەپ قاراپ، بىرىنچى — ئادالەت، ئىككىنچى — خەلقە ياخشىلىق قىلماق، ئۈچىنچى — باراۋەرلىك، تۆتىنچى — ئىنسانىيلىق بولۇشنى ئۆلچەم قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن پەلسەپىگە دائىر ئىدىيىسىنى تاريختىكى ھەر خىل «قانۇن پەلسەپىسى» ئەسەرلىرىنى يازغان پەيلاسوپلارنىڭ بەزى ئەسەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كونكرېت پەرقنى تېخىمۇ روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

مەسىلەن: گېگېلنىڭ 1821 - يىلى نەشر قىلىنغان «قانۇن پەلسەپىسى» دېگەن كىتابى ئۇنىڭ «روھ پەلسەپىسى» نىڭ ئىككىنچى قىسمى، يەنى «ئوبىيېكتىپ روھ» دېگەن قىسمىنىڭ تولۇقلىمىسى بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ ئاخىرىدا گېگېل ئۆز پەلسەپە-سىنىڭ ئالىي پرىنسىپىنى «مۇتلەق ئىدىيە» پروسىيە پادىشا-ھى فرېدرىخ ۋېلگېلم III ۋەدە قىلغان دەرىجە تۈزۈمىدىكى پا-دىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈرغۇزۇش تۈزۈمىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى كېرەك دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئوتتۇرا ئەسىر

دەرىجە تۈزۈمىنىڭ تونىنى كىيگۈزگەن، پادىشاھلىق ھاكىمىيەتكە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، خۇشامەت قىلىپ، پادىشاھنى «ھەقىقىي ئەۋلىيا»، پرۇسسىيە پادىشاھلىق تۈزۈمىنى «دۆلەت تۈزۈمىنىڭ ئالىي شەكلى» دېۋالغان. گېگېل «ھەقىقىي ئەۋلىيا» دەپ ئاتىغان پادىشاھلارنىڭ سۆزىنى ئادالەت، ھەقىقەتنىڭ ئالىي پىرىنسىپى قىلىۋالغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «ھۆكۈمدارلار ھەر قانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، قانۇن ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلۇقى بىلەن ھۆكۈمداردىن ئۈستۈن تۇرۇشى كېرەك» دېگەننى ئۆز چەم قىلغان. قىسقىسى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىملىك ئادەملەرنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشى بىلەن بىلىمسىز ئادەملەرنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئەمەلىي ھادىسىلەر بىلەن باغلاپ تەپسىلىي چۈشەندۈرگەنىگە قارىغاندا، ئادالەت، قانۇن، دۆلەت ھاكىمىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن، شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ تەلىپىگە يارىشا توغرا ھەل قىلالىغان.

4

ئىلىم ـ پەنگە مۇھتاج بولۇۋاتقان ھازىرقى زامان ئەللىرى XX ئەسىرگە كەلگەندە ئۆز دۆلەتلىرىنى بىلىملىك كىشىلەرنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۈسۈلىنى بىلىم ئۈستىگە قويماقتا. شۇڭا، بۈندىن سۆزلەرنىڭ ھازىر ئېيتىلىشى ئانچە ئەجەللىنەرلىك ئەمەس،

ئەما بۇنىڭدىن مەڭ يىلچە ئىلگىرى بۇنداق ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىلمىي سۆزلەرنىڭ ئېيتىلىشى كىشىلەرنى بىئختىيار تەپەككۇر قىلىشقا ئېلىپ كېلىدۇ. چۈنكى، ئىنسانلار ئۈزۈن زامانلار داۋامىدا سانسىز ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، ئىدىيىۋى تەربىيە جەھەتتىن دۇچ كەلگەن بۇرانچاپقۇنلار نەتىجىسىدە، ئۆزىنىڭ بارلىق ئەنئەنىلىرىنى، جۇملىدىن تارىخىي، ئىلمىي، مەدەنىي مىراسلىرىنى ئۇلادتىن - ئەۋلادقا قالدۇرۇشنىڭ يولىنى بىلىم ۋە بىلىم بىلەن دۆلەت باشقۇرۇشتىن تاپقان. شۇڭا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سەۋەبلەرنى بىلىم - مەدەنىيەت دەپ ھېسابلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆز خەلقىگە بىلىملىك بولۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، دۆلەت باشقۇرىدىغان ئادەملەرنىڭ بىلىملىك بولۇشىنى تەلەپ قىلغان. بولۇپمۇ، بىلىملەر ئىچىدە ھەندىسە (گېئۇمېتىرىيە)، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە)، ماساھە (يەر يۈزىنى ئۆلچەش ئىلمى)، ھېساب، ئەدەبىيات ۋە باشقا ھەر خىل تىل ئىلمى قاتارلىقلارنى ئۆگىنىشىنى تەلەپ قىلغان. ئەگەر ھۆكۈمرانلار بۇ ئىلملەرنى ئۆگەنمىسە، بىلىملىك بولمىسا، دۆلەتنى ئادىل باشقۇرالمايدۇ، خەلقنى بەخت - سائادەتكە ۋە خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈرەلمەيدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. شۇڭا «قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئىبارەت ئىلىم - مەرىپەتنىڭ بۇلىقىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن پەلسەپىلىك تەپەككۇرلەرنىڭ بىرى — بىلىم ۋە ئۇنىڭ

قەدىر - قىممىتى ھەققىدىكى پىكىرلەر بولۇپ، بۇنى تۆۋەندىكى بەيىتلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ:

2603 ئەي ئەقلى تولۇق ئەر، بىلىملىكنى بىل،
بىلىملىك كىشىنى سەن ئەل چوڭى قىل.

208 پۇتۇن ياخشىلىقلار ئىلىم نەپسى ئول
بىلىم بىرلە تاپتى مىسال كۆككە يول.

313 بىلىم بايلىق ئول، گادايلاشمايدىغان،
قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى بەيىتلەر ئارقىلىق ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىنىڭ نامايەندىسى بولغان ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتنىڭ رولى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىگە يۇكسەك باھا بېرىپ، بىلىم ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇشنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى بەدىئىي ماھارەت بىلەن نەزمىيلەشتۇرگەن. شائىر بارلىق قەدىر-قىممەت، ئىززەت ۋە ھۆرمەتنىڭ بىلىمگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى؛ نادانلىقنىڭ، بىلىمسىزلىكنىڭ كىشىلەر يىرگىنىدىغان قەبىھ نەرسە ئىكەنلىكىنى، بىلىمنى جەمئىيەت ۋە خەلق ئۈچۈن ئىشلەتمەسە، ئۇ خۇددى ساينىڭ تېشىغا ئوخشاش قەدىرلەنمەيدىغانلىقىنى؛ گويا ئىپار ئۆزىنىڭ خۇشپۇرىقىنى يوشۇرالمىغىنىدەك، بىلىمۇ ئۆزىگە خاس نۇر چېچىپ تۇرىدىغان بەخت - سائادەت مەنبەسى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ

ئىنتايىن چوڭقۇر مەنىگە ئىگە ئەقىل دېڭىزى ئىكەنلىكىنى شەرھىلىگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەت ئىشىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىدىغان دىپلوماتلارنىڭ بىلىم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، دىپلوماتنىڭ ئەلچىلەرنىڭ دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە بولغان تەسىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تۆۋەندىكى بەيىتلەردە بايان قىلغان:

2633 ئۇ بىلىۋۇن ھېساب ۋە گېئومېترىنى،
كەسىر ھەم يەر ئۆلچەش ئىلىملىرىنى.

2636 پۈتۈن تىلدا سۆزلەشنى بىلىۋۇن تىلى،
پۈتۈن خەتنى ئوقۇيۇن، پۈتۈيۇن قولى.

2634 يەنە دامكا ـ شاھماتنى ئۇ بىلىۋۇن خوپ،
ئويۇنغا چۈشكۈچىنى ئالىۋۇن ئۇتۇپ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزى ياشىغان شۇ ئەسىردىكى «نام ئەلاچىلىقى» ئېقىمىدىكىلەرگە ئوخشاشلا، خۇداغا ئېتىقاد قىلىش نۇقتىسىنىڭ زىرىدىن قۇتۇلالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ماتېرىيالىزملىق خاھىشقا ئىگە ئىدى. چۈنكى ئۇ ئۆز ئەسىرىدىكى بىر قانچە بەيىتلەردە ھاياتنىڭ ماددىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى، ماددىي دۇنيا بولمىسا ھاياتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن:

ئۇ ھاياتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى «تۆت خىل ماددا» (تۆت تادۇ) نىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا باغلىق

دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ تۆت خىل ماددىنى سۇ، ئوت، ھاۋا، تۇپراقتىن ئىبارەت دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇ يەنە سەييارىلارنىڭ ئورۇنلىشىشنى كۆرسىتىش ئۈچۈن تاشقىرى، ئالەم بوشلۇقىنى 12 بۆرجقا بۆلىدۇ.

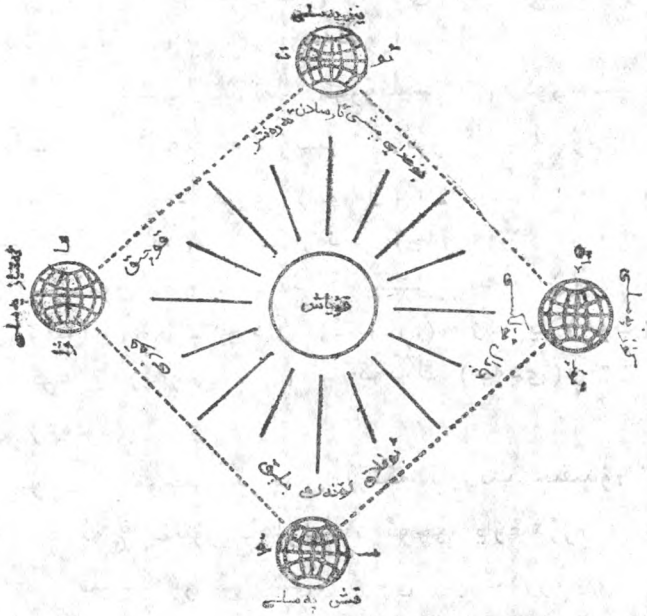
مەسىلەن: 1 - قوزۇ (ھەمەل)، 2 - ئۆد (سەۋر)، 3 - قوچىق (ئەسەد)، 4 - ئەرەنتىر (جەۋزا)، 5 - ئارسىلان (سۇنبۇل)، 6 - بۇغداي بېشى (سەرەتان)، 7 - ئولگى (مىزان)، 8 - چادال (ئەقرەپ)، 9 - يا (ھوت)، 10 - ئوغلاق (قەۋس)، 11 - كۆنەك (جەدى)، 12 - بېلىق (دەلۋە).

بۇ 12 بۆرجنى ئۇچتىن تۆتكە ئايرىپ چىقىدۇ:

142 ئۇچ يولتۇز باھارنىڭ، ئۇچى يازغىدۇر،
قىشنىڭدۇر ئۇچىسى، ئۇچى كۈزگىدۇر.

دېيىش ئارقىلىق ئەتىياز، ياز، كۈز، قىشتىن ئىبارەت تۆت پەسلىنى ئايرىيدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى سخىما بويىچە چۈشىنىش مۇمكىن:

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى مەدرىس پەلسەپىسى ۋە كېيىنكى بەزى پەيلاسوپلارنىڭ «مۇتلەق روھ» پەلسەپىسىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئادەمنىڭ بىلىملىك بولۇشى تەقدىرگە باغلىق ئەمەس، ئادەم ئانىسىدىن بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ، قورساقتىن بىلىملىك قىلىپ بالا تۇغدىغان ئانىمۇ مەۋجۇت ئەمەس، ئادەم تۇغۇلۇپ ئۆسۈپ يېتىلىش

جەريانىدا تەپەككۇرقىلىش، بىلىش ئىقتىدارىنىڭ تەرەققىياتى بويىچە بىلىملىك بولۇپ يېتىشىدۇ، بىلىمنى ئۆزلۈكسىز ئۆگىنىش ئارقىلىق ئىگىلىگىلى بولىدۇ، دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان.

5

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەخلاق ئىنسانىنىڭ قىممەتلىك پەزىلىتىدۇر» دېگەن ئىنسانپەرۋەرلىك مەسىلىسىگە دائىر پەلسەپىۋى كۆز قارىشى «قۇتادغۇ بىلىك» تە خېلى سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ.

مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە، كىشى شۇنداق توغرا بولۇشى كېرەككى، ئىچى - تېشى ئوخشاش بولۇپ مۇناپىقلىق قىلمىسا، خەلقنە خىيانەت قىلماي يامان ئىشلاردىن ھاراق، ئاق كۆڭۈل بولسا، خەلق ئالدىدا يۈرىكىنى ئالقىنىدا تۇتۇپ، مانا مېنىڭ يۈرىكىم دەپ خەلقنە كۆرسىتەلىسە، يەنى ئەل ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ پاك يۈرىكىنى خەلقنە كۆرسىتەلىسە، شۇ چاغدا سەن ئەخلاقلىق ھەقىقىي ئادەم! ھەقىقىي ئەخلاق چوڭقۇر ئەقىلدىن كېلىپ چىقىدۇ، دەيدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «قۇتادغۇ بىلىك» قەدىمىي ۋە يۇكسەك مەدەنىيەتلىك بىر مىللەتنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى. ئۇ، ئەدەبىي ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە ھەم تارىخ، ھەم پەلسەپە، ھەم «سىياسەتنامە» ياكى دۆلەتشۇناسلىق، ھەم ئىجتىمائىي تەلىم - تەربىيە ۋە ئۇزاق ئۆتمۈش ھايات بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى رېئال ھاياتنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەن سىستېمىلىق بىر ئىلمىي ئەسەر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر تارىخنى، بولۇپمۇ قاراخانىلار سەلتەنىتى تارىخى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخنى، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ پەلسەپە، قانۇن، ئېتىكا، تەلىم - تەربىيە، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

بەزى ئالىملار بۇ ئەسەرنى «تېخى قول تەگمىگەن ئابىدە» دەپ قارايدۇ، مۇشۇنىڭ ئۆزىلا «قۇتادغۇ بىلىك» نى داۋاملىق تەتقىق قىلىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بىزنىڭ ئىلىمىزدىمۇ، «قۇتادغۇ بىلىك» دۆلەتچىلىك ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى مۇھىم نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. جۇملىدىن، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىمۇ مۇھىم نۇقتىلىق تەتقىقات تېمىسى قىلىپ تۇتۇۋاتىدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەرگە «شاكىلىنى تاشلاپ، جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش، قەدىمكىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» تىن ئىبارەت تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپى بويىچە مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە

ھىمىت مەقسۇت

بۇيۇك ئالىم، يېتىلگەن ئەدىب يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى — مەزمۇننىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقى، قۇرۇلمىسىنىڭ پىششىق ۋە مۇستەھكەملىكى بىلەن داستانچىلىق سورۇنىدا تۆردىن ئورۇن ئېلىشقا تېگىشلىك قىممەتلىك بەدىئىي نەمۇنە.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نەمۇنىلىك بەدىئىي ئەسەر بولۇشىنى ئۇنىڭ ئىپادىلىگەن مول مەزمۇنى، پىششىق ۋە مۇستەھكەم قۇرۇلمىسىدىن باشقا، يەنە ئۇنىڭدىكى بايۋە گۈزەل ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا گۈللەپ ياشىناۋاتقان قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ فېئوداللىق بازىسى بىلەن ئۇنىڭغا ماس كەلمەيۋاتقان ئۇستقۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى مەركىزىي ھالقا قىلىپ، خەلقنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان، ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئىلغار سى-

پاسسي، ئەدەبىيۋى، پەلسەپىۋى، قانۇنىي، ئەخلاقىي، ئىجتىمائىي ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولغان زىددىيەت توقۇنۇشلىرىنى تەسۋىرلەش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، قاراخانىلار دۆلىتىدە پەيدا بولغان يېڭى ۋەزىيەتكەپ كۈرەشلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

يىرىك ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەممىگاندىقى توقۇنۇشسىز (توقۇنۇشنى ئىپادىلىمەي) ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايەن قىلالمايدۇ. چۈنكى ھەر قانداق ئەدەبىي ئەسەردە ئادەم بېزىلىدۇ، ئادەم بولسا جەمئىيەتنى تەشكىل قىلىدۇ. جەمئىيەت تۈرلۈك تۈمەن زىددىيەت بىلەن تولغان بولىدۇ. ئەدەبىيات جەمئىيەتتىكى ئەنەشۇ زىددىيەتلەرنى ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئەينىكىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلقنى تەربىيىلەش، خەلقنىڭ روھىنى ئۇرغۇتۇش مەقسىتىگە يېتىدۇ.

بىز پۈتۈن داستانىنى رەتكا رەك گۈزەل نەقىش بىلەن بېزەلگەن ھەيۋەتلىك بىر سارايغا ئوخشاتساق، ئەسەردىكى كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش ۋە ئودغۇرمىشتىن ئىبارەت تۆت پېرسوناژ ئەنەشۇ ھەيۋەتلىك سارايىنى كۆتۈرۈپ تۇرغان تۆت تۈۋرۈك. بۇنىڭ ئىچىدىكى كۈنتۇغدى پۈتۈن سارايىنىڭ ئېغىرلىق نۇقتىسى چۈشكەن مەركىزىي تۈۋرۈك بولۇپ، ئەدەبىي ئاتالغۇ بىلەن ئېيتقاندا باش قەھرىمانىدۇر.

ئەدەب ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر كۈچى ۋە سىمۋوللۇق ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، باش قەھرىمان كۈن

تۇغدىنى يۇكسەك دەرىجىدە غايىۋىلاشتۇرۇپ، ئادىل قانۇنىنىڭ سىمۋولى — ئادىل پادىشاھ ئورنىدا مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم،

818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

يۇقىرىدىكى ئۇچ بەيىتتە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن يۇكسەك مەزمۇن يالغۇز ئەينى زامانلاردىلا ئەمەس، بەلكى مەڭگە يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپ ئىنسانىيەت ئاتوم دەۋرىگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۆزىنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى يوقاتقىنى يوق. بۈگۈنكى كۈندە «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن سىياسىي شۇئارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بۇ كۆز قاراشنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

ئەسەردىكى ئايتولدى بەخت ـ سائادەت سىمۋولى. ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىش ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ سىمۋولى. رېئال دۇنيادىن ۋاز كېچىپ، تەركىدۇنيالىق يولىنى تاللىۋالغان ئودغۇرمىش بولسا، قانائەتنىڭ سىمۋولى بولۇپ، كېيىنكى ئۇچ پېرسوناژ تۇرلۇك يوللار

بىلەن ھەر خىل بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئاساسىي باش قەھرىمان كۆنتۆغدىغا ياندىشىدۇ. ئەدەب ئەنە شۇ تۆت پېرسوناژنىڭ كۆنتۆغدىنى دەۋر قىلىپ ئېلىپ بارغان سۆھبىتى، بىر - بىرىگە يوللىغان مەكتۇبلىرى ۋە ھەربىرىكەتلىرى ئارقىلىق داستانىنىڭ مۇستەھكەم سىيۇژىت لىنىيىسىنى قۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن سىياسىي، پەلسەپىۋى، قانۇنىي، ئەخلاقىي ئىدىيە سىستېمىسىنى ئەنە شۇ سىيۇژىت قۇرۇلمىسىغا سىڭدۈرۈپ، سوئال - جاۋابلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

تۆت پېرسوناژنىڭ ئۆزئارا سۆھبىتى دراماتىك دىئالوگ شەكلىنى ئالىدۇ. مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ ئىلغار پەلسەپىۋى كۆز قارىشى ۋە لىرىك ھېسسىياتىنى ئەنە شۇ تۆت پېرسوناژ سۆھبىتىگە سىڭدۈرۈپ، ئۇچىنچى شەخس تىلى بىلەن ئىزھار قىلىدۇ. داستاندىكى بۇ ئىپادىلەش ئۇسۇلى كىتابخانىنى ئۆزىگە ماگنىتتەك جەلپ قىلىپ، شۇ سۆھبەتكە قاتنىشىۋاتقاندەك ھېسسىياتقا ئىگە قىلىدۇ.

مۇئەللىپ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئەنئەنىۋى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، تۆت پېرسوناژنىڭ تەلى ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر خىل قاتلاملىرىدىكى ماھىيەتلىك زىددىيەتلەرنى تەسۋىرلەش جەريانىدا پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارقىن سۈرەتلەپ، ھەر بىر كونكرېت ۋەقە تەپسىلاتلىرىدا ئۆزىنىڭ ئالىيجانابلىقىدىسىنى، ئىلغار كۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «قۇتادغۇ بىلىك» يېڭى نەشرىنىڭ 6 - 7 -

به‌تلرىده ئېيتىلغانده‌ك «بۇ ئه‌ينى زامان ئىجتىمائىي ها-
ياتى بىله‌ن زىچ باغلانغان، ئۆز ده‌ۋرىگه نىسبه‌تە‌ن رې-
ئاللىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان ئه‌ده‌بىي ئه‌سه‌ر» بو-
لۇپ، «نۇرغۇن ته‌سۋىرلە‌رده رېئاللىزم نۇرى چاقناپ
تۇرىدۇ». ئېلىگ(خان، پادىشاھ)، ۋەزىر، ھاجىپ، ھەربىي
قوماندان، ئالىم، شائىر، خەزىنىچى، كاتىپ، ئەسكەر،
ساقى، ئىشىك باققۇچى، ئاشپەز، دېھقان، چارۋىچى، سو-
دىگەر، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ، خىزمەتچى، ئەلچى قاتارلىق-
لار داستاندا مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، بۇ ئىجتىما-
ئىي قاتلاملارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ۋە جەمئى-
يەتتىكى ئورنى ھەققىده ئىخچام ۋە ئىشەنچلىك بەدىئىي
خاراكتېرىستكا بېرىدۇ. مەسىلەن:

545 ئەل ئىچره كىم ئالسا بىر ئۈستۈن ئورۇن،
تۈزىسۈن ئەل ئۈچۈن بىر ياخشى قانۇن.

5302 پېقىر، تۇل، يېتىمنى قورۇغدا ئامان،
شۇ چاغدا بولۇر چىن قانۇن نامايەن.

2115 تەكەببۇر بولۇش بەگكە لايىق ئەمەس،
تەكەببۇرلۇق بۇزار دۇرۇس يولنى، بەس.

دېيىش ئارقىلىق، ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ھۆ-
كۈمدارلار ئالدىغا ناھايىتى زور مەسىلىنى قويۇپ، ئۇ-
لارنىڭ خاراكتېر ماھىيىتىنى ئېچىپ بەرسە،

4403 پۈتۈن جانى بار ئاچ بولۇر ھەم تويۇر،
تىرىك بولسىلا ئاڭا مۇھتاج ئېرۇر.

4404 ساڭا ھەم، شۇبھە يوق، كېرەك بۇ كىشى،
پۈتەركىم، ئۇنىڭلە گېلىڭنىڭ ئىشى.

4417 نەسىبە ئالۇرلەر تۇمەن مىڭلىغان—
يۇرۇچى يەر ئاشنى، ئۇچقانلىرى دان.

دېيىش ئارقىلىق مۆمىن، قولى كەڭ، ئىشچان، بارلىق جانۋارلارنىڭ نىجادكارى دېھقانلارنىڭ خاراكتېر ماھىيىتىنى روشەن سۈرەتلەپ بېرىدۇ.

4440 بۇلار بەك ئاق كۆڭۈل، چىن راستچىل ئېرۇر،
كىشىگە يۈكىنى يۈكلىمەس بولۇر.

4441 يېمەك ـ كىيمەك، ئۇلاغ ـ ئات، ئايغىر ۋە يۈك—
توشۇچى بۇلاردىن چىقار بەلگۈلۈك.

4442 قىمىز، سۈت، يا يۇڭ، ياغ، قېتىق يا قۇرۇت،
بىسات يا كىگىز ھەم ھوزۇر ئۆيگە تۈت.

يۇقىرىدىكى مىسرالارنى ئوقۇغاندا، كىتابخان ئۆزىنى گويا چارۋىچىلار ئارىسىدا ياشىغاندەك ھېس قىلىپ، كۆز ئالدىدا چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش كارتىنىسى يارقىن

گەۋدىلىنىدۇ. ھەر بىر ئىجتىمائىي گۇرۇھ سۆزەتلەنگەن بۇنداق مىساللارنى داستاندا كۆپلەپ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

ئەسەردىكى تۆت پېرسوناژ كۇنتۇغدىنى مەركەز قىلىپ، سېلىشتۇرما ھالەتنى شەكىللەندۇرۇپ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە بىر - بىرىنى ئۆزئارا يورۇتۇپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە شۇغۇللانغان كەسپىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۇپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىدىكى پەرقلەر بىر - بىرىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان ھايات پائالىيەتلىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۇرۇلىدۇ.

ئەدىب ئۆز داستانىدا پەندى - نەسىھەتكە ناھايىتى زور ئورۇن بەرگەن. بۇ پەندى - نەسىھەتلەر توغرىدىن توغرا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاساسسىز قۇرۇق شوئار ياكى روھىي چۈشكۈنلۈك بىلەن سۇغىرىلغان دىنىي تەسەۋۋۇپ سەپسەتىلىرى بولماستىن، بەلكى ئىنسانىيەت ھاياتىدىكى خىلمۇ خىل تەجرىبە - ساۋاقلار ئاساسىدا جۇغلانغان، رېئال تۇرمۇش ئوچىقىدا تاۋلانغان پەلسەپىۋى پىكىر جەۋھەرلىرىدۇر. شۇڭلاشقا ئەدىبنىڭ بۇ ئىدىيىسى ئەينى زامانىدىلا ئەمەس، بەلكى ھازىرمۇ ساپ ئالتۇندەك نۇر چېچىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

2030 سۆزەلمەس زالىم بەگ بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتۈرمەيدۇ خەلقى ئۇنىڭ زۇلمىنى.

2032 زۇلۇم — ئوت، يېقىنلاشسا، ئۇ كۆيدۈرەر،
قانۇن — سۇ، ئۇ ئاقسا نېمەتلەر ئۇنەر.

2033 بولاي دېسەڭ ئەلگە ئۇزۇن ھۆكۈمران.
قانۇن تۈز يۈرۈت، خەلقنى ئاسرا ھامان.

3200 بۇ كۈن ياخشى بولسۇن دېسەڭ بارچىسى،
ئۆزۈڭ ياخشى بولغىن، ئى ئەل كاتتىسى.

پېرسوناژ تىلى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ پەندى-نەسىھەتلەر بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق پېرسوناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىدۇ.

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ ئۇنۇملۇك بىر شەكلى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق شەيئىيەلرنىڭ زىددىيەتلىك ماھىيىتىنى ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ ۋە شۇ ئاساستا جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ياردىمى بولىدىغان ئاساسلىق زىددىيەتلەرنى تېپىپ چىققىلى، بۇ ھەقتە ئىلمىي كۆز قاراشقا ۋە ئۇنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغىلى، بۇ ئارقىلىق ئىلغار ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا تۆت پېرسوناژنىڭ سۆھبىتىنى تەسۋىرلەش جەريانىدا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ بۇ خىل ئۇنۇملۇك ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆ-

زمتشتىن هاسىل قىلغان دىداكتىك كۆز قاراشلىرىنى كەڭ - كۆشادە بايان قىلىدۇ. مەسىلەن، قانۇن ھەققىدە ياخشى - يامانلىق سېلىشتۇرۇپ:

2034 ئەل ئارتار قانۇن بىرلە، تۆزىلۈر جاھان،
زۇلۇم بىرلە كېمىپ ئەل، بۇزۇلۇر جاھان.

1458 قانۇننى تۆز ياخشى قانۇن تۆزگۈچى،
يامان تۆزسە بولۇر تىرىك ئۆلگۈچى.

دېسە، ئەمەلدارلار ھەققىدە ياخشى - يامانلىق سېلىشتۇرۇپ:

890 يامان باش كۆتۈرسە، ياخشىلار تۆگەر،
گەر ياخشى بەگ ئولسا، يامانلار بىتەر.

895 ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئەگەر،
بېيىپ ھەممە خەلقى، جاھان تۆزۈلەر.

دەيدۇ. بىلىملىك ۋە بىلىمسىزنى سېلىشتۇرۇپ، بىلىم ۋە بىلىمكىنى ئۇلۇغلاپ، ئوبرازلىق تىل ۋە ئوخشىتىش ۋاسىتىسى ئارقىلىق:

260 جاھاندا نېمە بار بىلىمدىن قىممەت،
بىلىمسىز دېسە ئەر ئۇچۇن بەكمۇ سەت.

262 بىلمسزگە تۆردە ئورۇن بولسا، كۆر،
بۇ تۆر بولدى پەگا، پەگا بولدى تۆر.

263 بولۇپ قالسا پەگا ئالمغا ئورۇن،
بۇ پەگا بولۇر تۆر تېخى ئەڭ بۇرۇن.

دېسە، كىچىك پېئىللىق بىلەن تەكەببۇرلۇقنى سېلىشتۇرۇپ:

2233 كىچىك دىل ئۇلۇغلۇق سۆرەر كۆپ زامان،
تەكەببۇرغا تەگمەس ئۇلۇغلۇق ھامان.

دەيدۇ. ئاز سۆزلەش بىلەن كۆپ سۆزلەشنى سېلىشتۇرۇپ، ئاز سۆزلەپ كۆپ ئاڭلاشنىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ كۆچى ئارقىلىق تۈۋرازلىق تىل بىلەن مۇنداق يۇرۇتۇپ بېرىدۇ:

1915 ئىشتىمەك قۇلاققا بېغىشلايدۇ زەۋق،
تولا سۆزلىگەن سۆزدە كۆپ پايدا يوق.

2684 بۇ ئاغزىڭ مىسالى بىر ئۆڭكۇر ئېرۇر،
سۆزۈڭ چىقسا ئوندىن تاڭ يېلى بولۇر.

2686 ئېغىزدىن گەھى ئوت، گەھى سۇ چىقار،
تۇزەر بولسا بىرسى، ئۇ بىرسى بۇزار.

2687 كۆيەر ئوتقا ئوخشاش كېرەكسىز سۆزۈڭ،
ئېغىزدىن چىقارما، كۆيەرسەن ئۆزۈڭ.

مۇئەللىپ يۇقىرىدىكى مىسرالاردا ئاز سۆزلەش بىلەن كۆپ سۆزلەش ئوتتۇرىسىدىكى پايدا - زىيان توغرۇسىنى ئېچىپ تاشلىغاندىن كېيىن، يەنە شۇ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، راست سۆزلەش بىلەن يالغان سۆزلەشنىڭ ئاقىۋىتىنى كۆرسىتىپ، يالغان سۆزلىگۈچىگە ئاچچىق بىر قامچا ئۇرىدۇ:

5079 بەگ راست سۆز بولغۇلۇق ۋە تانماس كېرەك،
سۆزىدە تۇرماسنى ئەر دېمەس كېرەك.

5080 بىر ئېيتقان سۆزىدىن يانمايدۇ ئەرەن،
سۆزىدىن يانغۇچى خوتۇندۇر، دېمەك.

مۇئەللىپ سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ھايات دېگىزىغا شۇڭغۇپ كىرىپ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىدىن تارتىپ كىشىلەر ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە دائىم ئۇچرايدىغان ئەقەللىي پەرقلەرگىچە سەل قارىماسلىقنى، مېھمان چاقىرىش ھەققىدىكى تۆۋەندىكى بېيتلەردىن بىزنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز:

4663 بولۇر تۆت خىل تەكلىپ قىلىنغان ئادەم،
بارۇر جايىمۇ تۆت خىل بولۇر، ئى بۇتام:

4664 بىرى، ئاشقا تەكلىپ قىلىنغان ھامان—
بارۇر ۋە نە بەرسە، ئىچەر، يەر ھەرئان.

4665 بىراق، ئۆز ئۆيىگە قىچقارماس كىشى،
تاماقنى ئۆزىلا يېيىشتۇر ئىشى.

4666 يەنە بىرسى، قىچىرسا ئاشقا بارۇر،
ئېشىن يەر، ئۆزىنمۇ ئۆيگە قىچقىرۇر.

4667 بىرىكىم، كىشىنىڭ بارماس چېيىغا،
ئۆزى ھەم كىشىنى ئېيتماس چېيىغا.

4668 ئۆلۈك ئۆز، ئۆنى سەن تىرىكتۇر دېمە،
تىرىكلىكتە ھەرگىز ئاڭا قېتىلما.

4669 يەنە بەزىلەر بار، بارمايدۇ پەقەت،
سويۇپ قانچە مالنى، بېرۇر زىيا پەت.

يۇقىرىدىكى مىسرالاردا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ سېـ
لىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق تۇرمۇشتا ئۇچراپ تۇرىدى
غان تۆت خىل ئادەمنىڭ مىجەز - خاراكتېرى ئېچىپ
بېرىلگەن بولۇپ، ھەر بىرى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇ
مۇملۇققا ئىگە.

داستاندىكى ھەر بىر كۇبلىت بېيىتتە ئىپادىلەنگەن
ئوي - پىكىرنىڭ سالمىقى ئوخشاش ئەمەس، شۇنداقلا

هەر بىر ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەرنىڭ ئومۇ-
نىمۇ ئوخشاش ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزىدە بىر
بېيىتنىڭ ئۆزىدىلا زىددىيەتلىك ئىككى تەرەپ روشەن
ھالدا سېلىشتۇرۇلۇپ، ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولسا، بە-
زىدە بىر قانچە بېيىت ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئوي - پى-
كىر ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. يۇقىرىدىكى مىس-
رالاردا بۇ پاكىت ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ئۇلۇغ ئەدىب ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسى
چوڭقۇر سىڭگەن ئۇلۇغۋار غايىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن
يەنە ئوخشتىش، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىك
ۋاستىلەرنىڭ كۆچىدىنمۇ ناھايىتى ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ،
داستانىنىڭ تىلىنى ئوبرازلىق، جانلىق، كونكرېت قىلىپ،
ئوي - پىكىرنى چوڭىنىشلىك ھەم ئىخچام ئىپادىلەپ
بەرگەن. مەسىلەن: ئاچكۆزلۈك، مال - دۇنياغا بېرىلىپ
ئۆزىنى يوقىتىپ قويۇش قاتارلىق ئىنسان پەزىلىتىنى
يەرگە ئۇرىدىغان پەسكەش قىلىقلارنى غەزەپ بىلەن
سۆكۈپ:

1408 گويا بىر تۇزلۇق سۇ بۇ دۇنيا مېلى،
كىشى قانماس ئىچىپ، نەم بولماس تېلى.

2866 خيانەتچى نەگە قول سۇنسا ئەگەر،
دېگىزمۇ سوغىلار، قۇرۇپ كېتەر يەر.

دېسە؛ بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ ئەقىلسىز بولىدىغانلىقىنى

چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلارنى مەۋسىز دەرەخكە، قا-
راڭغۇ ئۆيگە ئوخشاتسا، بىلىم ۋە ئەقىلنى قاراڭغۇ ئۆي-
نى يورۇتقۇچى چىراغقا ئوخشتىپ مۇنداق دەيدۇ:

2455 ئەقىلسىز كىشىدۇر يېمىشسىز ياغاچ،
نە قىلغاي يېمىشسىز دەرەخلەرنى ئاچ؟

1840 كىشى تۇن كەبى بىر قاراڭغۇ ئۆيدۇر،
ئەقىل بىر چىراغدەك ئۇنى يورۇتۇر.

ھۆكۈمدارلار بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسى-
ۋەتنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن:

1412 خەلق قوي كەبىدۇر، بېگىدۇر چوپان،
چوپان بولماق كېرەك قويغا مېھرىبان.

دەپ يازىدۇ.

ئوخشتىش مۇستىلىستىك ۋاستىلەر ئىچىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ۋاستە بولۇپ، ئوخشتىش ئارقىلىق مەلۇم ئوخشاشلىقى بولغان ئىككى شەيئىنىڭ بىرى ئارقىلىق، يەنە بىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش مەقسىتىگە يېتىشلى بولىدۇ. ئوخشتىش ئارقىلىق بىرمۇ داۋالى چۈشەندۈرۈل-گەندە، ئوخشالغۇچى شەيئىي بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئىي ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىش گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، تىل-

مىڭ جانلىق، كونكرىت، ئوبرازلىق بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى، بۇ ئارقىلىق ئابستراكت داۋلىنى كونكرىت، مۇرەككەپ داۋلىنى ئاددىي، جانسىز داۋلىنى جانلىق قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ.

دېمەك، «گويا»، «كەبى»، «تەك» قاتارلىق ئوخشىتىش سۆز قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق تۈزۈلگەن يۇقىرىقى مىسرالاردىكى ئوخشىتىشلاردا تويماس، ئاچكۆزلەر ئۇچۇن مال دۇنيا «تۈزلۇق سۇ» غا ئوخشىتىلسا؛ بىلىمسىز، ئەقىلسىز كىشىلەر «مېۋىسىز دەرەخ» ۋە «قاراڭغۇ ئۆي» گە ئوخشىتىلغان. بىلىم ۋە ئەقىل قاراڭغۇ ئۆينى يورۇتقۇچى «چىراغ» قا ئوخشىتىلغان. خەلق «قوي» غا ئوخشىتىلسا، ھۆكۈمدارلار «چوپان» غا ئوخشىتىلغان بولۇپ، ئوخشىتىشنىڭ كۈچى بىلەن بۇ شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئابستراكت ۋە مۇرەككەپ باغلىنىشلەر كونكرىت جانلىق، ئوبرازلىق ۋە چۈشىنىشلىك ئىپادىلەپ بېرىلگەن.

ئۆگدۈلمىشىنىڭ كۈنتۇغدى ئېلىگ بەگكە ئەسكەر توغرىلىق ئېيتقانلىرى تەسۋىرلەنگەن تۆۋەندىكى مىسرالارنى ئوقۇغاندا، مۇئەللىپنىڭ ئىستىلىستىك ۋاستىلەر ئىچىدىكى ئوخشىتىش كۈچىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئوبراز يارىتىش مەقسىتىگە قانداق يەتكەنلىكىگە قايىل بولۇشقا مەجبۇر بولىمىز:

2310 سوقۇشقاندا يولۋاس يۈرەكلىك كېرەك،
تۇتۇشقاندا يىلۇز بىلەكلىك كېرەك.

2311 توكگۈز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۈچى،
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچى.

2312 ئۇ بولسۇن ھىلىگەر قىزىل تۈلكىدەك،
ئاداۋەتچى بولسۇن بۈغرا تۆگىدەك.

2313 سېغىزخاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسە قىيا قۇزغۇنىدەك يىراقنى كۆزى.

2314 قارا، بولسۇن ھىممەتتە ئۇ ئارسلان،
كىچەسى ھۇقۇشتەك ئويغاق ھەر زامان.

يۇقىرىدىكى مىسرالاردا مۇئەللىپ ئوخشىغۇچى ئۇچۇن گەرچە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ يىرگىنچىلىك بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنى تاللىۋالغان بولسىمۇ، بۇ ئوخشىتىش جەڭچىنىڭ ئوبرازىغا قىلچە نۇقسان يەتكۈزمەيلا قالماستىن، بەلكى بۇ ھايۋانلارنىڭ ئۆزىنى قوغداش ۋە ئۆز دۇشمەنلىرىنى يېڭىشتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق جەڭچىنىڭ ياۋ بىلەن ئېلىشقاندا قانداق بولۇشى لازىملىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان بىر مىزانىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇڭا بۇ مىسرالارنى ئوقۇغاندا، ئادەمنىڭ كۆز ئالدىدا قانداقتۇ بىر سەلىپى قىياپەت ئەمەس، بەلكى بەستىدىن كۈچ يىغىپ تۇرىدىغان بىر جەڭچىنىڭ جەسۇر قىياپىتى، ئۇنىڭ دۇشمەن بىلەن ئېلىشقان ۋاقتىدىكى باتۇرلۇقى، غەيرەت ـ شىجائىتى، ئۆچ ئېلىشتا تەرسا، چاقىرلىقى،

هۇشمەننى يېڭىشتا قەتئىي ۋە ئۇستاتىلىقى، ئۆزىنى قوغ-
داشتا هۇشيار ۋە سەگەكلىكى قاتارلىق ئالاهىدىلىكلىرى
بىلەن خۇددى كۆپتۇرمە سۈرەتتەك گەۋدىلىنىدۇ.

بەدىئىي ئەسەردە بەزى جانسىز شەيئىيلەر جانلىق
قىلىنىپ، ئوي - پىكىرگە ئىگە ئادەم سۈپىتىدە تەسۋىر-
لىنىپ، بۇ ئارقىلىق هېسسىيات جانلىق ۋە يارقىن ئىپادىلىنىدۇ.
بۇ ئەدەبىياتتا جانلاندۇرۇش دېيىلىدۇ. يۇسۇپ
خاس هاجىپ ئۆز داستانىدا ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ
جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ لىرىك
هېسسىياتىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ:

2647 پەزىلەت بىلەن ئەر قولىن گەر سۇنار،
بۇيۇك تاغ ئېگىپ باشىن يەرگە قويار.

بۇ مىسالدا جانلاندۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن پەزىلەت-
لىك ئادەمگە تاغنۇ باش ئېگىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش ئار-
قىلىق، لىرىك هېسسىيات كۈچى بىلەن ئەخلاق - پەزى-
لەتنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ كۆتۈرۈپ، پەزىلەتلىك ئادەم-
نىڭ هەممىگە قادىر ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

بايان، تەسۋىر، لىرىكا بەدىئىي ئەدەبىياتتا كەم
بولسا بولمايدىغان ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بولۇپ، ئۇلار
ئۆزلىرىنىڭ ئالاهىدىلىكلىرى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن
پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئەمما ئۇلار بىر - بىرىدىن زادىلا
ئايرىلمايدۇ ۋە بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك»
داستانىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەهمىيەتكە ئىگە كەڭ مەزمۇنىنى

يۇرۇتۇپ بېرىشتە بۇ ئۇچ ۋاستىنىڭ ئويىغان رولى ناھايىتى زور.

ئەدەبىي ئەسەردە ئەكس ئەتتۇرمەكچى بولغان ئوي - پىكىر ھەر قانچە ئىلغار ۋە ھەر قانچە ئەھمىيەتلىك بولسىمۇ، شۇ مەزمۇننى تولۇق ۋە مۇۋاپىق ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدىغان ئۇنۇملۇك ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلمسا، كۆتكەن مەقسەتكە تولۇق يەتكىلى بولمايدۇ. بۇ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدە يۈكسەك ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان مۇھىم مەسىلە.

بۇ تەلەپنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقىشقا قادىر ئۇلۇغ ئەدىب يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ پىشقان بەدىئىي ماھارىتى بىلەن ئوبرازلىق تىل ۋاستىسى ئارقىلىق ئۇنۇملۇك تەسۋىرلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، كىتابخانلارنى ئۆزى تەسۋىرلىگەن بەدىئىي مۇھىت ئىچىگە تەبىئىي ھالدا باشلاپ كىرىدۇ. مەسىلەن: كۇنتۇغدى ئىلىگ دۇنيادىن قول ئۈزۈپ، تەركىدۇنيالىق يولىنى تۇتقان دانىشمەن، پەيلاسوپ ئودغۇرمىشنى ئالدىنغا چاقىرتىش ئۈچۈن، مەكتۇب بىلەن ئۆگدۈلمىشنى بىر نەچچە قېتىم ئۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. مەكتۇبنى ۋە ئۆگدۈلمىش بىلەن ئودغۇرمىشنىڭ سۆھبىتىنىڭ بايانى ئىپادىلەنگەن تەسۋىرنى ئوقۇغاندا، كىتابخان ئۆزىنى تەبىئىي ھالدا ئۇلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولغاندەك ھېس قىلىدۇ. مۇئەللىپ بۇ جەريانىنى تەسۋىرلەپ، ئاخىرىدا ئۆگدۈلمىش ئودغۇرمىشنىڭ قايىل قىلالمای قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى كەچىنىڭ ۋە سۇبھى كۆتۈرۈلگەندىن كېيىنكى تاڭنىڭ مەنزىرە تەسۋىرىنى مۇنداق سۈرەتلەيدۇ:

3283 قۇياش ياندى يەرگە ھەم قويدى بېشىن،
يورۇق دۇنيا مەڭزى قىزارتتى تۇسىن.

3284 يېيىپ ساچىن ساما، ياپتى نۇر يۈزىن،
گۈزەل زۇلپى قاپلاپ كەتتى يەر يۈزىن.

3288 يىپەك قالقان بېشىن چىقارغان ھامان،
يۇرۇق يۈز كۈلەردەك يۇڭدى جاھان.

4967 كۈلۈپ باقتى ئۆرلەپ گۈزەل قىز يۈزى،
يورىدى جاھاننىڭ ھەر ئىككى يۈزى.

4968 قۇياش چىقتى ئۆرلەپ، كۆرسەتتى ئۆزىن،
يورۇتتى ۋادى ھەم دەريالار يۈزىن.

4959 قىزىل يۈزى بولدى پەلەكنىڭ سېرىغ،
جاھان بولدى ئالتۇن رەڭدەك ئېرىغ.

4960 قۇياش سۈرتتى يۈزگە سېرىق زەپىران،
ھاۋارەڭ شېشىگە پۈركەندى جاھان.

4961 مەشۇقلەر قېشىدەك بولۇپ ئاسمان،
ھەبەش - زەڭگى تۈسىگە كىردى جاھان.

4966 پەلەك يىرتتى كىيىگەن قارا كۆڭلەگىن،
كۆتەرىپ پەرەنجە، ئۇ ئاچتى يۈزىن.

ئوخشتىش ۋە جانلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەسۋىرلەنگەن بۇ مەنزىرە تەسۋىرىنى ئوقۇغاندا، ئادەمنىڭ كۆز ئالدىغا كەچكى شەپەق ئاستا - ئاستا خىرەلىشىپ، ئاسمان گۈمبىزىنى قاراڭغۇلۇق قاپلاپ، كۈن نۇرى ئۆچۈۋاتقان تەبىئەت مەنزىرىسى ۋە سۈبھى كۆتۈرۈلۈپ، تاڭ سۈزۈلۈپ، ئەمدىلا باش كۆتۈرگەن قۇياش نۇرى جاھاننى يورۇتۇۋاتقان مەنزىرە سىزىلغان ئىككى پارچە چىرايلىق سۈرەت نامايەن بولىدۇ.

داستاننىڭ سىيۇژىتى ۋە پېرسوناژ تەسۋىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بۇ مەنزىرە تەسۋىرلىرى پېرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە ۋە ئەسەرنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى ئاشۇرۇشتا چوڭ رول ئوينىغان.

مۇئەللىپ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ سېلىشتۇرۇش، ئوخشتىش، جانلاندۇرۇش، بايان، تەسۋىر، لىرىكا قاتارلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوللانغاندا ئىخچام، جانلىق، ئوبرازلىق ۋە ئاھاڭدار خەلق تىلىدىن پايدىلاندى. داستان تىلىنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن دانىشمەنلەرنىڭ ھىكمەتلىك سۆزلىرىنى، خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى ئىشلەتتى. مەسىلەن:

881 ئەگەر كىرسە ئاق سۇت بىلەن ياخشى خۇلق،
ئۆلۈم تۇتمىغۇنچە ئۆزگەرمەس قىلىق.

بۇ بەيىتتە «سۇت بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقىدۇ» دېگەن خەلق ماقالى ئىشلىتىلگەن بولسا،

2692 قىزىل قىل — قارا باشقا دۇشمەن يامان.
ئۇنىڭدىن ھەزەر قىل، ياشارسەن ئامان.
دېگەن بۇ بەيىتتە «ئېغىز يۇگۈرۈكى باشقا» (چىقىدۇ) دېگەن تەمسىل ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن ئۆزئىپادىسىنى تاپقان.

4642 تىلەسەڭ كېسەلسىز ئۆمۈر، ئەي تېگىن①،
ئېتى «ئازىيە» دېگەن دورىنى يېگىن.

بۇ بەيىتتە «قورسىقىڭ ئاغرىسا نەپسىڭنى يېغ» دېگەن ماقالدىن پايدىلانغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.
«شەئىر يېزىشىمۇ رادىي قازغانغا ئوخشاش، — دەيدۇ شائىر ماياكوۋسكى، — بىر گرام رادىي قېزىش ئۈچۈن، يىل بويى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ، شەئىر دا بىر سۆزنى جايىدا ئىشلىتىش ئۈچۈن، نەچچە مىڭ تونىنا سۆز رودىسى قېزىش كېرەك.»
ئۇلۇغ ئەدىب جاپالىق ئەمگەك سىكىدۇرۇپ، سۆز كانلىرىنى قېزىپ، چۆھەر غەۋۋاسلاردەك سۆز دېڭىزىغا شۇڭغۇپ كىرىپ جاھان مەدەنىيىتىنىڭ بوينىغا ئۇنچە - مەرۋايىت تاقىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ دۆلەت ئەربابى بولۇشىغا قارىماي، خۇددى ئۆزى يازغاندەك:
371 بويۇم ئىدى ئۇقتەك، كۆڭۈل ئىدى يا،
كۆڭۈلنى قىلغۇچە ئوق، بويۇم بولدى يا.
بولسىمۇ، مەنىۋى ھاياتىنى ئىنسانىيەتكە «بەخت - سائادەت» كەلتۈرۈشكە بېغىشلاپ، جاھان مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە ئاجايىپ بىر جاھاننامە تىكلەپ بەردى. بىز بۇ جاھاننامە ئارقىلىق ئەمگەكچان، باتۇر ئەجدادلىرىمىزنى كۆرمەكتىمىز!

① تېگىن — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) شاھزادە.

«قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

ئابدۇرېھىم سابىت

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆز تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا مەزمۇنىنىڭ مول ۋە بايلىقى، شەكلىنىڭ خىلمۇ خىللىقى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ژانىرلارنىڭ بىرى شېئىرىيەتتۇر.

ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ھەر قايسى تارىخىي دەۋر لەرنىڭ خۇسۇسىيەتى ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈش ئارقىلىق قەدىمۇ قەدىم تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەللىكە قاراپ يۈزلىنىۋاتقان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى قارا خانىلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، شۇنداقلا ئىسلامىيەتنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا تارقىلىشى بىلەن يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. چۈنكى، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسىي قاتناش تۈگۈنى ھېسابلانغان مىڭ يول (بۈيۈك كارۋان يولى) بويىدىكى قەشـ

قەردە ئەينى دەۋردە ئۇچ خىل دىن بىلەن ئۇچ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا گىرەلىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى قاراخانىلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى. بولۇپمۇ VIII ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا گۇللەنگەن ئەرەب مەدەنىيىتى ئىسلام دىنىنى يېڭىدىن قوبۇل قىلغان قاراخانىلار خانلىقى تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىش بىلەن ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ، گەرچە قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى بىراقلا يېمىرىپ تاشلىيالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ مەدەنىيەتنى (قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى) ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ رامكىسى بويىچە ئىسلاھ قىلىنىشقا ئېلىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالغان ۋە ئۇنى يېڭى تارىخىي دەۋر شارائىتىدا جارى قىلدۇرۇپ راۋاجلاندۇرغان، تىل جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ تىل خۇسۇسىيىتىنى تولۇق گەۋدىلەندۇرگەن، ئەمما ئەرەب - پارس تىلىنىڭ تەسىرىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇچراپ ئۆزىنى ھەر تەرەپلىمە بېيىتقان، مەزمۇن جەھەتتە ئىسلام دىنى ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلغان ئاساستا ئۆز دەۋرىنىڭ تۇرمۇش رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۇرۇشكە قارىتىلغان يېڭى بىر مەدەنىيەت (ئىسلام مەدەنىيىتى)، جۇملىدىن يېڭى بىر شېئىرىيەت

بارلىققا كەلدى. مانا بۇ شېئىرىيەتكە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردە (1019 — 1086) ياشىغان بۇيۈك مۇتەپەككۇر ئالىمى، دانىشمەن شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ئارقىلىق ئاساس سالدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» — يالغۇز قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى شېئىرىيەتنى بىر - بىرىگە باغلاپ پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلغۇچى ئاساسلىق كۆۋرۈك بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە ئاساس سالغۇچى بىردىن بىر گېنىئال ئەسەردۇر. بىز بۇنى تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىدا روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

بىرىنچى، «قۇتادغۇ بىلىك» — ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى مول تېما ئىدىيىسى بىلەن تەمىنلىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ھەممىدىن ئاۋۋال گەۋدىلىك بايان قىلىنغىنى ئادالەت ۋە ھەققانىيەت توغرىسىدىكى پىكىرلەردۇر. چۈنكى، شائىر ياشىغان دەۋردە گەرچە ئىسلام مەزھىپىنىڭ بىر قەدەر گۈللەنگەن بولىسىمۇ، ئەمما ئاپتور كىتاب ئاخىرىسىدىكى «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا» دېگەن بابىدا بايان قىلغىنىدەك، سويۇرغاللىق تۈزۈم ۋە ئىچكى نىزا تۈپەيلىدىن

هاكىمىيەت پارچىلىنىشقا قاراپ يۇزلەنگەن، قائىدە - نىزام بۇزۇلغان، بىلىملىكلەر خارلىنىپ، جاھىل، نادانلار تەخت ئىگىلىگەن، ئۇلار ھەدىسە «چايانىدەك چېقىپ، چۈشەندەك شوراپ، ئىتتىت قاۋاپ» خەلقنى ئۇزلۇكسىز زۇلۇم سېلىۋاتقان، كىشىلەر ئارىسىدىمۇ ئادەمگەرچىلىك يوقىلىپ، ۋاپا، مېھرى - شەپقەت كۆتۈرۈلۈپ، ھەممە ئادەم ئۆز جېنى بىلەن بولۇۋاتقان بىر زامان بولغاچقا، بۇ زامان بۇزۇقچىلىقى ئاپتورغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتىۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولغان ئاپتور يۇسۇپ خاس ھاجىپ زاۋاللىقا قاراپ يۇزلىنىۋاتقان بۇ دۆلەتنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇش، بۇزۇلۇۋاتقان جەمئىيەت كەيپىياتىنى تۈزەش، شۇ ئارقىلىق بەخت - سائادەتلىك بىر جەمئىيەت قۇرۇش ئويىدا بولىدۇ - دە، ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك»تە بۇ غايىلىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلىپ، ئالدى بىلەن دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ يولباشچىسى بولغان پادىشاھ، ۋەزىر، بەگ، ئەمەلدارلاردىن ئادالەتچى، ھەقانىيەتچى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاپتور ئادالەتنى مۇنداق سۈپەتلەيدۇ:

819 بۇ بەگلىك ئاساسي ئادالەت ئىرۇر،
ئادىل ئولسا بەگلەر، تىرىكلىك بولۇر.

821 ئادالەت ئۇستىدە بۇ بەگلىك ئۇنى،
بۇ بەگلىك ئاساسي ئادالەت يولى.

822 هۆكۈم قىلسا ئەلگە ئەدىل بىرلە بەگ،
تىلەك - ئارزۇسىغا بولۇر يەتكىلى.

ئارقىدىنلا يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئادالەت، ھەققانىيەت مىزانىغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆزى بىلگەنچە ئىش كۆرگەن زالىم ئەمەلدار، بەگ، ۋەزىرلەرنى ئۆتكۈر تىل نەيزىلىرى بىلەن سانجىپ، ئۇلارنى ئادالەت، ھەققانىيەتكە ئۇندەيدۇ:

1953 بەگ ئاتى بىلىك بىرلە باغلىق تۇرۇر،
بىلىك «لامى» كەتسە، بەگ ئاتى قالۇر①.

5469 بۇ بەگلىكنى كۆچەپ ئالمىدىك تىلەپ،
خۇدا بەردى پەزلى بىلەن بەلگۈلەپ.

5470 قەدىرلەپ سېنى، بەردى بەگلىك ساڭا،
ئەي ئىلمى كەڭ، قىلغىن سەن شۈكرى بۇڭا.

5471 تۈزەپ دىلنى پاكلاپ، تېۋىن ھەققە سەن،
ئادالەت ۋە شەپقەتنى قىل خەلققە سەن.

---

① «ل» ھەرپى ئەرەبچىدە «لام» دەپ ئوقۇلىدۇ. شائىر بۇ يەردە كونا ئىملا قائىدىسى بويىچە «بىلىك» سۆزىنىڭ «بلك» شەكلىدە، «بەگ» سۆزىنىڭ «بك» شەكلىدە يېزىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بلك» سۆزىدىن «ل»نى كەتكەن «بك» قالىدۇ، يەنى بەگ ئېتى بىلىم بىلەن باغلىقتۇر، بەگلەر بىلىملىك بولۇشى لازىم، دېمەكچى.

5491 قائۇن تۆز خەلقىمە، ھوزۇرئەيلىسۇن،
ساڭا ياخشىلىقلە دۇئالار دېسۇن.

5488 ئېچىپ ئىسلامنى سەن، شەرىئەتنى ياي،
بولۇپ ياخشى ئۆزۈڭ، نامىڭ تارىخاي.

ئادالەت، ھەققانىيەت توغرىسىدىكى بۇ قارىشىلار كېيىنكى دەۋرلەردە ھەر قايسى يازغۇچى ـ شائىرلار تەرىپىدىن ئىجادىي داۋاملاشتۇرۇلۇش ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى گۈمانىزملىق روھنى ئىپادىلەشنىڭ بىر ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالدى. مەسىلەن:

ئەيكى قەۋمي① ئەيلىدى دۆلەت قولۇڭ،
زۇلۇم سىرى چۈشتى ۋە لېكىن يولۇڭ.

زۇلمۇڭ ئەمەس ئىدى خالايىققا كەم،
كېم قىلادۇرسەن ئۇنى ئۆزۈڭگە ھەم.

«ھەيرەتۈل ئەبرار» دىن ئىلھىمان مانا بۇ پارچىدا ئۇلۇغ گۈمانىست شائىر ئەلىشىر ناۋايى پادىشاھلىق ھوقۇق مەرتىۋىسىدىن پايدىلىنىپ خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان زالىم پادىشاھلارنى قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئېلىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئادالەت، ھەققانىيەتكە ئۇندىگەن. بىز بۇ خىل مەزمۇننى يەنە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇھەممەت سىدىق زەلىلى، مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خارابا-

① قەۋمي ـــ كۆچلۈك، قۇۋۋەتلىك.

تی، مولـلا ئەلی بننـنی ئىمـىن ئوغلى، دبلـبەر دورغا، موللا باقى، موللا سەئدۇللا، ئابدرېهىم نىزارى، ئىمـىر هۇسەيىن سەبـۇرى، سىيىت مۇهەممەت قاتارلىق شائىـ لارنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپلەپ ئۇچرىتىمىز.

ئىلىم ئۆگىنىشكە تەشەببۇس قىلىش، ئىلمـگە تايـ نىش، ئىلىم ئەھلىگە هۆرمەت قـىلىش «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى يەنە بىر ئاساسلىق تېمىدۇر. ئاپتور ئىنسانىيەتـنى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرىدىـغان نەرسە بىلىم دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ بىلىمـنى ۋە بىلىم ئەھـلىنى هۆرمەت بىلەن ئۇلۇغلايـدۇ؛ بىلىمسىز نادان، جاهىللارنى قاتتىق سۆكىدۇ. پادىشاهدىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە هەممىنى بىلىم ئۆگىنىشكە تەشەببۇس قىلىدۇ. مەسىلەن:

313 بىلىم بايلىق ئول، گادايلا شمايدىغان،
قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان.

260 جاهاندا نېمە بار بىلىمدىن قىممەت،
بىلىمسىز دېسە ئەر ئۇچۇن بەكمۇ سەت.

208 پۇتۇن ياخشىلىقلار ئىلىم نەپىنى ئول،
بىلىم بىرلە تاپتى مىسال كۆككە يول.

2447 زىرەك بولسا، مالدىن قىينالماس بولۇر،
بىلىم بولسا، ئىشتا يېڭىلمەس بولۇر.

985 بىكار سۆز بىلمسىز تىلدىن چىقار،
بىلمسىزنى ئالىملار «ھايۋان» ئاتار.

975 بىلمسىز كىشى كۆڭلى قۇمدەك ئېرۇر،
دەريا كىرسە تولماس، ئوت ئۇنمەس بولۇر.

1712 بىلمسىزگە كەلسە گەر دۆلەت ۋە قۇت،
بۇ دۆلەت تۇرماس ھېچ ئۇنىڭ بىرلە، پۇت.

262 بىلمسىزگە تۆردە ئورۇن بولسا، كۆر،
بۇ تۆر بولدى پەگا، پەگا بولدى تۆر.

263 بولۇپ قالسا پەگا ئالىمغا ئورۇن،
بۇ پەگا بولۇر تۆر تېخى ئەڭ بۇرۇن.

264 بۇ ھۆرمەت پۇتۇنلەي بىلمگە ئېرۇر،
ئۇ مەيلى ئىشكتە، يا تۆردە تۇرۇر.

200 بىلمسىز بىلملىككە بولدى يېغى،
نادانلار ئالىمغا قارشى ھەر چېغى.

4342 قاتتىق سۆي ئۇلارنى، قەدىرلە سۆزىن،
تولا ياكى ئازدۇر ئۆگەن بىلگىنىن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلىم ھەققىدىكى بۇ قا-

راشلىرىغا كېيىنكى دەۋرلەردە نۇرغۇن يازغۇچى - شائىر-لار ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئىسلامىيەتتىن كې-يىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى تېمىلىرىدىن بىرىگە ئايلاندۇردى. يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن تەخمىنەن 250 يىل كېيىن ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۇكنەكى «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانىدا بې-لىمنىڭ ئەھمىيىتىنى:

بىلىمدىن سالاي دوست سۆزۈم ئۇلىنى،
تۇتۇپ ماڭ بىلىملىك كىشى قولىنى.
ئېچىلغاي بىلىمدە سائادەت يولى،
بىلىم ئالكى ئاچقىن بەخت يولىنى.

بىلىمدۇر ئالىمنى يۇكسەك كۆتۈرگەن،
بىلىمسىلىك كىشىنى يەرگە چۆكۈرگەن.
بىلىمنى زىرىكمەي ئىزدە، ھەق رۇسۇل:
«ئۇ، چىندا بولسىمۇ ئىزدەكلار» - دېگەن،

دەپ كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى بىلىم ئېلىشقا رىغبەتلەندۈر-سە، XVIII ئەسىرلەردە ياشىغان ئاقسۇلۇق ئۇيغۇر شا-ئىرى مەھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق كىتابىدا ئالىملارنى ھۆرمەت-لەش ھەققىدە تۆۋەندىكى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ھەر كىشى ئالىمغا كۆلپەت قىلمىغاي،
كىمكى قىلسا تەكرى رەھمەت قىلماغاي.

هەر دىيارىنىڭ چىراغى ئالىمى،
هەر قارا تۇنىنىڭكى ماهى① ئالىمى.

هەر دىيارىنىڭكى باغى ئالىمى،
هەر دىيارىنىڭكى شاهى ئالىمى.

يۇسۇپ خاس هاجىپ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىلىم ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى هەققىدىكى قاراشلار هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يەنە يېڭى مەزمۇنلەر بىلەن ئۇزلۇكسىز تولۇقلىنىپ داۋاملىق ئالغا سۈرۈلمەكتە.

ئىككى دۇنيادا ساۋادەت ئىزلىسەڭ ئۆگەن ئىلىم،
دۇنيادە تاپقانلىرىڭنىڭ هەممىدىن ئۇستۇن بىلىم.
ئىلىمدا تەڭ بولمىغاندىن هۇرمىتىگە باقمايىن،
يېڭىلىپ قالدى خىزىرنىڭ ئالدىدا مۇسا كىلىم.
دۇنيادا هۇرمەتلىك بولماقنى ئەگەر قىلساڭ تىلەك،
ئۆگىنىشنى تاشلىما ئاقاردى دەپ «چاچ - ساقىلىم».
گەرچە هەننەمدىن هەزەر قىلماقچى بولساڭ بار، ئوقى،
مەرىپەتلىك بولغان ئادەمنىڭ بولۇر قەلبى سىلىم.
ئىلىم - ئىرپان باغچىسىدا يايرىغىن باغۋەن بولۇپ،
ئۇيۇلۇپ غەپلەتتە ئۇيىتما سەن: «قىپتىپ قالدى تىلىم».
سەن بۇ دۇنيادا نادانلىقتىن هىدايەت تاپمىساڭ،
ئاخىرەتتە قوتقۇزار دەپ ئويلىما جاهۇ مىلىم،
بولما مەغرۇر ئالتە كۇنلۇك دۆلىتىگە ئىلىمسىز،

① ماه — ئاي.

بىر كۈن ئايرىلساڭ بولۇر ھالىڭ سېنىڭ تۇزسىز شىلىم.

مەرھۇم شائىر نىمشېھىدنىڭ «ئىلىم ئۆگەن» نامـلىق شېئىرىددىكى يۇقىرىقى مىسرالاردىن ئىلىم ھەققىدىكى قاراشنىڭ يېڭى بىر مەزمۇن بىلەن ئالغا سۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز.

تىل ۋە تىل پەزىلىتى توغرىسىدىكى قاراشىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى يەنە بىر يېڭى تېمىدۇر. ئاپتور بۇ تېمىنى گەرچە ئۆزىنىڭ ئەھلى ئەۋلادلىرىغا ھېچقانداق بىر مىراس قالدۇرالمىغانلىقى، ھايات ئىزىدىن پەقەت ياخشى سۆزى بولسىمۇ قالسۇن دەپ بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نى يازغانلىقى نۇقتىدىن ئىزاھلىغان بولسىمۇ، ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن ئاپتور تىل ۋە تىل پەزىلىتى توغرىسىدىكى بۇ مەسىلىنى ئادەملەرنى باھالاشنىڭ زۆرۈر بىر شەرتى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ھەمدە «ئادەملەرنى ھۆرمەت، مەرتىۋىگە ئېرىشتۈرىدىغانمۇ تىل؛ ئىززەت - ھۆرمەتنى يەكسان قىلىپ، يەرگە ئۇرىدىغانمۇ تىل» دېگەن نۇقتىدا تۇرۇپ، كىشىلەرگە تىلغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشنى، گۈزەل، پاساھەتلىك سۆزلەشنى، قالايمىقان، كۆپ سۆزلىمەسىتىن داۋاملىق سۆزلەشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مەسىلەن:

274 ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز.

162 ئەقىل ھەم بىلىم تەرجىمانى بۇ تىل،
روشەن تىل كىشىنى يورۇتقۇچى بىل

163 قەدىرلىك قىلار تىل، تاپار بەخت كىشى،
قىلار ئەرنى تىل خار، كېتەر ھەم بېشى.

167 سۆزۈڭنى كۆزەتكىن، بېشىڭ كەتمىسۇن،
تىلىڭنى كۆزەتكىن، چىشىڭ سۇنمىسۇن.

169 ئىسەنلىك تىلەسەڭ ئەگەر سەن ئۆزۈڭ،
تىلىڭدىن چىقارما ياراقسىز سۆزۈڭ.

173 كىشى بولغۇسى شاھ ئۆسۈپ سۆز بىلەن،
تولا سۆز بېشىڭنى قىلار يەر تۆۋەن.

175 پاساھەت① بىلە قىل شۇڭا سەن سۆزۈڭ،
پەسىھ بولسا تىلىڭ، ئۆسەرسەن ئۆزۈڭ.

960 بىلىملىك سۆزىنى ئاڭلا، «ياق» دېمە،
سوراماستىن ئاۋۋال ئۆزۈڭ سۆزلىمە.

962 سوراماي تۇرۇپلا ئاۋۋال سۆزلىسە،
بولۇر توغرا كەم، ئۇنى «ھايۋان» دېسە.

---

① پاساھەت — روشەنلىك، سەنئەتلىك.

987 بىكار سۆزلىسە سۆز زىيانلىق بولۇر،
ئەگەر بىلسە سۆزلەشنى پايدا ئالۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تىل ۋە تىل پەزىلىتى توغرىسىدىكى بۇ تېما XIII ئەسىردە ياشىغان بۇيۇك ئەدىب ئەھمەت يۈكنەكى تەرىپىدىن قايتا داۋاملاشتۇرۇلغاندىن باشقا، XV ئەسىردە ياشىغان مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر ناۋايى تەرىپىدىنمۇ داۋاملاشتۇرۇلۇپ، تىلنى «كۆڭۈل خەزىنىسىنىڭ قۇلۇپى ۋە ئاچقۇچىسى، دۇردانىلەرنىڭ دۇردانىسى» يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆڭۈل خەزىنىسىنىڭ قۇلۇپى تىلدۇر،
ۋە ئول خەزىنىنىڭ ئاچقۇچى تىلدۇر.

دۇردانىلەر دېگەن سۆزنى ئەپسانە بىل،
جاھان دېڭىزىدا سۆزنى دۇردانە بىل.

ئىنسانىنى سۆز ئەيلىدى جۇدا ھايۋاندىن،
بىلكىم گەۋھەرى شەرىپراق يوق ئاندىن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بۇ تېمىنى مەرھۇم شائىر قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى (1876 — 1937-يىللار) داۋاملاشتۇرۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قاراشلىرىنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇردى. قۇتلۇق ھاجىم مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئانا تىل بىلگەن كىشىنىڭ ئىززەتىن قىلغۇم كېلۇر،
ئانا تىلنى ئاغزىدىن ئالتۇن بېرىپ ئالغۇم كىلۇر.
بۇ ئانا تىل گەر ئىسە ئامېرىكا ئۇ ئافرىقىدا،
سەرپ ئېتىپ مىڭلارچە تىللا ئاندامەن بارغۇم كېلۇر.
ئى ئانا تىل بىزگە سەن ئۆتكەن ئۇلۇغلاردىن نىشان،
سەن بىلەن روھىي زىمىندە ئىپتىخار ئەتكۇم كېلۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە بايان قىلىنغان مەسىلىلەرنىڭ يەنە بىرى ئەدەب - ئەخلاق تېمىسىدۇر. ئاپتور دېيۇرت، ئەلنىڭ ئاۋاتلىقى ئادالەت ۋە ئۇنىڭ ئاساسى قانۇن بولسا، كىشىلىك بەخت - سائادەتنىڭ ئاچقۇچى ئەدەب - ئەخلاقتۇر. قانۇن بىلەن ئەدەب - ئەخلاق دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى تۇتۇپ تۇرغۇچى ئاساسىي كۈچ بولۇپ لا قالماستىن، شۇنداقلا ئىنسانىيەت بەخت - سائادىتىنى كاپالەتلەندۈرگۈچى بىردىن بىر تايانچىدۇر» دەپ تونۇغاچقا، بۇ تېمىنى «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن كەڭرى ئورۇن بېرىپ تەسۋىرلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا بۇ تېمىغا ئالاقىدار ھەممە دائىرىگە ئىچىكىرىلەپ كىرىپ، ئۇنى ئەتراپلىق، مۇكەممەل يورۇتۇشقا، ھەر بىر مەسىلىنىڭ ئىككى تەرىپىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرما قىلغان ئاساستا گەۋدىلىك بايان قىلىشقا تىرىشىدۇ. مەسىلەن: ئەدەب - ئەخلاق تېمىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى ياخشىلىق. ئاپتور بۇنى بايان قىلغاندا ياخشىلىقنىڭ پەزىلىتىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئەكسى بول-

غان يامانلىق، ھەسەتخورلۇق، پىتنەخورلۇقنى قاتتىق سۆكۈپ، كىشىلەرنى ئۇ خىل ئىللەتتىن خالى بولۇشقا چاقىرىدۇ.

1636 كىشىلىك دېگىنىم ئېرۇر ئەزگۈلۈك①،
بولۇر ئەزگۈلۈك ئۇ، يېمەك-كىيگۈلۈك.

1640 قېرىماس ياخشىلىق، قالۇر شۇ پېتى،
ئۆزۈندۇر ئۆمرى بەك، بۇزۇلماس ئېتى.

1639 قىل ئەي سەن ياخشىلىقنى ياخشى كىشى،
قېرىماس ياخشىلىق، مەڭگۈدۇر يېشى.

349 ئىللەككە يېتەر ياخشى كۈندە يېڭى،
كۈنىگە مىڭ ئارتار يامانىنىڭ مۈڭى.

348 يامان — ئۆمرى قىسقا، ئۆكۈنچىتە قېرۇر،
ئۇزۇن ياشلىق، ياخشى ئۆكۈنچسىز يۇرۇر.

347 قېرىماس ياخشىلار يىل ئۆتكەن بىلەن،
تۇزەلمەس يامان، مىڭ تۇزەتكەن بىلەن.

1297 يامانغا يېقىنلاشما قىلغاي زىيان.
يامانلىق چاقار ئۇ بولۇپ بىر يىلان.

① ئەزگۈلۈك — ياخشىلىق.

2104 پاسات قايدا بولسا، قاچار بەخت توزۇپ،
پاسات دائىم يۈرەر بەگلىكنى بۇزۇپ.

4412 سائادەتنى تاپقان پاساتتىن قاچار،
ھەر ئۆچكەن ئوتنى بۇ پاسات ياندۇرار.

4414 پاساتنىڭ يېنىغا يېقىن بارمىغىل،
پاسات نەدە بولسا خارلىق شۇندا، بىل.

4253 ھەسەت بىر كىسەلدۇر، داۋاسى ئۇزاق،
ئۆزىنى ئۆزى يەپ، سىزەر ئۇ ئاداق.

4255 نە پايدا كىشىگە ھەسەت ئەيلىمەك؟
ھەسەتخور ئاخىرى كىسەللىك، دېمەك.

دۇرۇسلۇق (توغرىلىق)، ھاراللىق، راستچىللىق — «قۇ-تادغۇ بىلىك» تە يورۇتۇلغان ئەدەب - ئەخلاق تېمىسىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ، ئاپتور بۇنى ئەگىرىلىكىگە، يالغانچىلىققا، ھارامخورلۇققا قارىمۇ قارشى قويغان ئاساستا گەۋدىلەندۈرۈپ، ئىنسانىيەت ئەخلاقىغا يات بولغان ئەگرىلىك، يالغانچىلىق، ھارامخورلۇققا ئوخشاش يامان ئىللەتلەرنى قاتتىق سۆكىدۇ. دۇرۇسلۇق (توغرىلىق)، ھاراللىق، راستچىللىققا ئوخشاش ياخشى خىسلەتلەرنى ئۇلۇغلاپ، كىشىلەرنى بۇ خىل پەزىلەتلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشكە چاقىرىدۇ. مەسىلەن:

1745 تاپاي ئۇ جاهاننى دېسه قايسى قۇل،
دۇرۇسلۇق، پۇتۇنلۈك بىلەن يۈرسۇن يول.

1291 كىشىكسم هوزۇردا كۇن ئۆتسۇن دېسه،
بولۇر توغرىلىقتىن داۋا ئىستىسه.

2756 دۇرۇسلۇق — دەسمايه، نەپئى ياخشىلىق،
بۇنىڭله تېپىلغاي مەڭگۇ تاتلىقلىق.

2757 دۇرۇس بولسا ئىنسان، كۇنى ئەزگۈدۇر،
كۇنى ياخشى بولسا، قۇتى مەڭگۇدۇر.

2759 كۆڭۈل، تىلنى تۈز تۇت، قىلىقنى پۇتۇن،
كېلۇر ساڭا دۆلەت بۇ دۇنيا پۇتون.

5878 بۇ يالغانچى بىرله بۇزۇلۇر ئاجۇن①،
دۇرۇس چىن كىشى تۇت، ئى قولى ئۇزۇن.

6094 دۇرۇس سۆزله سۆزنى تولۇق قىل پۇتۇن،
بولۇر سۆزى يالغان كىشىلەر ئوتۇن②.

2039 يالغانچى كىشىلەر ۋاپاسىز بولۇر،
ۋاپاسىزلار خەلققه ئوساللىق قىلۇر.

---

① ئاجۇن — دۇنيا.

② ئوتۇن — (قەدىمكى ئۇيغۇرچه) جاهىل، گۇستاخ، پەس، رەزىل دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

5348 تەقۋادار بولايچۇ دېسەڭ نامدار،
هالال يە، هالالغىلا بول هەسسىدار.

5349 نېمە دەيدۇ ئاڭلا، هالال يېگەن ئەر،
تەقۋالىق بېشىدۇر هالال دېگەن ئەر.

5350 هالال يېگەن هەققە گۇناھ ئەيلىمەس،
هالال يە، ئۇنى قىل تاڭنا ئۇزۇق، بەس.

يۇسۇپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەدەب-ئەخلاق بابىدا يەنە قانائەتچانلىق، سەۋرلىك، كەمتەرلىك، هۇشيارلىق، سېخىيلىق، ۋاپادارلىق قاتارلىق تېمىلاردىمۇ ئالاهىدە توختىلىپ، بۇلارنىڭ ئىنسانىيەت ئەخلاقىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇهىم پەزىلەتلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە ئالدىراڭغۇلۇق، يەڭگىللىك، بېخىللىق، ئاچكۆزلۈك، تاماخورلۇق، مەغرۇرلۇققا ئوخشاش ئىللەتلەرنىڭ كىشىلەرنى هالاكەتكە ئىتتىرىدىغان يامان قىلىق ئىكەنلىكىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ، ئۇنىڭدىن ساقلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مەسىلەن:

كەمتەرلىك ۋە تەكەببۇرلۇق، مەغرۇرلۇق هەققىدە:

2232 سۆيۈلدى ئەل ئىچرە كىچىك دىل كىشى،
سۆيۈلمەس تەكەببۇر، يىرىك دىل كىشى.

2233 كىچىك دىل ئۇلۇغلۇق سۈرەر كۆپ زامان،
تەكەببۇرغا تەگمەس ئۇلۇغلۇق هامان.

2119 تەكەببۇرلۇقلە كۆككە چىقماس كىشى،
كىچىك دىل بولۇشلە بۇزۇلماس ئىشى.

4553 غۇرۇرلانما ئارتۇق لاۋزا بولۇرسەن،
بېخىل بولما ئارتۇق، تىلگە قالۇرسەن.

شۇكرى قانائەت، سەۋرلىك ھەققىدە:

759 شۇكۇر قىلسا، نېمەت بىرى ئون بولۇر،
بىرى ئون بولۇپ ھەم ئۆي مالغا تولۇر.

1321 يېپىلسا بۇ دۆلەت ئىشكى ئەگەر،
سەۋرى قىلسا، ئىشلار يەنە تۈزىلەر.

1322 سەۋرى قىل، سەۋرى — ئەركىشى قىلىقى ئول،
تاپۇر سەۋرىلە ئەر مىسال كۆككە يول.

6450 سەۋرى قىلساڭ مېھنەت بولۇر نېمىتىڭ،
بولۇر نېمەت ئارتۇق، شۇكۇر قىلسا بىل.

كۆيۈمچانلىق ھەققىدە:

6102 كىشىلەر خىلىدۇر پايدىلىق كىشى،
خەلقىنىڭ ئۇلۇغى كۆيۈملۈك كىشى.

6103 كىشىلىك دېگەن ئات ئىككى نەرسەدۇر،
كۆيۈمچان بولۇش ھەم سېخىيلىق ئىرۇر.

2768 كىشىنىڭ خىلى ئۇ كۆيۈمچان كىشى،
كۆيۈمچانىنى چىڭ تۇت، ئەي ئوبدان كىشى.

بېخىللىق ھەققىدە:

6105 سېخىي دەپ ئاتارلەر، كىمدۇر ئول سېخىي؟
سېخىي جان پىدالاپ، ئۆتەر ئەر ھەققى.

6106 سېخىيلىق ئەمەستۇر تاراتماق كۆموش،
سېخىيلىق — خەلقە جان پىدا بولۇش.

257 چىقاردى ياخشى ئات، ئاتاندى سېخىي،
سېخىي ئۆلسە، ئېتىن تىرىك بىل تېخى

تاماخورلۇق ھەققىدە:

2613 ھەر دەستۇر تاماخور، تاماخور يامان،
تاماخور ئاتالغاي قەلەندەر ھامان.

2724 تاماگەر قۇل ئېرۇر، گەر بولسىمۇ خان،
بولۇر پەس تاماگەر كىشى ھەر قاچان.

2616 كىمكى تاماغا بولسا ئەسىر - قۇل،
قۇتۇلغاي ئۇنىڭدىن ئۆلۈم بىلە ئول.

ئاچكۆزلۈك ھەققىدە:

2001 بولۇر تويمىغۇر ئول كۆزى ئاچ كىشى،
كۆزى ئاچقا يەتمەس بۇ دۇنيا ئېشى.

2004 كۆزى ئاچ كىشىلەر بولماس مالغا باي،
پۈتۈن بولسا دۇنيا ئۇنىڭ، ئۇ گاداي.

2002 بۇ ئاچ كۆزلۈك ئاغرىق، داۋا يوق ئاڭا،
جاھاندا ھېكىم چارە تاپالماس بۇڭا.

5384 قاراڭ كۆرسە ھەممە ھىرىسلىق ئېرۇر،
بۇ ئاچ كۆز كىشىلەر قاچانمۇ تويۇر؟!

2003 پۈتۈن ئاچ يېسە، ئىچسە ئاخىر تويار،
كۆزى ئاچ بۇ ئاچلىقنى ئۆلسە قويار.

بېخىللىق ھەققىدە:

1672 بېخىللىقتىن ئۆزگە ياماڭ نېمە بار؟
يېمەكتىن يىغار مال، كېيىن مال قالار.

1673 بېخىل ئۆزىرە بىلىم نەدەر بۇنى ئۇق،
ئەي بەختسىز، بىچارە، ئەي قولى يۇمۇق!

1674 يىغىش بىلدىڭ ئالتۇن، يېيىش بىلمىدىڭ،
يىغىپ ئالتۇن ئەلگە نېچۇن بەرمىدىڭ؟

1675 يىغىپ دۇنيانى ئەي يېمىگەن كىشى،
يېگۈچى تەييار دۇر، تەييارلا ئېشى.

ئالدىراڭغۇلۇق، يەڭگىللىك، تەنتەكلىك ھەققىدە

1998 ئالدىراپ قىلغان ئىش كۆپ ئاچچىق بولۇر،
ئالدىراپ يېسە ئاش ئۇ، ئاغرىق بولۇر.

5217 ئالدىراپ قىلما ئىش، مەگەر دىن ئىشى،
ئاپالماس پايدىنى ئالدىراپ كىشى.

5219 ھولۇقما سۆز - ھەركەتتە، بولما يېنىك،
ھېلىم دەپ ئاتىلۇر ھەر بىر سەۋرلىك.

334 قىزىققان بولسا ئىنسان بىلىمسىز بولۇر،
غەزەبلەنسە ئادەم ئەقىلدىن قالۇر.

1999 پۇتۇن ئىشتا بىسىق بول، شۇنى تاللىغىل،
مەگەر كىم ئىبادەت يۇگۇر، بولما گال.

ئۇمۇمەن ئېيتقاندا «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى، ئەدەب-ئەخلاققا دائىر مانا بۇ مەزمۇنلار ئەينى دەۋردە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەردىن تارتىپ، ئاددىي پۇقرالارغىچە مەلۇم ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئەخلاقىي پەزىلىتىنى تۇزىتىشىدە بەلگىلىك رول ئوينىغانلىقىنى، شۇنداقلا يەنە كېيىنكى دەۋر ئەدەبىياتىغىمۇ بۇ جەھەتتە مەلۇم ئاساس سالغانلىقى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە ياشىغان نۇرغۇن يازغۇچى - شائىرلار «قۇتاد-

غۇ بىلىك» تىكى بۇ مەزمۇنلارنى ئۇلكە قىلغان قاساستا ئەدەب ـ ئەخلاق تېمىسىدا نۇرغۇن شېئىرلارنى يېزىپ، ھەر قايسى دەۋردىكى جەمئىيەت ئەخلاقىدا يۇز بەرگەن ئەخلاقىي بۇزۇقچىلىقنى تۇزىتىشتە مەلۇم رول ئويناندى. مەسىلەن:

ياخشىلىق ۋە يامانلىق توغرىسىدا ئەلشىر ناۋايى:

ھەر كىشىكىمگە تاپسا دەۋران ئىچرە جاھۇ ـ ئېتىبار①،
كىم ئۇنىڭ زاتىدە بىدا دۇسەتەم ② بولغايۇ قىلىق.
ياخشىلىق گەر قىلماسا، بارى يامانلىق قىلماسۇن،
كىم يامانلىق قىلماسا، قىلغانچە بار ئۇ ياخشىلىق.

دەپ يازسا، كەمتەرلىك ۋە تەكەببۇرلۇق ھەققىدە XVIII ئەسىردە ياشىغان خوتەنلىك شائىر مەھزۇن خوتەنى مۇنداق دەپ يازىدۇ:

تۆكمەسۇن دېسەڭ باشىمغە چەرىخ ③ خوناب ④ ياشىنى،
بولغان تاغ ياڭلىغ ئۆزۈڭنى يەر بىلەن ھەمۋار ⑤ تۇت.
ئىستەسەڭ ئالەم غېمىدىن بىر يولى بولماق خالاس،
تاشلا غەل ئۆزلۈكنى ⑥ مەسكەن ⑦ كۆلبە ئى⑧خۇمار تۇت.

① جاھۇ ـ ئېتىبار ـــ مەنسەپ ۋە ئورۇن.
② دۇسەتەم ـــ كۆپ زۇلۇم.
③ چەرىخ ـــ پەلەك، ئاسمان.
④ خوناب ـــ قانلىق.
⑤ ھەمۋار ـــ تەڭ ـ باراۋەر.
⑥ ئۆزلۈك ـــ مەنمەنچىلىك، تەكەببۇرلۇق، ھاكاۋۇرلۇق.
⑦ مەسكەن ـــ ماكان، جاي.
⑧ كۆلبە ـــ ئۆي.

سېخىلىق ھەققىدە XIX ئەسىردە (1862 — 1917) ياشىغان كۇچارلىق شائىر موللا باقى ئۆز شاگىرتى موللا بايىز قارىغا خىتاب قىلىش يولى بىلەن:

«موللا بايىز قارى ساڭا بىر نەچچە سۆز باردۇر تېخى،
مېھمان كېلۇر ئۆيۈڭگە بىخالىس بولما تېخى.
مېھمانغا مىزبان ① قوي ئۆلتۈرۈپ بولغاي سېخىي،
مۇتتەقى ② ئاشىنى يە، ئاشىكىنى يېمىزن مۇتتەقى.
ھېچقاچان بولماس مۇناسىپ ئەھلى سەئىد ③ بىرلەشەقى ④.

دەپ يازسا؛ راستچىللىق، ھالالىلىقنى XVIII ئەسىردە ياشىغان ئاقسۇلۇق شائىر مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

راستچىللىق — ياخشىلىق ئالامتىدۇر،
راستچىللىق — ئەرلىك كارامتىدۇر.

كىم ھالالخور بولسا تائەتلەر قىلۇر،
كىم ھارامخور بولسا كاساپەتلەر قىلۇر.

كىم ھالالنى ئىستەسە رەھمەت قىلۇر،
كىم ھارامنى ئىستەسە لەنەت قىلۇر.

مەنپەئەت قىلماس ھارامخور تائىتى،
دەمەيدەم لەنەت ياغار ھەر سائىتى.

---

① مىزبان — ساھىپخان.
② مۇتتەقى — تەقۋادار.
③ ئەھلى سەئىد — پەيغەمبەر ئەۋلادى.
④ شەقى — يامان ئادەم، دوزاقتا سازاۋەر بولغۇچى.

هۇشيارلىق ھەققىدە مەھزۇن خوتەنى:

ھەزەر قىل بولما غاپىل ئەي سولايمانى زامان ھەردەم،
بولۇپ ئالدىكدا گەرخەسەم① ئولسام موری ناتاۋان② پەيدا.

دەپ يەھزىپ، دۇشمەنىنى ئاددىي، سەل چاغلىماسلىقنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئاگاھلاندۇرسا؛ توغرىلىق، خالىسلىقنى XVII ئەسىردە ياشىغان قەشقەرلىق شائىر مۇھەممەت ئىمىن خوجامقۇلى «مۇھەببەتنامە مېھنەتكام» ناملىق داستانىدا مۇنداق دەپ مەدھىيىلەيدۇ.

كىشى ھەق ئىشقا باغلاسا نىيەتنى،
كۆرۈر ئانىڭ ئاخىر خاسىيەتنى.

قانائەت ھەققىدە XIX ئەسىردە ياشىغان قەشقەرلىق شائىر ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى:

ئىززەت تىلىسەڭ ئەيلە قانائەت، تەمە،

مەسىندى ئىززەت ئۆزرەدۇر «مەن قەنە».

دەپ يازسا؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە تاماخورلۇق، نەپسانىيەتچىلىككە بېرىلمەسلىك توغرىسىدا XVIII ئەسىردە ياشىغان خوتەنلىك شائىر موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى كىشىلەرنى مۇنداق دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ:

كىشى مالىغە كۆڭۈلنى باغلىما،
مىننەت ئوتىدا كۆڭۈلنى داغلىما.

---

① گەرسەم — دۇشمەن.
② موری ناتاۋان — ئاجىز چۈمۈلە.

XVII ئەسىردە ياشىغان يەكەنلىك شائىر مۇھەممەت سەدىق زەلىلى ئەگرىلىكنى چىرايلىق ئوخشىتىش شەكلى ھەلەن:

ئەگرى يۇرگەن سەبەبىدىن يىلان،
خەلق كۆزىدىن قاچادۇر بەدگۇمان.

ئەگرىلىكىدىن چىمەن ئىچرە تىكەن،
خار تۇرۇر گەرچە گۇل ئۆزرە ۋەتەن.

دەپ يېزىپ قاتتىق تەنقىد قىلسا، پىتنىخورلۇقنى مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى مۇنداق دەپ سۆكىدۇ:

پىتنە قىلماق خۇن ناھەقتىن يامان،
پىتنىچى بولماس جەھەننەمدىن ئامان.

خۇن ناھەق پىتنىدىن پەيدا بولۇر،
پىتنىدىن ئالەمدە كۆپ غەۋغا بولۇر.

ئۇشبۇ ئالەم پىتنىدىن بولغاي خاراب،
پىتنىدىن كۆپرەك كىشى كۆرگەي ئازاب.

پىتنىدىن بولغىل يىراق ئەي خاس ئام،
پىتنىچىغە قىلدى جەننەتنى ھارام.

پىتنىچى ئىككى جاھاندا خاربدۇر،
پىتنىچىلەردىن خۇدا بىزاربدۇر.

XIX ئەسىردە ياشىغان شائىر موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ «غەزەلىيات» كىتابىدا نادانلىقنى:

نادان بىلەن دوست بولما ۋىجدانى يوقتۇر،
پولى كەلسە دوست ساتۇر، ئىمانى يوقتۇر.
نادانلارنىڭ دائىما پىكرى بۇزۇقتۇر،
قىلار ئىشى ھەمىشە كاززاپچىلىقتۇر.

ھەپ، راسا كېلىشتۇرۇپ قامچىلىسا؛ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان يېڭىسارلىق شائىر ساۋىراخۇن خەلپىتىم (ناقىس) ئاچكۆزلۈكنى مۇنداق سۆكىدۇ:

ئۆزىنكى گۈلدەك رەئنا كۆرۈنگەي،
ئەللامەلەردىن ① دانا كۆرۈنگەي،
قۇشقاچ كۆزىگە ئەنقاھ كۆرۈنگەي،
مىس پۇل كۆزىگە تىللا كۆرۈنگەي،
خۇرشىدە يەكلىغ ئالددا بىر نان.

ئۆزىنى چاغلار قارۇن كەبى باي،
بىر پۇل يوق ئەتسە كۆكلىدە يۇز ۋاي،
مېھمانىنى كۆرسە بوي تاسمە ماكلاي،
بەرسە كىشىگە بىر كاسەئى چاي،
ئەيلەپ پۇشايمان قۇسقاي قىزىل قان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئەدەب ـ ئەخلاققا دائىر مەزمۇنلارغا يالغۇز كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى شائىر-

① ئەللامە ـــ ئالىم، دوكتۇر.

لارلا ئەمەس، شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى شائىرلىرنىمزمۇ ۋارىسلىق قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇنى ياش ئەۋلادلارنى كوممۇنىستىك ئەخلاق بىلەن تەربىيەلەشنىڭ كۈچلۈك قورالىغا ئايلاندۇرماقتا.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە يەنە تەلىم - تەربىيە مەسىلىسىمۇ نۇقتىلىق يۇرۇتۇلغان بولۇپ، ئاپتور بۇنى مۇنداق ئىككى جەھەتتىن شەرھلەيدۇ: بىرى، ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەشتە نىھايەتلەرگە دىققەت قىلىشنىڭ لازىملىقى؛ يەنە بىرى، پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا-ئانىسىنى رازى قىلىشتا قانداق بۇرچلىرىنىڭ بارلىقى. مەسىلەن:

4504 تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز - ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيىچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

1164 ئوغۇل - قىز غېمى بۇ — تۆۋى يوق دېگىز،
ئوغۇل - قىز غېمىدىن سارغايدى مېگىز.

1223 كىمنىڭكى بولۇرئەركە ئوغلى - قىزى،
چېكىپ ئاھ ۋە ھەسرەتتە يىغلار ئۆزى.

1225 ئوغۇل - قىز خۇيى - پەيلى بولسا ياماڭ،
ياماڭ قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.

1228 ئوغۇل - قىزغا ئۆگەت پەزىلەت، بىلىم،
پەزىلەتلە بولسۇن خۇلقى مۇلايىم.

مانا بۇ يۇسۇپ خاس هاجىپىنىڭ پەرزەنت تەر-
بىيىلەش جەھەتتە ئاتا-ئانىلارغا قويغان جىددىي تەلىپىدۇر.
ئۇ يەنە ئۆز كىتابىدا ئاتا-ئانا، ئۇستازلارنىڭ ھەققىنى
بايان قىلىپ، پەرزەنتلەردىن بۇ ھەقنى تونۇشنى
ۋە ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. مەسىلەن:

1387 تۆرەلگەندە ئوغۇل ئاتا پۇشتىدىن،
نەچە ئاي تاپار تىنچ جاي ئانا قارنىدىن.

1388 ئانادىن تۇغۇلغاندا قويسا ئېتىن،
يولۇچى بولۇپ ئو منەر ۋاقىت ئېتىن.

1568 ئاتا پەندىنى سەن قاتتىق تۇت قاتتىق،
كۇنۇڭ قۇتلۇق بولۇر كۇنسايىن تاتىق.

1569 خىزمەتلە خۇش قىلساڭ ئاتا-ئانانى،
تاپارسەن تۇمەن مىڭ كۆپ پايدا-ئاسىغ①.

تەلىم-تەربىيە توغرىسىدىكى بۇ تېمىمۇ باشقا
تېمىلارغا ئوخشاش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ناۋايى، خارابائى،
مولا يۇسۇپ ئىبنى خوتەنى، موللا مۇسا سايرامى
قاتارلىقلار تەرىپىدىن داۋاملاشتۇرۇلۇپ، بىر ئەنئەنىۋى
تېمىغا ئايلىنىپ قالدى. مەسىلەن: موللا بىلال ئىبنى يۇ-
سۇپ خوتەنى بالا تەربىيىسى ھەققىدە ئاتا-ئانىلارغا،

① ئاسىغ — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) پايدا، مەنپەئەت.

ئەھلى ئەۋلادىڭغا ئۆگەت ئىلىمدىن،
ئىمتىنام① ئەيلەپ مۇئەددەپ② قىل يەقىن.

ئات مىنەردە بولغا سەن چابۇكسۇار③،
ھەم ئوق ئاتماقلىقنى ئۆرگەت زىنھار.

دەپ تەلەپ قويسا؛ XIX ئەسىردە ياشىغان سايراملىق تارىخچى ئەدىب موللا مۇسا سايرامى ئاتا-ئانىلارنىڭ ھەققىنى مۇنداق دەپ تونۇتىدۇ؛

جاھاندا كىم كىشىنىڭ بالاسى يوق،
بالا پەرزەندى يوققە ھەم سۆزۈم يوق.

ھەمە پەرزەندى بارلار ماڭا ياردۇر،
لېكىن بالانىڭ كۆپ غېمى باردۇر.

باقارلار بىر ئاتا نەچچە بالانى،
باقالماس نەچچە پەرزەنت بىر ئاتانى.

ئاتا بىرلە ئانادەك تۇغقان تېپىلماس،
تېرىلغان بىرلا يەرگە ھەرگىز ئۇنمەس.

ئاتا بىرلە ئانانىڭ قەدرى يوقتۇر،
بۇلارنىڭ قەدرىنى بىلگەندە يوقتۇر.

قەدىمدىن ئادەم ئوغلى پەھلى بۇدۇر،
ئۇلارنىڭ قەدرىنى بىلمەي كېلىپتۇر.

---

① ئىمتىنام — (ئەرەبچە) تىرىشىش، ئەھمىيەت بېرىش، دىققەت قىلىش.
② مۇئەددەپ — (ئەرەبچە) ئەدەبلىك، تەربىيە كۆرگەن.
③ چابۇكسۇار — (ئەرەبچە) چەۋەندار، ئاتنى ئۇستىلىق بىلەن باشقۇرغۇچى.

ئىشچى ـ دېھقانلار مەسىلىسى «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى يەنە بىر ئاساسلىق تېما بولۇپ، ئاپتور بۇ تېمىنى فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدا جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمى ھېسابلىنىدىغان ئىشچى ـ دېھقانلارغا ھېسداشلىق قىلىش پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ مۇكەممەل يورۇتىدۇ. ئىشچى ـ دېھقانلارنى تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئەمگىكىگە يۇقىرى باھا بېرىدۇ. ئىشچى ـ دېھقانلارنى «بايلىق يارىتىقۇچىلار»، «ھاياتلىقنى تۇتۇپ تۇرغۇچىلار» سۈپىتىدە قاراپ قەدىر-غەن مەدھىيىلەيدۇ. جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىن تار-تىپ ئاددىي پۇقرالىرىغىچە ئىشچى ـ دېھقانلارنى ھۆرمەت-لەشكە، ئۇلارنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى چۈشىنىشكە دالالەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

4400 يەنە بىر گۈرۈھ ئۇ دېھقانلار ئېرۇر،
بۇلار بەك كېرەكلىك كىشىلەر تۇرۇر.

4402 پۈتۈن جانى بارغا بېرۇر پايدىنى،
تاپار ھەممە ئاندىن يېمەك تەمىنى.

4403 پۈتۈن جانى بار ئاچ بولۇر ھەم تويۇر،
تىرىك بولسىلا ئۇڭا مۇھتاج ئېرۇر.

4416 بۇ دېھقان كىشىلەر بولۇر قولى كەڭ،
خۇدا بەرگىنىدىن تۇتار دىلىنى كەڭ.

4404 ساڭا هەم، شۇبهه يوق، كېرەك بۇ كىشى،
پۇتەر كىم، ئۇنڭله گېلىڭنىڭ ئىشى.

4405 ئاشۇلار بىلەن هەم قوشۇل ئى قاياش،
گېلىڭ پاك بولۇپ هەم هالال بولغاي ئاش.

مانا بۇ يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ دېهقانلار هەقىدە-
كى ئاساسىي كۆز قارىشىدۇر. ئىشچى تەبىقىسىنىڭ دەس-
لەپكى ئۇلى بولغان هۇنەرۋەن، كاسىپلار هەققىدىمۇ يۇ-
سۇپ خاس هاجىپ تۆۋەندىكىلەرنى ئېيتىدۇ:

4456 يەنە بىر گۇرۇھ ئۇ هۇنەرۋەن ئېرۇر،
تىرىكلىك يولىدا هۇنەرلەر قىلۇر.

4457 كېرەكلىك كىشىلەر يەنە بۇ ساڭا،
بىرۇر پايدا يېگىت، يېقىن بول ئۇڭا.

4458 تۆمۈرچى، ئۆتۈكچى، يەنە تېرىچى،
يا سىرچى، بۆياقچى، يا ئوقچى، ياچى.

4459 بۇ دۇنيا زىننىتى بۇلاردىن بولۇر،
جاهاندا تاك ئىشلار بۇلاردىن كىلۇر.

ئىشچى ـ دېهقانلار تېمىسىنى يۇسۇپ خاس هاجىپ-
تىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قايتا كۆتۈرۈپ چىقىقان

كشى ئەلشىر ناۋايى بولدى. ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، «ھەيرەتۇل ئەبرار» ناملىق ئەسەرلىرىدە ئىشچى - دېھقانلارنى قىزغىن مەدھىيىلىگەندىن باشقا، «پەرھاد - شىرىن» داستانىدا پەرھاد ئوبرازى ئارقىلىق ھۇنەر - ئەمگەكنىڭ خاسىيىتىنى يەنە بىر قېتىم نامايەن قىلىدى. ئۇندىن كېيىن بۇ تېمىنى XVII ئەسىردە ياشىغان شائىرلاردىن خىرقىتى، تۇردۇش ئاخۇن (غېربىي)، سەبۇرى، موللامۇسا سايرامى، ناقىس قاتارلىقلار داۋاملاشتۇرۇپ تېخىمۇ بېيىتتى ۋە چوڭقۇرلاشتۇردى. مەسىلەن:

تۇردۇش ئاخۇن غېربىي «كىتابى غېرىب» ئەسىرىدە دېھقانلار ھەققىدە:

بۇ دېھقاندا كۆپ خاسىيەت باردۇر،
جاھان مۇلكىدە پەزلى ئىزھاردۇر،

جاھان خەلقى دېھقانغە مۇھتاج ئولۇپ،
ئەگەر بەرسە توق، بەرمىسە ئاچ ئولۇپ.

بۇ دېھقانچىلىق كەسپى ئەئلادۇر،
كى ئاندىن بۆلەك بارچە ئەدنادۇر.

دەپ يېزىپ، ئۇلارنىڭ ئەمگەكىگە يۇقىرى باھا بەرسە، ھۇنەرۋەنلەرنى مۇنداق دەپ مەدھىيىلەيدۇ:

تۆمۇرچى بىلەن پۇتتى كارىڭ سېنىڭ،
كى ھەددار ھەر ئىشدا يارىڭ سېنىڭ.

كى ئەنجۇرلىرىغا ياسايمىز ئوراق،
ھەمە ھاجىتىگا ياسايمىز پىچاق.

يەنە ئەيلەدۇك سىزگە تىشە تەبەر،
بۇ ئەسباب بىلە ئەيلەدىگلار ھۇنەر.

چۇ كەتمەن ياسايمىزكى يەر چاپسەن،
كى تۇپراقنى يەنجىپ ئۇرۇق چاچسەن.

كى بۇ كەسپىمىز ئەلگە لازىمدۇرۇر،
جاھان خەلقى بىزگە مۇلازىمدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىشچى - دېھقانلار تېمىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئازادلىققا ئېرىشىپ، ھاكىمىيەتكە ئىگە بولغان مېھنەتكەشلەرنىڭ خۇشاللىقىنى، بايلىقىنى تەسۋىرلەش يولى بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇلمەكتە.

دېمەك، يۇقىرىقى سىلىشتۇرمىلاردىن شۇنى روشەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «قۇتادغۇ بىلىك» — ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى مول تېمىلار بىلەن تەمىنلىگەن بىردىن بىر ئاساسىي مەنبە بولۇپ، بۇ مەنبە كىتاب ئىگىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر پىكرلىك، تەپەككۇرى ئىنتايىن يۇقىرى، يىراقنى كۆرۈپ ئەتراپلىق مۇلاھىزە قىلالايدىغان دانا بىر تالانت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئەككىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» — ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە خىلمۇ خىل شېئىرىي تۈر ۋە شىئىرىي شەكىللىرى بىلەن كۆچلۈك ئاساس سالدى.

ھەممىزگە مەلۇم، «قۇتادغۇبىلىك» 13 مىڭ 290 مىسرالىق چوڭ ھەجمىدىكى بىر داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەم ئىپىك تۈرمۇ بار، ھەم لىرىك تۈرمۇ بار. ئاپتور ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئۆزگەرىش، بەخت - سائادەتلىك جەمئىيەت قۇرۇش تۇغرىسىدىكى غايىسىنى ئادالەت سىمۋولى كۈنتۇغدى، بەخت - سائادەتنىڭ سىمۋولى ئايتولدى، ئەقىل - پاراسەتنىڭ سىمۋولى ئۆگدۈلمىش، قانائەتنىڭ سىمۋولى ئودغۇرمىش قاتارلىق تۆت پېرسوناژنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان ھايات پەلسەپىسى ۋە پائالىيەتلىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. داستاندا بىر - بىرىگە باغلىق بولغان كونكرېت ۋەقەلىكلەرنىڭ بولۇشى، شۇنداقلا خاراكتېر جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان تۆت پېرسوناژ ئوبرازىنىڭ يارىتىلىشى — مانا بۇ داستاندىكى ئىپىك تۈرنىڭ ئالامىتىدۇر.

ئاپتور ئۆز داستانىدا ئىجتىمائىي ھاياتقا بولغان قاراشلىرى، تەسىرات، چۈشەنچىلىرىنى يەنە لىرىك تۈر شەكلى بىلەنمۇ ئىپادىلىگەن. ئاپتور قوللانغان لىرىك تۈر شەكلى تۆۋەندىكىچە:

1. قەسىدە: ھايات تارىخىمىزدا ئۆتكەن ۋەتەن قەھرىمانلىرىنى، خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان باھادىرلارنى، داھىلارنى، مەشھۇر كىشىلەرنى، ئاد تۈپراقنى،

خەلق ئاممىسىنى مەدھىيىلەش، ماختاش ئاساس قىلىنغان لىرىك شېئىرنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، بۇ تۈر قەدىمكى زامانىدىلا بارلىققا كەلگەن. ئۇلۇغ پەيلاسوپ شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا خەلق ئېغىز شېئىرىيىتىنىڭ بۇ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا ئۇنى بېيىتتى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى. شۇنداق قىلىپ يازما ئەدەبىياتتا قەسىدىگە تۇنجى قېتىم ئاساس سالدى. «مەمەددىن ئېزىز ۋە ئۇلۇغ بولغان تەڭرىنىڭ مەدھىيىسى»، «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەدھىيىسى»، «تۆت ساھابىنىڭ مەدھىيىسى»، «پارلاق باھار ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى» — مانا بۇ كىتابتىكى قەسىدىنىڭ بىردىن بىر مىسالىدۇر.

2. مەرسىيە: داھىلار، خەلق قەھرىمانلىرى، ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە، ماتەم بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن يېزىلىدىغان، قايغۇ ـ ھەسرەت، ئېچىنىش تۈيغۇسىنى ئىزھار قىلىدىغان بىر خىل لىرىك شېئىردۇر. بۇ شېئىرمۇ قەدىمكى زامانىدىكى دەپنە قىلىش ئادىتىگە ئاساسەن خەلق ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ قەدىمكى ئەنئەنىسىدىن پايدىلىنىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە مەرسىيىنىڭ ئۇلۇگىسىنى يارىتىپ، مەرسىيىدىن ئىبارەت بۇ شېئىرىي تۈرنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىردى. شۇنىدىن باشلاپ مەرسىيە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئاساسلىق تۈرلەردىن بىرىگە ئايلىنىپ قالدى. كىتاب ئاخىرىدىكى «قۇمارۇنىڭ ئوغلىدۇلمىشكە تەزىيە بىلدۈرگەنلىكى»، «ئوغلىدۇلمىشنىڭ ئودغۇرمىشقا ماتەم تۇتقانلىقى»، «ئېلىگىنىڭ ئۆگ

دۇلمشكه تەزىيه بىلدۇرگەنلىكى» — مەرسىيىنىڭ يازمائەدە-
بىياتمىزدىكى تۇنجى شەكىلى ۋە دەسلەپكى ئۇلگىسى
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3. تەبىئەت لىرىكىسى: تەبىئەت مەنزىرىسىنى
تەسۋىرلەش ئارقىلىق شائىرنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقنى
قارىتا پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل لىرىك
تۈر بولۇپ، ئۇ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار
دىۋانى» دىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىم-
كى زامانىدىكى ئەنئەنىۋى بايرىمى «نوروز» غا ئەگىشىپ
بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى زامانىدىكى ئۇيغۇرلار ھەر يىلى
3 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدە بولىدىغان نوروز بايرىمىدا
ئەتراپىدىكى يېشىللىقلارنى كۆرۈپ ئۇنىڭدىن چوڭقۇر
تەسىراتقا چۆمۈپ، بۇ تەسىراتنى شېئىر - قوشاق شەكلى
بىلەن ئىپادە قىلىشقان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەلق ئار-
سىدىكى مانا بۇ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا «قۇتادغۇ
بىلىك» تە تەبىئەت مەنزىرىسىنى پەرسونا ژلارنىڭ
ھالىتى، روھىي كەيپىياتىغا ماسلاشتۇرۇپ تەسۋىرلەش ئار-
قىلىق تەبىئەت لىرىكىسىنىڭ تۇنجى ئۇلگىسىنى يارىتتى.
مەسىلەن:

5825 قۇياش يەشتى بولغاي ئۆرۈگلۈك چېچى،
قاما، قۇندۇز رەڭ ئالدى دۇنيا ئىچى.

5824 پەلەك تۆل تونمن كىيىدى باغلاپ بېلىنە
چېچىنى يېيىپ، ياپتى يورۇق يۈزىن.

5826 تۆشەك سالدۇردى، ياتتى بىر ئازسوزۇلۇپ،
شىرىن ئۇخلىدى خېلى ۋاقىت تىنچلىنىپ.

5827 ئويغاندى، قاراپ كۆردى كۆتۈرۈپ بېشىن،
كۆرسەتتى پەلەك قىز كۈلەردەك چېشىن.

5828 قۇياش باش كۆتۈردى يۇز ئاچتى يېڭى،
جاھان ئالدى ھەر يانداً ئاق قۇش رەڭگى.

مانا بۇ مەنزىرە تەسۋىرىدە قۇياشنىڭ ئاخشىمى پېتىپ، تا ئەتىسى يەنە كۆتۈرۈلگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھالىتى ناھايىتى چىرايلىق ئوخشىتىش شەكلى بىلەن بېرىلگەن بولۇپ، بۇنداق گۈزەل مەنزىرە تەسۋىرى ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ناھايىتى كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى شېئىرىي شەكىللەر مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇمۇ كۆز ئالدىمىزدىكى تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك چوڭ مەسىلىلەرنىڭ بىرى. ھازىرغىچە بەزى تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇ بىلىك» نى كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ مەسنەۋى شەكلىدە، ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتاقارىپ بەھرىدە يېزىلغان دەپ قارىغاندىن باشقا، كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزدىكى بەزى شەكىللەرنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخىنى ئارقىغا سوزۇپ، ناۋايى، لۇتپى، سەككاكلارغا باغلاپ قويماقتا. بىراق «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بەزى ئەمەلىيەت بۇ كىتابنىڭ ئاساسىي قىسمى گەرچە مەسنەۋى شەكىلدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمە

سا ئۇنىڭدا يەنە باشقا شەكىللەرنىڭمۇ بارلىقى، بۇ شەكىل-
لەرگە ئەڭ دەسلەپ ناۋايى، لۇتپى، سەككاكىلار ئەھەس، بەلكى
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاساس سالغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.
بۇ شەكىللەر توۋۇەندىكىلەردىن ئىبارەت.

1. غەزەل شەكلى: دەسلەپكى بەيىتنىڭ ئىككى مىسراسى
ئۆزئارا قاپىداش، كېيىنكى بەيىتلەرنىڭ بولسا، ئىككىنچى مىسرا-
سى ئالدىنقى بىرىنچى بەيىتكە قاپىداش بولۇپ كەلگەن
بىر خىل كلاسسىك شېئىرىي شەكىل بولۇپ، ئۇ لىرىكىلىق
ھېسسىياتتا يېزىلىشى ۋە بەيىت سانىنىڭ قانچە بولۇشىدىن
قەتئىينەزەر تاق بولۇشنى تەلەپ قىلغانلىقى بىلەن باشقا
شەكىللەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. بىز مانا بۇخىل شېئىرىي
شەكىلنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تۇنجى قېتىم «قۇتادغۇ-
بىلىك» تە ئۇچرىتىمىز. كىتابنىڭ خاتىمە قىسمىدىكى
1-، 2-، 3- ئىلاۋە، يەنى «يىگىتلىككە ئېچىنىپ، قېرىلىق
ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلار-
نىڭ جاپاسى توغرىسىدا»، «كىتاب ئىگىسى يۇسۇپ ئۇلۇغ
خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە نەسىھەتى» دېگەن بابلار پۈتۈن-
لەي غەزەل شەكلىدە يېزىلغان.

مەسىلەن:

6565 قوپاي مەن، ماڭاي مەن، جاھاننى كېزەي مەن،
جاھاندا ۋاپالىق ئىزدۇركىم، تاپاي مەن.

6566 كىشى قىسلىقى بولدى، ئىستەي قەيەردىن؟
تىلەپ تاپقالى بولسا ئىستەپ كۆرەي مەن.

6567 جمعی ئارزۇ تاپتىم، كىشى تاپمىدىم مەن،
بۇ ئارزۇنى تاپسام، يۇزىگە باقاي مەن.

2. رۇبائىي: ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بولسۇن ياكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بولسۇن، بىر قەدەر كۆپ ئومۇملاشقان بىر خىل شېئىرىي شەكىل بولۇپ، ئۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان بىر پەلسەپىۋى ئوي- پىكىرنى تۆت مىسرا ئىچىگە سىغدۇرۇپ ئىپادىلەپ بېرىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ياشقا شەكىللەردىن تۇپتىن پەرقلىنىدۇ. بۇ شەكىلدە شېئىر يېزىپ زور شۆھرەت قازانغان ھەمدە رۇبائىيچىلىقنىڭ ئاتىسى دەپ نام ئالغان كىشى گەرچە XI ئەسىردە ياشىغان پارس شائىرى ئۆمەر ھەييام (1048 — 1122- يىللار) بولسىمۇ، ئەمما «قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغان دەۋر (مىلادى 1069— 1070 - يىللار) بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تېخى ئۆمەر ھەييام قولىغا قەلەم ئېلىشنى خىيالىمۇ قىلىپ باقماستىن، مۇستەقىل تىرىكچىلىك قىلىش يولىدا سەرتلاردا تەمتىرەپ يۈرگەنىدە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ شەكىلدە 300 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر يېزىپ «قۇتادغۇ بىلىك»كە قىستۇرغانلىقى ھەممىمىزگە مەلۇمدۇر. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يالغۇز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى رۇبائىيچىلىققىلا ئەمەس، شۇنداقلا شەرق مۇسۇلمان ئەللىرىدىكى رۇبائىيچىلىققا ئاساس سالغۇچى بىرىدىن بىر كىشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.
مەسىلەن:

2041 تىلى يالغان ئەرنىڭ جاپا قىلغى ئول،
جاپا كىمدە بولسا ئېرۇر يىلغى ئول.

(2042) تەلەپ قىلما ۋاپا يالغانچىلاردىن،
بۇ سۆزلەر سىنالغان ئۇزۇن يىللىق ئول.

ياكى:

3480 كۆڭۈل كىمنى سۆيسە، كۆز ئالدىدا شۇ،
كۆزى نەگە باقسا، نىگاھىدا شۇ.

(3481) كۆڭۈلدە نە ئولسا ئارزۇ ۋە تىلەك،
ئېغىز ئاچقان ھامان بولۇر تىلدا شۇ.

«يالغانچىلىقنىڭ خاراكتېرى ۋاپاسىزلىق ۋە جاپا-كەشلىكتۇر»، «كۆڭۈلنىڭ ئىزھارى كۆز بىلەن تىلدۇر»— دېگەن چوڭقۇر پەلسەپىلىك ئوي - پىكىر ئىپادىلەنگەن مانا بۇ ئىككى پارچە رۇبائىيدىن رۇبائىي شەكلىنىڭ مەنا جەھەتتىن مۇستەقىللىق ۋە پۈتۈنلۈك، تىل ئۇسلۇبى جەھەتتىن پىششىقلىق ھەم ئىخچاملىق، شەكىل جەھەتتىن تۆتلۈك، قافىيە جەھەتتىن شەكىلداش، يەنى aaba بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلىرىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

3. تۇيۇق (مۇختەسىلات): ئادەتتە تۆت مىسرا-دىن① تۇزۇلگەن، مەنا جەھەتتىن پۈتۈنلۈك ۋە مۇس-تەقىللىككە ئىگە، ئۇمۇنىم سۆزلەر (شەكلى بىر خىل، مە-

① تۇيۇق بەزىدە ئىككى مىسرادىنمۇ تۇزۇلىدۇ. ئىككى مىسرادىن تۇ-زۇلگەن شەكلى «تەجنىس» دەپ ئاتىلىدۇ.

نسی باشقا - باشقا) بىلەن قاپىيلەنگەن بىر خىل شېئىرىي شەكىل بولۇپ، يازما ئەدەبىياتىمىزدا بۇ شەكىلدە تۇنجى قېتىم شېئىر يازغان كىشىمۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپتۇر. بىز «قۇتادغۇ بىلىك» تە بۇ شەكىلدە يېزىلغان شېئىرلارنى خېلى كۆپ جايدا ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن:

1993 ئەگەر كىمدە بولسا ئاق - ئىدرەك ۋە ئۆگ،
ئۇنى ئەر ساناپ سەن قانچە ئوگسەك ئۆگ.

(1994) ئەقىل، ئاق، بىلىم كىمدە بولسا تولۇق،
يامان بولسا خوپ دەپ، كىچىك بولسا ئۆگ.

مانا بۇ شېئىردىكى «ئۆگ» سۆزى بىرىنچى مىسرادا «پاراسەت»، ئىككىنچى مىسرادا «ماختاش، مەدھىيە لەش»، ئۈچىنچى مىسرادا «چوك، ئۇلۇغ» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن.

1388 ئانادىن تۇغۇلغاندا قويسا ئېتىن،
يولۇچى بولۇپ ئۇ مىنەر ۋاقت ئېتىن

مانا بۇ تۈيۈقتىمۇ «ئات» سۆزى ھەم ئادەمنىڭ ئېتى، ھەم مىنىدىغان ئات مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بىز بۇنىڭدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سۆز تالانتىنىڭ نەقەدەر يۇقىرىلىقىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە قوللىنىلۋاتقان خېلى بىر قىسىم شېئىرىي

تۇر ۋە شېئىرلىرى شەكىللەر ئەسلىدە «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئۇلگە قىلغان ئاساستا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ شېئىرلىرى تۇر ۋە شەكىللەرگە ئاساس سالغۇچى ھەمدە ئۇنى يازما ئەدەبىياتىمىزغا تۇنجى قېتىم ئېلىپ كىرگۈچى كىشى يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. مانا بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بوۋىسى؛ «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئاچقۇچى بىردىن بىر يېگانە ئەسەر دەپ ئېيتىشقا تامامەن ھەقلىقمىز. بىز يەنە شۇ بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ گېنىئال ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن ئەبەدىي پەخىرلىنىمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى ھەققىدە

مۇھەممەت زۇنۇن سىدىق

1

IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان قاراخانىلار سۇلالىسى XI ئەسىرگە كەلگەندە مۇقىم، زور گۈللىنىش دەۋرىگە كىردى. قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان قەشقەردە «مەدرىسەئى ساجىيە» دەك ئۆز زامانىنىڭ داڭلىق ئىنستىتوتلىرى، كۈتۈپخانىلار ۋە باشقا مەدەنىيەت ئوچاقلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدا ئۇرغۇن ئالىملار، يەپلاسوپلار، ئاسترونومىلار، يازغۇچىلار، شائىرلار، تىلشۇناسلار يېتىشىپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ ئالەمشۇمۇل ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ مول مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىشتا چوڭ تۆھپە بولۇپ قوشۇلدى. ئەنە شۇ چوڭ تۆھپىلەرنىڭ بىرى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك

مۇنەپەككۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بىلەن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى نامايەندىسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسچىسى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بۇۋىسى ۋە بۈيۈك پەيلاسوپ سۈپەتلىرى بىلەن ئالەمگە مەشھۇردۇر.

مەرھۇم تىلشۇناس ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك پەخىرلىك پەرزەنتلىرىنى ئەزەلدىن ئۇتۇمىدى. تۇرلۇك ئۇسۇل، تۇرلۇك ۋاستىلەر بىلەن ئەسلىدى. قەبرىلىرىنى بىنا قىلىپ، ئەڭ نەپىس ھۈنەر-سەنئەتلىرى بىلەن بېزىدى، يەر-زېمىنلىرىنى بېغىشلاپ ۋەخپە قىلدى. ئەترابىغا دەرەخ تىكىپ، گۈل-گىيا ئۆستۈرۈپ باغ-بوستان ئەھيا قىلدى. ھېيت-ئايەم كۈنلىرى توپلىشىپ زىيارەت قىلىپ، نەزرە-چىراغ ئۆتكۈزۈپ روھىغا خاتىرجەملىك تىلىدى. مازارلىرىنى ئۇلۇغلاپ «ئالتۇنلۇقۇم» دەپ ئاتىدى.

2

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھىجرىيىنىڭ 478 - يىلى (مىلادى 1086 - يىل) ۋاپات بولۇپ①، ئەينى زاماندا تۇمەن دەريا سى بىلەن قىزىل دەريا سىنىڭ قوشۇلۇش

① شائىر ئىسىر ھۇسەيىن سەيۋرى تۈزگەن «مەھمۇدئەناپە» تىن ئېلىندى.

جايغا، ئاپتونوم رايونى بويىچه نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادنكارلىق «ئەسكى ھسار» (ئەسكىسار) قەدىمىي شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى «بارىگاھ» دېگەن يەرگە دەپنە قىلىنغان ۋە ئەجدادلىرىمىز ئالمىنىڭ قەبرىسىنى چىرايلىق ياساپ تۈز تورۇسلۇق قەبرە ئۆيى، قېشىغا مەسچىت، تىلاۋەتخانا، مۇنار، گۈمبەزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەيۋەتلىك دەرۋازا بىنا قىلىغان①. مۇشۇ ئەتراپتا يالغۇز يۇسۇپ خاس ھاجىنىڭ مازىرى بولۇپ لا قالماي، قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت باشقا مازارلارمۇ بار. مەسىلەن: شەيخ ئىمام زاھىت ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرنىڭ مازىرى②، بۇنىڭدىن يەنە بىر كىلومېتىرچە يىراقلىقتا تۇمەن دەريا سىنىڭ شەرق تەرىپىدە كىشىلەر تەرىپىدىن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى دەپ رىۋايەت قىلىنىپ، جامائەتكە تونۇشلۇق بولغان نۇر ئەلا نۇر خېنىم ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئىلى ئارسلان خاننىڭ مازىرى قاتارلىقلار بار.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ دەسلەپكى ئورنىنىڭ ئەتراپىدا يۇقىرىقىدەك مازارلارنىڭ ھېلىمۇ قەدىمكى كۆتۈرۈپ تۇرۇشى، مۇشۇ مازارلار جايلاشقان بىر پارچە زېمىننىڭ ئۇتتۇرىسىدا ئەسكى ھسار قەدىمىي شەھەر خا-

---

① پىشقەدەم تارىخچى ئىسمى مۇسەيىن قازى ھاجىم مەرھۇم ھايات ۋاقتىدا سۆزلەپ بەرگەن خاتىرىدىن ئېلىندى.

② مۇسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرى مازىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى چېقىپ تۆرۈلۈش قىلىنغان. مەسچىت بىلەن جامائەت قەبرىستانلىقىنىڭ بىر قىسمى ھېلىمۇ بار.

رابسىنىڭ بولۇشى، كىشىلەرنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ دەسلەپكى ئورنى ھەققىدىكى مەلۇماتنىڭ ئىلمىيلىقىغا بولغان ئىشەنچىسىنى كۈچەيتىدۇ.

XII ئەسىرگە كەلگەندە قاراخانىلار خانلىقى ئىچىدىكى ئىنتىپاقسىزلىق كۈچىيىپ ئۆزئارا ھوقۇق، مەنپەئەت تالىشىش كۈرەشلىرى، جىدەل - ماجىرالار توختىماي داۋاملىشىپ خەلقنى ئارام بەرمىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ مۇقىم گۈللىنىش دەۋرى ئاخىرلىشىپ تەدرىجىي زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. بولۇپمۇ XIII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى، جۈملىدىن شىنجاڭنى چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ ئىستىلا قىلىشى بىلەن ئالەمنى جاھالەت بۇلۇتلىرى قاپلاپ كەتتى. كۆچمەنچىلىك بىلەن ياشاپ دالا تۇرمۇشىغا ئادەتلەنگەن چىڭگىز قوشۇنلىرى ئىلغار شەھەر مەدەنىيىتىنى ۋەيران قىلدى. ئەمما تارىخ چاقى ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە ئەگىرى - توقايلىق ئىچىدە گاھ پەسلەپ، گاھ ئۆرلەپ ئالغا سىلجىۋەردى. خېلى بىر مەزگىل بۇرۇختۇملۇق ئىچىدە قايمۇقۇپ قالغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە يەنە ئۆرلەشكە باشلىدى. 1514 - يىلى يەكەننى پايتەخت قىلغان سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن جاھالەت بۇلۇتلىرى تارقاپ ھاۋا سۈزۈلدى. ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت، ھۈنەر - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى ئۇچۇن كەڭ يول ئېچىلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۇنجى پادىشاھى سۇلتان سەئىدخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان ئابدى-

رېشت خان هۆكۈمرانلىق قىلغان يېرىم ئەسىردەك ۋاقىت ئىچىدە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت زور دەرىجىدە ئىلگىرىلەش يولىغا كىردى. دېھقانلار زىممىسىدىكى ئالۋاڭ-ياساقلار ئازايتىلدى. ئېرىق - ئۆستەڭلەر چېپىلىپ، بوز يەرلەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ يېزىلار ئاۋاتلاشتۇرۇلدى. هۈنەر - سەنئەتكە كۈچلۈك مەدەت بېرىلىپ، زەرگەرلىك، هەلگەرلىك، مىسكەرلىك، تۆمۈرچىلىك، نەققاشلىق، گىلەمچىلىك، كەشتىچىلىك، قۇيمىچىلىق، قورال - ياراق ياساشقا ئوخشاش نۇرغۇن ئۇستاخانىلار، قول هۈنەر كارخانىلىرى قۇرۇلدى. هۈنەر - سەنئەتتە ئۇستۇن، يۇقىرى ماهارەتلىك ئۇستىلار پادىشاهلىق تەرىپىدىن ئالاهىدە ئەتىۋارلىنىپ ئىشلىتىلدى. ئىلغار كەشپىياتلار مۇكاپاتلاندى. نۇرغۇن مەكتەپ - مەدرىسلەر تەمىر قىلىنىپ ئىلىم - پەنگە كەڭ يول ئېچىلدى. پەقەت يەكەنلا سەئىدىيە مەدرىسى، رەشىدىيە مەدرىسى، خانلىق مەدرىسىگە ئوخشاش 47 ئورۇندا مەدرىس بىنا قىلىندى. قەشقەر شەهىرىدە خانلىق مەدرىس قۇرۇلدى. چاپان بازىرى جامەسى رېمونت قىلىنىپ يېڭىلاندى. بۇ مەدرىسلەردە نۇرغۇن ئالىملار، شائىرلار، يازغۇچىلار، پەيلاسوپلار، ئاستىرونومىلار، تىببىلار، كىمىياگەرلەر يېتىشىپ چىقتى. نۇرغۇن پۈتۈكچىلەر، خەتتات - كاتىپلار ئۈيۇشتۇرۇلۇپ پادىشاهلىق راسخوتى بىلەن بىباها يازما يادىكارلىقلار-نى، كلاسسىك ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈلۈپ كۆپەيتىلدى. بۇنىڭ بىلەن يازما يادىكارلىقلارنى قۇتقۇزۇلۇپلا قالماي، كېيىنكى ئەۋلادلىرىمىزنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى ئۈچۈن

ئۆچمەس تۆھپىلەر يارىتىلدى. قەدىرخان ۋە ئامانىسا خېنىمغا ئوخشاش مۇقام پېشۋالىرىنىڭ ئۇيغۇر مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك مۇنارى، نەپىس سەنئىتىنىڭ گۈل تاجىسى بولغان ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش، ئىجاد قىلىش ئىشلىرىغا زۆرۈر ئىمكانىيەتلەر يارىتىپ بېرىلدى.

سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرېشىت خانلار ئەتراپلىق تەربىيە كۆرگەن ئالىم، شائىر، ماھىر سەركەردىلەر بولغىنى ئۈچۈن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئالىملارنىڭ، شائىرلارنىڭ، سەركەردىلەرنىڭ، تارىختا مۇھىم رول ئوينىغان ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ مازارلىرىنى قايتا ياساپ ئىزى ئۆچۈپ كېتىشتىن ساقلاپ قالدى، جۇملىدىن ئاتۇشتىكى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىنى ياسىدى. ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، ئوسكى ھىسار قەدىمىي شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى شەيخ ئىمام زاھىت ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرىنىڭ مازىرىنى ياساپ پۈتكىلدى.

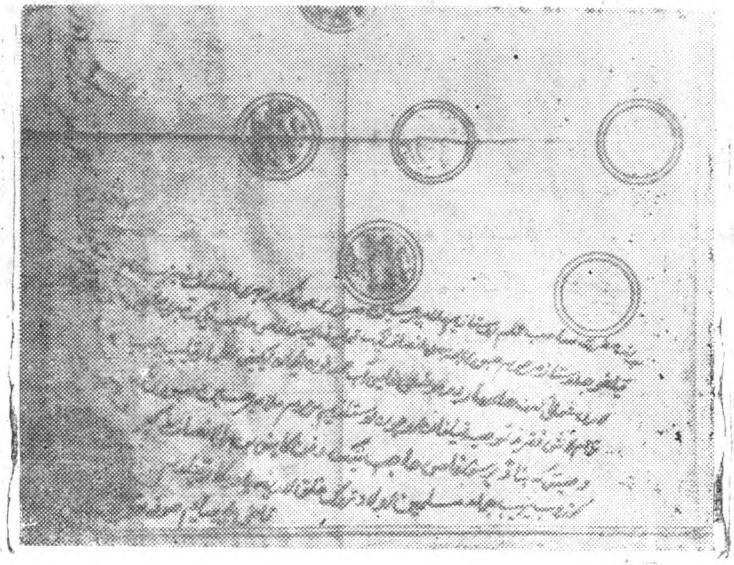
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى تۇمەن دەريا سىبلەن قىزىل دەريا سىنىڭ قوشۇلۇش جايىدا بولۇپ، كەلكۈن ئاپىتىنىڭ ۋەيران قىلىۋېتىش تەھدىدىگە دۇچ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئوسكى ھىسار قەدىمىي شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى پايناپقا يۆتكەپ كېلىنىپ ھەشەمەتلىك دەرۋازا، سەلتەنەتلىك گۈمبەز، نەقىشلىك مەسچىت ۋە تىلاۋەتخانا

ملاردىن ئىبارەت يۇرۇشلەشكەن مازار بىنا قىلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە ئۆتكەن بىرمۇنچە مەشھۇر شەخسلەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى ئەتراپىغا دەپنە قىلىنىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ جايدا كۆللىمى تەخمىنەن يۈز مو كېلىدىغان جامائەت قەبرىستانلىقى پەيدا بولدى. مازارنىڭ ئۈدۈللىدىن ئۆتكەن كىشىلەر ئات - ئۇلاغلىرىدىن چۈشۈپ دۇئا - تەگ بىر قىلىپ، ئالمىغا بولغان ھۆرمەت ۋە مۇھەببىتىنى ئىپادىلەپ كەلدى.

3

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مازىرى بۇرۇنىدىنلا كەڭ جامائەتچىلىككە، بولۇپمۇ ئىلىم ئەھلىگە تونۇشلۇق بولۇپ كەلدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان مەشھۇر شائىر ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى بىر پارچە شەجىرە (نەسەبنامە سخېمىسى) تۈزۈپ چىقىپ ئۇنىڭغا «بەھرىلئەنساپ» (نەسەبنامە دېگەن) دەپ نام بەرگەن. ئۇ، ۋاپات بولۇش ئالدىدا شاگىرتى — قازى مۇھەممەت سايىم سوپى ئالا يارى دېگەن كىشىگە ئۆزى يازغان «بەھرىلئەنساپ» نامىلىق شەجىرىنىڭ ئاخىرىنسىغا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ۋاپات

بولغان ۋاقتىنى ۋە مازىرنىڭ ئورنىنى يېزىپ قويۇشنى ۋەسىيەت قىلغان. قازى مۇھەممەت سايىم سۆپى ئالىلا يارى ئۇستازنىڭ ۋەسىيتى بويىچە شەجىرىنىڭ ئاخىرىغا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ھىجرىيە 478 - يىلى ئىكەنلىكىنى ۋە مازىرنىڭ ئورنى كونا ھسارنىڭ شىمالىدىكى پايناپ دېگەن جايدا ئىكەنلىكىنى يېزىپ قالدۇرغان. بۇ ھەقتە ئىزاھاتمۇ يېزىپ قويغان.

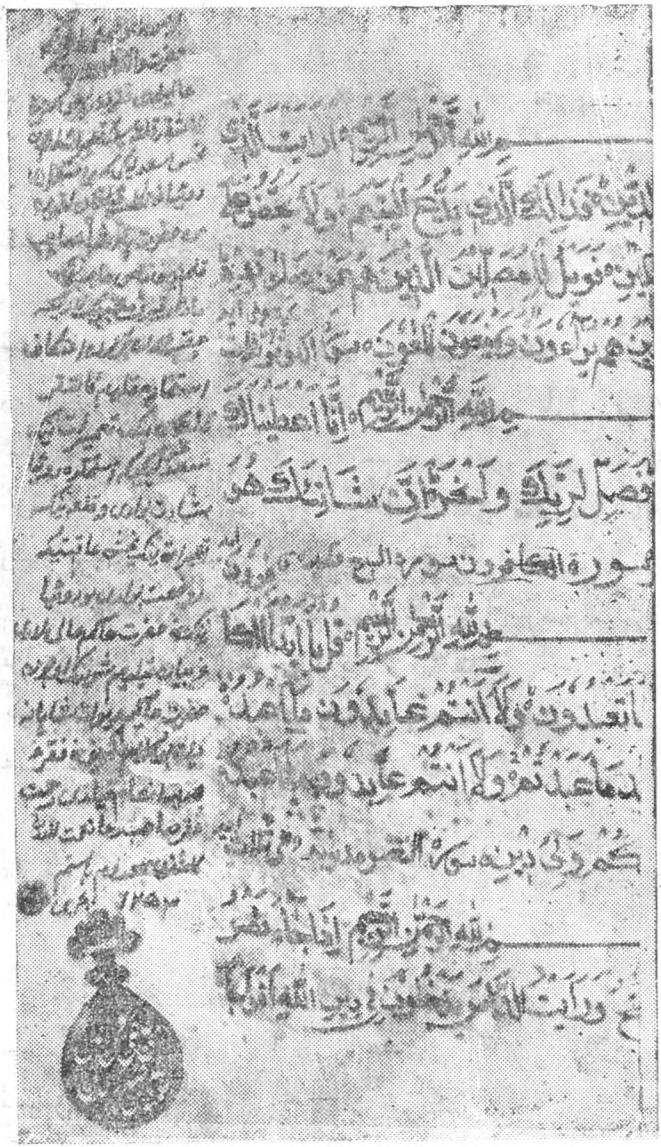
× × ×

1830 - يىللىرىدىن 1850 - يىللىرىغىچە قەشقەرگە ھېكىم بولغان زوھۇرىددىن بەگ قەشقەردىكى مۆتىۋەر، دە- نىي كىشىلەردىن بولغان نىئمەتۇللا خوجامغا بىر پارچە قولىيازما قۇرئاننى ھەدىيە قىلىدۇ. نىئمەتۇللا خوجام بۇ قۇرئاننىڭ ئاخىرقى ۋارىقىنىڭ خەت يېزىلمىغان ئاق بىر بېتىگە زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ بۇ قۇرئاننى يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىغا ۋەخپە قىلغانلىقى قاتارلىق ۋەقە- لەرنى يېزىپ قويىدۇ.

بۇ ۋاقىت مىلادى 1837 — 1838 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدىكى پاكىتلار يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ ئەزەلدىن پۇتۇن جامائەتچىلىكە مەلۇم ئىكەنلىكىنىڭ يېتەرلىك دەلىلى بولالايدۇ.

4

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دانا رەھبەرلە- كىدە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىمۇ، پۇتۇن مەملىكەت خەلقىمىزگە ئوخشاش ئازادلىققا ئېرىشتى.

1955 - يىلى تارىخىئولوگىيە ئەترىتى ئۈيۇشتۇرۇلۇپ شىنجاڭ دائىرىسىدىكى تاشاره - ئەتىقە، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، ئېنىقلاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. تارىخىئولوگىيە گەترىدى 1956 - يىلى قەشقەرگە كېلىپ قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈپ، ئېنىقلاش خىزمىتىنى ئىشلىدى ۋە شۇ جەريانىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ تەكشۈرۈپ مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىدى.

تاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1957 - يىلى 1 - تاينىڭ 4 - كۈنى (56) 1721 - نومۇرلۇق ئومۇمي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، بىرىنچى تۈركۈمدىكى تاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان 77 مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇنىنىڭ ئىسملىكىنى ئېلان قىلغانىدى. بۇ ئىسملىك رەت تەرتىپىنىڭ 1 - بېتىگە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرىنىڭ نامى يېزىلغان. تاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ئۇقتۇرۇشى ۋە تاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان 77 مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇننىڭ ئىسملىكى بىرلا ۋاقىتتا «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلان قىلىندى. شۇنىدىن باشلاپ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پايناپ دېگەن جايدا ئىكەنلىكى شىنجاڭدا ياشاۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىگە، بەلكى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىمىزگە توغۇشلۇق بولۇپ كەلدى. مەدەنىيەت ئىنقىلابىغىچە بېيجىڭ،

شائخه‌ي قاتارلىق جايلاردىن قەشقەرگە كەلگەن ئالىملار، يازغۇچىلار، شائىرلار، كىنو - تىياتىر ساھەسىدىكىلەرمۇ بۇ قەبرىنى ھۇرمەتلەپ زىيارەت قىلىپ كەلدى.

1961 - يىلى بېيجىڭ قۇرۇلۇش تەتقىقات ئاكادېمىيىسىنىڭ قەدىمىي قۇرۇلۇشلارنى تەتقىق قىلغۇچى ئىلمىي خادىملىرى قەشقەرگە كېلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتى بىلەن ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نەمۇنىسى بولغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ قۇرۇلۇشلىرىدىن نەچچە ئون پارچە فوتو سۈرەت تارتىپ ئېلىپ كەتتى. بۇ سۈرەتلەر ھېلىمۇ بېيجىڭ قۇرۇلۇش تەتقىقات ئاكادېمىيىسىدە ساقلانماقتا.

ئەپسۇسكى، ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ نەمۇنىسى بولغان بۇ مازار ئاتالمىش مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ ئاپەتلىك يىللىرىدا چېقىپ ۋەيران قىلىۋېتىلدى.

تارىخىي مىراس ـــ «قۇتاد غۇ بىلىك» ھەققىدە
بايان(2)

(ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى)

ھىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىبىيا شاكىر

قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەدەبىي قىلدى
ھىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787مم، 1/32، باسما تاۋىقى: 7.1875، قىستۇرما ۋاراقى: 3
1986 - يىل 5 - ئاي 1- نەشرى
1986- يىل 8- ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3800 ـــ 1

كىتاب نومۇرى: 8 ـــ 11264 باھاسى: 0.62 يۈەن

丛书《历史遗产》的这一集列入了北方少数民族哲学，社会思想学会1984年8月在吉林省延边朝鲜族自治州召开的第三次学术研究会上所宣读的部分研究文章。这些论文专题研究和全面介绍了“福乐智慧”文学，学术及历史价值，并且介绍了著作家尤素甫·哈斯·阿吉甫生平情况的史料。

历史遗产—浅论《福乐智慧》(2)（维文）
（论文集）
新疆维吾尔自治区
社会科学院整理
责任编辑：艾沙·夏克尔

喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店发行
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米 1/32开本7.1875印张 插页2
1986年5月第1版，1986年8月第1次印刷
印数：1—3800

统一书号：M11264—8 定价：0.62元

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: غەيرەت ئابدۇخالىق

نومۇرى: 8—— M11264

باھاسى: 0.62 يۈەن